
У номері

Запрошення до дискусії	
<i>Рудешко О. І.</i> Від функції до системи	5
Соціологія та профспілковий рух	
<i>Чернявський Л. С., Соломін С. В.</i> Радянські профспілки та Міжнародна організація праці: проблема взаємовідносин (1919–1953 рр.)	8
Право України: теорія і практика	
<i>Власов А. О.</i> Ліберальний конституціоналізм як основа правової системи Європейського Союзу	15
<i>Ігбаєва Г. Р.</i> Место норм, регулирующих страховые отношения, в системе российского права.....	21
Економіка.	
Проблеми економічного становлення	
<i>Бердар М. М.</i> Економічна діагностика фінансового забезпечення в процесі управління підприємством.....	27
<i>Бутенко Н. В.</i> Маркетингове стратегічне планування діяльності підприємств корпоративного типу	33
<i>Гуменна О. В., Василюк Н. М.</i> Соціальна відповідальність в Україні: сучасний стан і перспективи	37
<i>Дзядук Т. В.</i> Застосування нових форм управління корпорацією за умов формування мережевої економіки.....	42
<i>Дука А. П.</i> Напрями удосконалення державного регулювання ринку кредитних послуг України.....	48
<i>Луцик Ю. О.</i> Перехід України до моделі інформаційного суспільства як напрям інтеграції до світового господарства.....	54
<i>Мартінова В. О.</i> Вплив організації виробництва на результати діяльності підприємств	58
<i>Марченко О. А.</i> Феномен лідерства у соціальному контексті	62
<i>Місяць О. О., Ворона В. В.</i> Внутрішній фінансовий контроль та його роль у системі управління.....	67
<i>Романова Л. В.</i> Концепція маркетингу в управлінні конкурентоспроможністю підприємства: необхідність зміни пріоритетів.....	72
<i>Сташевський О. А.</i> Вплив бюджетної підтримки на поліпшення інвестиційного клімату регіону на прикладі Київської області	77
<i>Чорнодід І. С.</i> Пріоритети стратегії забезпечення економічної безпеки та шляхи її реалізації	85
<i>Шевченко І. Б.</i> Соціальне партнерство в Україні: перспективи розвитку.....	91
Політика, історія, культура	
<i>Артемюк В. Ю.</i> Впровадження міжнародних стандартів забезпечення безпеки підприємств в Україні (на прикладі ISO/IEC 17799:2007)	100
<i>Бездрабко В. В.</i> Трансформації тлумачення діловодства як віддзеркалення становлення документознавства.....	105
<i>Байлема Т. М.</i> Боротьба з безробіттям на Поділлі за часів українських урядів 1917–1920 рр.	111
<i>Гула К. О.</i> Еволюція північноірландського конфлікту з початку зародження до сьогодення (XVII – XX ст.).....	115

<i>Голубнича А.І.</i> Діяльність Михайла Бойчука в Українській Академії мистецтв	122	<i>Мищук С.М.</i> Петро Никандрович Абрамович – дослідник і бібліограф рукописів та стародруків	158
<i>Гренишен А.М.</i> Короткий огляд зародження та розвитку поглядів на вивчення історії.....	126	<i>Ніколаєць Ю.О.</i> Депортації населення України в повоєнний період у працях вітчизняних дослідників.....	163
<i>Каран Д.Б.</i> Формування наукових інтересів К.В. Харламповича у Санкт-Петербурзькій Духовній Академії (СПбДА).....	130	<i>Панчук О.В.</i> Діяльність Миколи Петрова щодо організації роботи Церковно- археологічного товариства.....	167
<i>Качмала В.І.</i> Інтенсифікація міграційних процесів селянства Лівобережної України на початку ХХ ст.	136	<i>Свистович С.М.</i> Радянська історіографічна пара- дигма дослідження історії громадсь- ких об'єднань України у 20–30-х ро- ках ХХ ст.	171
<i>Лабур О.В.</i> Трудова політика в Радянській Україні (20–30-і роки ХХ ст.): гендерний аспект	143	<i>Хачатрян А.Е.</i> Відносини Республіки Вірменія з закавказькими державами (1918–1920 рр.)	179
<i>Лазнева І.О., Дедков М.В.</i> Розвиток науково-технічного співробітництва України та Бразилії на межі ХХ–ХХІ ст.	151		

Запрошення до дискусії

Рудешко О. І.,

*канд. істор. наук, проректор з науково-педагогічної роботи
АПСВ ФПУ*

Від функції до системи

В статті розглядаються деякі аспекти переходу від функціонального до системного менеджменту в сфері організації навчального процесу в вищому навчальному закладі.

The present article considers some aspects of transition to system management from functional one in the field of organizing the educational process within a high educational institution.

Ключові слова: функціональний та системний менеджмент, якість підготовки фахівця, мотивація, Болонська декларація.

Відомо, що функціональний менеджмент значною мірою застарів і, попри всі намагання прихильників його застосування, вже ніяк не вписується в сучасні динамічні умови як виробництва, так і сфери надання послуг, зокрема, освітніх.

Управління освітою у цілому в країні – турбота Міністерства освіти і науки України [1]. Зупинимося на деяких аспектах управління якістю підготовки фахівців безпосередньо у вищому навчальному закладі.

Перш за все, почнемо із системи понять. Від того, що вкладається в те чи інше поняття залежать подальші дії, тобто методи реалізації поставлених завдань. Ми абсолютно свідомо сформулювали поняття саме так – якість підготовки фахівця, а не якість освіти. Перше поняття набагато ширше і включає в себе і якість освіти, і якість практичної підготовки, і якість виховного процесу тощо. У вищих навчальних закладах України, на жаль, поки що діє саме функціональний підхід до управління якістю підготовки фахівців. Що це означає? Почнемо з безпосередніх виконавців – з викладачів. Від того, як вони розуміють свою основну мету, вони і відповідно діють, а саме: певна кількість викладачів стверджує, що головне їх завдання і головна функція – це якісно проводити заняття (лекції, семінари тощо). На перший погляд це абсолютно правильно, але тільки на перший. Викладач має організувати, контролювати і відповідати не тільки за якість наданих ним освітніх послуг, а головне, за якість підготовки майбутнього фахівця в цілому. Інакше він перетворюється на вузького функціонера – якісно відчитав лекцію і пішов. Ось це і є головний недолік функціонального, а не системного підходу. Викладач, який так розуміє свою функцію усіяко намагається відхреститися від системної діяльності, а саме: намагається перекласти питання участі студентів у навчальному процесі на адміністрацію (деканати), обмежившись поданням відповідної доповідної, або йде тільки шляхом суто адміністративного, вольового методу – переключки, відпрацювання у той чи інший спосіб пропущених занять, неатестація, клопотання про відрахування. Звичайно і такі методи є виправданими і до певної міри дієвими. Але якщо тільки ними обмежитись – ні про яку свідому, зацікавлену участь студентів у навчальному процесі не може йти мова. Не тільки і не стільки змусити, а зацікавити – *створити*

дієву мотивацію студентів до навчання – ось стратегічний напрям і мета викладача. До речі це є і основний напрям проголошений Болонською декларацією.

Візьмемо інший рівень – адміністрація, яка безпосередньо організує і контролює навчальний процес, тобто деканати. Тут також здебільшого робота побудована на функціональному підході. Це означає, що є абсолютно регламентовані, жорстко визначені функції з незначними повноваженнями. У деканата дуже обмежені офіційні важелі залучення студента до активної участі у навчальному процесі:

- догана (мінімальна дія);
- відрахування – єдиний, але занадто жорсткий метод.

Говорячи про моральні, психологічні методи, слід також визнати їх мінімальний вплив. Тому деканати все частіше застосовують метод, який не передбачений їх посадовими обов'язками – робота з батьками. У цьому немає нічого поганого, бо це доволі дієвий механізм, як вказує практика. Але іноді він неправомірно стає домінуючим. Немає головного – системи управління якістю. Від деканатів вимагається «посадити студента за парту». Це законна вимога! Ні про яку підготовку фахівця не може йтися, коли він не те, що активно або пасивно, а не бере участі у навчальному процесі. Тут і постає питання: Як залучити студента до свідомої активної участі у навчальному процесі не через виключно примусові заходи, а через систему, яка включала б і оптимальну організацію навчального процесу, і систематичний контроль, і головне – дієві спонукальні мотиви до навчання?

Слід визнати, що спектр таких мотивів як внутрішніх, так і зовнішніх, обмежений.

Студент, як і будь-яка людина, дуже раціональний у виборі своїх дій. Ось саме врахування раціональності, доцільності дій студента треба покласти в основу створення системи якісної підготовки майбутнього фахівця. Це зовсім не означає «пливти за течією» і потурати іноді неправильним бажанням і діям студента. Але саме в цій площині лежить пошук дієвих мотивів залучення студента до формування освіти і майбутньої кар'єри. Загальних рецептів тут немає і бути не може. Кожна людина – це неповторна особистість і у кожного свій власний набір спонукальних мотивів. Проте є й загальні принципи, які чітко сформовані у Болонській декларації.

На жаль, застосування цих принципів в Україні, незважаючи на те, що вона приєдналась до цього загальноєвропейського процесу, вкрай обмежено.

Ні для кого не секрет, що головний мотиваційний важіль – чим краще ти навчаєшся, тим краща у тебе можливість зробити кар'єру – в країні майже не діє. Результати навчання не є запорукою вдалої кар'єри, а навіть простого працевлаштування. Чинники, які у цьому випадку відіграють значну роль, нам добре відомі. Вони далекі від особистісних, освітніх, ринкових і лежать у площині особистих зв'язків і впливовості батьків або родичів. Звичайно випадки вдалої кар'єри випускників, що не мають відповідних родинних зв'язків, не поодинокі, але вони не є домінуючими.

Тому, як змусити студента навчатися добре, коли він абсолютно не впевнений, що результати навчання вплинуть на його подальше працевлаштування і кар'єру? Доводиться або змушувати вчитися під тиском можливого відрахування, або зацікавлювати самим процесом навчання, тобто, щоб процес отримання нових знань приносив студенту задоволення незалежно від можливості бути у майбутньому поміченим і адекватно оціненим роботодавцем.

Очевидно, що частину студентів можна зацікавити самим процесом оволодіння новими знаннями і постійно стимулювати їх у різний спосіб, частину студентів можна за допомогою загрози виключення, впливу батьків змусити старанніше відноситись до навчання тощо.

Але це і є старий функціональний підхід, який потребує, неначе ливарне виробництво, безперервної участі, пов'язаної з великим психологічним перевантаженням як об'єкта, так і суб'єкта навчального процесу. Цей шлях задобрювання або залякування системою управління якістю бути не може.

Болонська декларація, яка метою реформування вищої освіти в Європі визначила зростання якості освіти, та основні принципи такої системи – гармонійне, органічне поєднання навчання і науки, мобільність студентів, активна участь самого студента у виборі парадигми свого навчання, поєднання навчання з практичною діяльністю.

Саме тому основним критерієм успішності навчання студента в Європі визначено його кар'єрне зростання, вміння застосовувати набуті компетенції у реальній діяльності.

На жаль, цей критерій в Україні здебільшого не діє і, мабуть, саме тому не закладений у нормативні документи щодо акредитації ВНЗ [2].

Не може сьогодні пересічний український ВНЗ організувати органічне поєднання реальної науки і навчання у широкому масштабі, бо реальної науки стає все менше, і вона структурно відокремлена від ВНЗ. Не може ні нормативно, ні фінансово забезпечити мобільність студентів, бо навіть рівень комп'ютеризації далекий від мінімально необхідного. Не може вчити студента навчальний заклад за індивідуальним навчальним планом, хоч це і передбачено кредитно-модульною системою організації навчального процесу, оскільки немає ні нормативної бази, ні достатньо коштів, ні мотивів для самих організаторів навчання і викладачів.

Здійснювати якісні зміни, ламати роками встановлені правила дозволяють собі лише деякі провідні ВНЗ і то за особливих умов, наданих міністерством. Більшість закладів, щиро намагаючись реформуватися, змушені вишукувати нові форми і методи організації навчального процесу у занадто вузькому коридорі можливостей. Це скоріш за все призведе до нових тактичних і «косметичних» дій, від яких чекати якісних змін не доводиться. Не отримавши бажаного ефекту, більшість ВНЗ змушена буде під новою вуаллю Болонського процесу повернутися до старих, здебільшого адміністративних, методів підготовки фахівців, тобто до старого функціонального менеджменту.

Щоб запобігти такої перспективи потрібно не епізодично, а наполегливо, крок за кроком, створювати на рівні держави, на рівні Міністерства освіти і науки України, і на рівні ВНЗ принципово нову систему якості підготовки фахівців, яка базуватиметься на системному менеджменті [3].

Головними дієвими особами створення і функціонування такої системи мають стати рівною мірою викладач, студент і менеджер в особі адміністрації ВНЗ.

Література

1. Закон України «Про вищу освіту»: Науково-практичний коментар МОН України. – К., 2002.
2. Основні засади розвитку вищої освіти України МОН України. – К., 2008. – Ч. 4.
3. Вища освіта України – Європейський вимір: стан, проблеми, перспективи. (Матеріали до підсумкової колегії МОН України 21.03.08 р.) // Освіта України. – 2008. – 19 берез.

X

Соціологія та профспілковий рух

Чернявський Л. С.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії
Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна,*

Соломін С. В.,

*ст. викладач кафедри соціології, педагогіки, управління та права
Харківського соціально-економічного інституту*

Радянські профспілки та Міжнародна організація праці: проблема взаємовідносин (1919–1953 рр.)

В статті аналізується проблема взаимоотношений Международной организации труда и профсоюзов СССР в период с 1919 по 1953 г.

The given article analyses the problem of the relations between the International Labour Organization (ILO) and trade unions of the USSR in the years of 1919-1953.

Ключові слова: Міжнародна організація праці (МОП), профспілки СРСР, Генеральна конференція МОП, Адміністративна рада МОП, Ліга націй, Профінтерн, Амстердамський інтернаціонал профспілок, Всесвітня федерація профспілок (ВФП), Економічна та Соціальна Рада (ЕКОСОП) ООН.

Вивчення проблем, пов'язаних з історією та сучасною діяльністю Міжнародної організації праці (МОП), серед яких необхідно виділити проблему взаємовідносин профспілок Радянського Союзу і цієї організації, становить для профспілкового руху України (яка є самостійним членом МОП з 1954 р.) певний науковий інтерес. Зокрема, цей інтерес обумовлює становлення та розвиток системи соціального діалогу, теоретичне обґрунтування і практичне втілення якого були започатковані саме МОП. Указана проблема ще недостатньо висвітлена у вітчизняній історіографії. Переважну більшість праць, які лише торкаються її, створено в радянські часи [1]. Їх характерними рисами є тенденційність, намагання за будь-яку ціну довести справедливість позиції СРСР з усіх спірних питань, що виникали у відносинах з МОП. У сучасних наукових та науково-популярних працях відносини між профспілками СРСР і МОП розглядаються поверхово або не розглядаються взагалі [2]. Отже, ця проблема, яка ще не стала предметом спеціального історичного дослідження, є достатньо актуальною у науковому та практичному плані.

Працюючи над цією статтею, автори вважали своєю метою на основі вивчення та аналізу історичних джерел, зокрема радянських, партійних, профспілкових періодичних видань і архівних матеріалів, відтворити історію взаємовідносин радянських профспілок і МОП протягом періоду з 1919 до 1953 р., тобто від створення МОП до другого вступу СРСР до цієї організації.

Рішення про створення МОП як установи при Лізі націй було прийнято у 1919 р. під час роботи Паризької мирної конференції країн Антанти з метою розробки та впровадження

міжнародного законодавства у соціально-трудої сфері, розв'язання проблем у відносинах між підприємцями та найманими працівниками. Активну участь у створенні МОП взяли реформістські профспілкові лідери країн Західної Європи та США [3]. У цей самий час у Радянській Росії було засновано всесвітню організацію комуністів під назвою Комуністичний Інтернаціонал (Комінтерн), який, власне, визначав політику радянських профспілок у міжнародних питаннях. МОП і Ліга націй розцінювалися комуністами як недолуга витівка імперіалістів, що мала на меті послабити гостроту класової боротьби та не допустити революції.

У зазначений період у взаєминах між радянськими профспілками та МОП вирізняються три етапи: 1) з 1919 до 1934 р.; 2) з 1934 до 1939 р.; 3) з 1940 до 1953 р.

З моменту створення МОП і до 1934 р., тобто протягом першого етапу, ставлення радянських профспілок до МОП було відверто ворожим. Така позиція ґрунтувалася на тому, що за умов революційного піднесення 1918–1923 рр., коли Комінтерн почав завзято втілювати в життя ідею «світової революції», а конфронтація між представниками революційної та реформістської течій у міжнародному робітничому й профспілковому русі все більше загострювалася з ініціативи комуністів (адже реформісти «відволікали» маси від класової боротьби), про будь-яке співробітництво радянських профспілок з МОП не могло бути й мови. Ця позиція чітко простежується уже в документах 1920–1921 рр. Так, у тезах II Конгресу Комінтерну «Професійний рух, фабрично-заводські комітети та III Інтернаціонал» (1920) різко засуджується намагання «опортуністичних» керівників профспілок створити при Лізі націй Міжнародне бюро праці (МБП) [4].

У Тимчасовому статуті Міжнародної ради профспілок (Міжрадпроф) – органу комуністичних профспілок деяких європейських країн, створеного у липні 1920 р. для проведення підготовчої роботи по заснуванню міжнародного комуністичного профцентру, проголошується необхідність згуртування революційно-класових елементів профруху для проведення рішучої боротьби проти МОП та Амстердамського інтернаціоналу профспілок, створеного реформістами у 1919 р. [4]. У 1921 р. міжнародний комуністичний профцентр було засновано в Москві під назвою Червоний інтернаціонал профспілок (або ж Профінтерн) і ця програмна вимога перекочувала до його статуту [4].

Дуже показовим у ставленні комуністичних лідерів до МОП стало спільне звернення (під назвою «Жовтим від червоних») лідерів Комінтерну та Міжрадпрофу до керівництва Амстердамського інтернаціоналу. У ньому, зокрема, говорилося: «По закінченні імперіалістичної бойні ви тільки трохи змінили методи обману робітників, але обман як і раніше, залишається вашою головною професією. Ви допомогли розбійницькій Лізі націй заснувати так зване Міжнародне бюро праці, ...що намагається втирати окуляри робітникам усього світу, начебто буржуазія піклується про якийсь захист праці. У глибині душі кожний з вас чудово знає, що Міжнародне бюро праці є організація буржуазна, що має відвести очі міжнародного робітничого класу» [4].

Проте слід зазначити, що й сама МОП займала щодо Радянської Росії негативну позицію. Так, ще на першій сесії Генеральної конференції у Вашингтоні (1919), делегат профспілок Італії Д. Вальдезі вніс проект резолюції щодо початку мирних переговорів з Росією. Але керівництво МОП зробило все можливе для того, щоб цей проект не було розглянуто [3].

Після завершення періоду революційного піднесення у другій половині 20-х років ставлення до МОП з боку радянських профспілок не зазнало практично жодних змін. У рішеннях IV конгресу Профінтерну (1928) лунали, як і на початку 20-х років, заклики до непримиренної боротьби проти «імперіалістичної Ліги націй та Міжнародного бюро праці» [4]. МОП розглядалася як «абсолютно нікчемна організація», діяльність якої не мала користі для пролетаріату. Її конвенції та рекомендації, як стверджувалося у виданнях Профінтерну того часу, «далеко не достатні, не охоплюють найважливіших питань охорони праці» [5]. Керівництво МОП піддавалося жорсткій критиці за допуск на п'яту сесію Генеральної конференції (1923) у ролі

делегатів представників профспілок фашистської Італії, а також Індії та Японії, оскільки вони були призначені урядами [5].

З початком світової економічної кризи (1929–1933) потік звинувачень на адресу світової буржуазії, «реформістської бюрократії» і зокрема МОП, значно збільшується. Керівництво Профінтерну поклало на них повну відповідальність за всі економічні проблеми, зубожіння мільйонних мас найманих працівників та за нездатність подолати кризу. У своєму виступі на IX з'їзді профспілок СРСР (1932) Генеральний секретар Профінтерну А. Лозовський, звинувативши установи системи Ліги націй у бездіяльності, у дусі того часу визначив Міжнародне бюро праці (аббревіатура з російської – «МБТ») як «Міжнародну банду трутнів» [6].

Для другого етапу у відносинах між радянськими профспілками та МОП (з 1934 до грудня 1939 р.) було характерним певне послаблення конфронтації та встановлення ділового співробітництва. За умов загострення міжнародних відносин, нагальної необхідності створення системи колективної безпеки в Європі керівництво СРСР визнало доцільною діяльність своїх представників у системі органів Ліги націй. У зв'язку зі вступом до Ліги націй Радянський Союз автоматично набув згідно зі Статутом МОП усіх прав її члена. У січні 1935 р. Адміністративна рада МОП ввела СРСР до списку країн, які мали право на призначення до її складу постійних урядових делегатів [7].

Проте, незважаючи на зміну міжнародної обстановки та зовнішньополітичного курсу СРСР, керівництво Профінтерну вважало за необхідне продовжувати критику МОП. Влітку 1935 р., коли репресії гітлерівського режиму проти робітничого руху ставали усе більш масштабними, в обстановці, що склалася після фашистських путчів у Франції та Австрії, на VII конгресі Комінтерну було розроблено стратегію і тактику Народних фронтів, яка передбачала примирення з реформістами з метою досягнення єдності дій у боротьбі із загрозою фашизму. З огляду на це, з початком діяльності делегацій СРСР у роботі МОП позиція Профінтерну та ВЦРПС щодо МОП зазнає певних змін. З'являються визнання того, що робота радянських представників у МОП сприяє боротьбі робітничого класу капіталістичних країн за розробку та прийняття міжнародних угод, які деякою мірою покращують його становище. Отже, в оцінці МОП з боку радянських профспілок з'являються позитивні моменти [8].

У червні 1935 р. делегація СРСР на чолі з начальником відділу праці Держплану СРСР Б.Л. Маркусом уперше взяла участь у роботі 19-ї сесії Генеральної конференції МОП. До її складу входили як урядові представники, так і делегати від радянських профспілок і державних підприємств. З 1935 до 1937 р. СРСР взяв участь у роботі п'яти сесій Генеральної конференції.

Під час роботи двох сесій, у 1936 та 1937 рр. було здійснено спроби представників урядів, підприємців та профспілок країн Західної Європи опротестувати повноваження профспілкових делегатів СРСР на підставі того, що вони не були «вільними» та «самостійними» представниками трудящих, а складовою частиною партійно-державної тоталітарної системи [3]. Так, на 23-й сесії було заявлено офіційний протест проти повноважень представника радянських профспілок – секретаря ВЦРПС Єгорової. Це викликало жваву дискусію серед делегатів, а також контрпротести у радянській пресі, де цю заяву було затавровано як «протест жалюгідної купки злостивих фашистських лакуз» [8]. На засіданні мандатної комісії, а потім і на пленарному засіданні сесії цей протест було відхилено.

У грудні 1939 р. Ліга націй у зв'язку з початком радянсько-фінської війни прийняла рішення про виключення СРСР як «країни-агресора» зі свого складу, а у лютому 1940 р. Адміністративна рада МОП прийняла рішення про перегляд списку країн, які мають право на постійне представництво в раді. У результаті СРСР втратив свої членські права [7].

Третій етап (1940 – 1954) позначився новим загостренням відносин між СРСР і радянськими профспілками, з одного боку, та МОП – з іншого. У 1939–1940 рр., після укладення радянсько-німецьких угод та початку Другої світової війни виключення СРСР з Ліги націй і МОП сприймалося офіційною радянською пропагандою як провокаційні дії англо-французьких

«підбурювачів війни» та спричинило відверту ворожість до цих організацій, які знаходилися під впливом Англії та Франції [9]. У ці роки позиція профспілкового керівництва СРСР щодо МОП стає більш жорсткою.

З початком Великої Вітчизняної війни зі створенням антигітлерівської коаліції, фактичним крахом Ліги націй та усієї системи міжвоєнного політичного устрою з'явилися нові можливості для взаємодії СРСР з МОП. Плідне співробітництво з демократичними країнами у боротьбі з фашизмом, розгром Радянською Армією німецько-фашистських військ під Сталінградом та Курськом викликали значне зростання міжнародного авторитету СРСР. У цих умовах МОП вжила заходів щодо налагодження зв'язків з СРСР. У грудні 1943 р. її Адміністративна рада прийняла рішення запросити Радянський Союз взяти участь у 26-й сесії Генеральної конференції, яка мала відбутися у 1944 р. у Філадельфії [3]. Уряд Радянського Союзу дав негативну відповідь і тоді президент США на прохання керівництва МОП звернувся з цього приводу особисто до Й.В. Сталіна. Голова уряду СРСР у своєму листі на ім'я Президента США від 25 березня 1944 р. висловив можливість участі представників СРСР у роботі МОП, але за тієї умови, якщо МОП «стане дійсно органом Об'єднаних націй, а не Ліги націй, з якою Радянський Союз не може мати зв'язків» [10]. У червні 1945 р. голова ВЦРПС В.В. Кузнецов у листі секретареві Загальної конфедерації праці Франції Б. Фрашону писав, що «МОП всією своєю діяльністю в роки війни проти гітлерівської Німеччини не виявила себе нічим, що дало б підставу вважати її послідовним прихильником розгрому фашизму». І навіть навпаки. В.В. Кузнецов наголошує на тому скандальному факті, що керівництво МОП направило запрошення на філадельфійську конференцію тодішнім гітлерівським сателітам – Фінляндії, Румунії й Угорщині [15].

Із закінченням Другої світової війни питання щодо членства СРСР в МОП так і не було вирішене. Незважаючи на те, що у 1946 р. МОП стала спеціалізованою організацією ООН, СРСР аж до 1954 р. залишався поза рамками цієї організації.

Друга половина 40-х років ХХ ст. ознаменувалася значними змінами в системі міжнародних відносин: виникла світова соціалістична система, розпочався процес краху колоніалізму, провідну роль у світі почали відігравати дві наддержави – СРСР та США, – що знаходилися між собою у стані холодної війни. Значні зміни відбуваються також і у міжнародному профрусі: у жовтні 1945 р. було створено універсальний профцентр – Всесвітню федерацію профспілок (ВФП), що об'єднала у своєму складі майже всі профцентри того часу (за винятком Американської федерації праці). Провідні позиції у цьому профоб'єднанні мали представники профспілок СРСР, країн «народної демократії» та деяких профцентрів країн Західної Європи, що перебували під керівництвом компартій (Франції, Італії).

СРСР розглядав та використовував ВФП як інструмент своєї зовнішньої політики з метою здійснення впливу на внутрішньополітичне становище капіталістичних країн, а також як своєрідну протизагроМОП. Саме ВФП, а не МОП, на думку радянського керівництва, мала належати головна роль у розробці міжнародних соціально-трудоових стандартів, які потім мали бути затверджені Економічною та Соціальною Радою (ЕКОСОП) ООН. Проте країни Заходу пріоритет у цьому відношенні віддавали МОП.

І тому відносини між ВФП та МОП мали у 1947–1953 рр. напружений характер. Прорадянське керівництво ВФП ще довго не могло позбутися свого негативного сприймання МОП. Так, вже у 1958 р. генеральний секретар ВФП Л. Сайян, якого на Заході вважали комуністом, в розмові з заступником міністра закордонних справ СРСР В.В. Кузнецовим висловлював великий сумнів щодо доцільності перебування СРСР і країн «народної демократії» в спеціалізованих установах ООН, і зокрема в МОП. Свої міркування він обґрунтовував тим, що вони «усе більше посилюють антирадянську й антисоціалістичну діяльність, видають на членські внески країн соціалізму величезну кількість брошур і документів, що слугують цілям імперіалізму». Л. Сайян пропонував подумати про «створення соціалістичного бюро праці і про інші засоби контрпропаганди й не допускати використання своїх коштів на ворожі нам цілі». Він

висловив побажання, щоб країни соцтабору віддали ВФП хоча б чверть тих коштів, які вони щорічно вносять у спеціалізовані установи ООН, для того щоб ВФП могла створити «велике бюро видань для проведення такої контрпропаганди» [16].

Керівництво СРСР вважало за можливе вступ до МОП, але лише за певних умов. Так, у серпні 1948 р. радянська делегація в ЕКОСОП внесла пропозицію щодо зміни порядку тристороннього представництва у керівних органах МОП у напрямі збільшення делегатів від трудящих до половини складу цих органів (тобто до 50%). Другу половину складу передбачалося віддати делегатам від урядів та підприємців [7]. Тим самим втілення в життя радянського проекту мало на меті посилення свого впливу в МОП через різке збільшення профспілкових делегатів – насамперед представників національних профцентрів, що входили до ВФП. Свій проект радянська делегація мотивувала намаганням «покращити» та «демократизувати» роботу МОП. Делегат Білоруської РСР Марутко, аргументуючи пропозицію Радянського Союзу, стверджував про те, що організація не вживає заходів для розв'язання таких нагальних проблем як безробіття, зарплата робітників, дискримінація при наймі на роботу в капіталістичних країнах. Він висловив занепокоєння щодо пануючого становища у ній делегатів підприємців та урядів, «засилля» представників країн «англо-американського блоку» в Адміністративній раді. Прийняття Радою ООН зазначеної пропозиції Радянський Союз розглядав як попередню умову свого вступу до МОП. Проект СРСР викликав жваву дискусію. Проти нього виступила більшість учасників засідання Ради, зокрема представник США. Під час голосування цей проект було відхилено [11].

Діяльність МОП продовжувала викликати численні критичні зауваження ВФП. Так, у звіті про діяльність ВФП, представленому III Всесвітньому конгресу профспілок (жовтень 1953 р., Відень) зазначалося, що усі скарги, які надходять до МОП від трудящих колоній та капіталістичних країн про брутальне порушення права на свободу асоціації, зокрема, застосування поліції проти страйкарів, розглядаються тенденційно. Керівництво МОП, говорилося у звіті, погоджується з позицією урядів і не вбачає в цих інцидентах посягань на свободу профспілкової діяльності [12]. «Міжнародна організація праці оточила таємницею свою роботу з розбору скарг на порушення прав профспілок, – заявив на 16-й сесії ЕКОСОП ООН заступник Голови ВФП А. Діалло, – одержуючи скарги профспілок, вона консулюється не з її подавцями, а з урядами, проти яких спрямована скарга. Природно, що ці уряди, відбиваючи інтереси підприємців, нав'язують МОП бажані їм рішення» [13].

Протягом 1949–1953 рр. представники ВФП неодноразово брали участь у сесіях Генеральної конференції, регіональних конференціях для країн Азії та Латинської Америки, засіданнях Адміністративної ради МОП. Вони критично ставилися до документів, підготовлених апаратом МОП і винесених на розгляд сесій Генеральної конференції. У їх виступах лунали вимоги, щоб організація дійсно займалася актуальними соціально-економічними проблемами; не «прикрашала» життєвого рівня робітників капіталістичних країн, а вказувала практичні заходи щодо його поліпшення; протестувала проти порушень прав профспілок та ін. [12].

Профспілкова преса СРСР кінця 40-х – початку 50-х років занадто критично сприймала рішення керівних органів МОП. Так, рішення 36-ї сесії Генеральної конференції, що закликала трудящих до підвищення продуктивності праці, було кваліфіковане у друкованому органі ВЦРПС – газеті «Труд» від 23 липня 1953 р. як намагання посилити «жахливу потогінну систему», існуючу на підприємствах капіталістичних країн, унаслідок якої мільйони робітників втрачають здоров'я і життя. Діяльність МОП, що стала «слухняним знаряддям монополістичного капіталу», як зазначалося в газеті, викликає незадоволення широких мас трудящих [13]. Але, мабуть, ще більше невдоволення у радянського керівництва викликала на цій сесії та обставина, що голова ВФП комуніст Дж. Ді Вітторіо у своєму виступі фактично підтримав рішення МОП щодо підвищення продуктивності праці і його заяви з цього приводу були розцінені як «майже ідентичні» з подібними заявами правих профспілкових лідерів Заходу [17].

Неабияке роздратування викликала у радянського керівництва і поведінка представників країн «соціалістичного табору», які продовжували посідати місця в МОП ще з довоєнних часів. У 1950 р. міжнародний відділ ВЦРПС надіслав у ЦК ВКП(б) інформацію «Про участь Польщі в роботі МОП», де йшлося про те, що польський уряд, замість того щоб викривати діяльність МОП, справно виконує рішення цього реакційного органу, а представник Польщі їх підтримує. На 31-й сесії Генеральної конференції МОП (червень–липень 1948 р.) лунали «наклепи на Радянський Союз і країни народної демократії», а також здійснювалися «спроби розколу міжнародного робітничого руху». Але представники Польщі «не виступили з викриттями імперіалістичної політики США, Великобританії та інших капіталістичних держав, які використовують МОП для експансіоністських цілей». «Необхідно, – наголошувалося наприкінці листа, – щоб представники країн народної демократії більш активно виступали на конференціях для викриття реакційної більшості в МОП і використовували трибуну цієї організації для наступу проти імперіалістичного табору» [18].

Отже, ні представники ВФП, ні представники країн «соціалістичного табору» в МОП не виправдовували сподівань, покладених на них керівництвом СРСР. Це підштовхувало його до рішення щодо вступу до МОП, щоб самочинно очолити і скеровувати роботу у правильному напрямі, не покладаючись на своїх не зовсім надійних сателітів. Радянський Союз, як одна з провідних держав світу, лідер країн «народної демократії», не хотів залишатися осторонь процесу розробки та прийняття міжнародних стандартів у соціально-трудовій сфері, а, навпаки, намагався активно впливати на нього, активно пропагуючи та демонструючи «досягнення» й «переваги» соціалістичної системи, залучаючи тим самим на свій бік «прогресивне людство», країни «третього світу». Окрім того, рішення щодо вступу СРСР до МОП обумовлювалося ще й іншими факторами. Події 1947–1953 рр. переконливо довели неможливість перетворення ВФП на міжнародний центр із розробки соціально-трудового законодавства через протидію США та їх союзників, які мали більшість голосів у системі органів ООН, зокрема в ЕКОСОП. І, нарешті, практично всі країни світу, що були членами ООН станом на 1953 р., вступили до МОП. Виняток становили лише СРСР, УРСР, БРСР, Гондурас, Йемен, Нікарагуа, Парагвай і Саудівська Аравія. Така ситуація загрожувала Радянському Союзу міжнародною ізоляцією у такій важливій для нього з ідеологічних міркувань сфері як сфера праці та соціальних відносин.

Таким чином, 4 листопада 1953 р. місія СРСР у Швейцарії направила листа до Генерального директора МБП Д. Морзе, в якому було заявлено, що уряд Радянського Союзу «з метою розширення співробітництва з іншими країнами у вирішенні питань, що стоять перед МОП» вирішив взяти на себе обов'язки, що випливають зі Статуту організації [14]. Це означало вступ СРСР до МОП. Радянський Союз був прийнятий до цієї організації у квітні 1954 р. [7]

Подальша історія діяльності профспілок СРСР та України в МОП, яка майже не висвітлена у вітчизняній історіографії, є не менш актуальною, ніж проблеми, досліджені у цій статті, і ще чекає на свого дослідника.

Отже, взаємовідносини радянських профспілок та МОП у період з 1919 до 1954 р. мали складний, суперечливий характер і пройшли у своєму розвитку кілька етапів. Їх стан залежав від міжнародної обстановки, зовнішньополітичного курсу СРСР, США, країн Західної Європи. На ці відносини суттєво впливали й інші чинники, зокрема діяльність міжнародних профспілкових центрів як довоєнного (Профінтерн, Амстердамський інтернаціонал), так і повоєнного періоду (ВФП). Всебічний аналіз дії всіх чинників, поглиблене вивчення вищезазначених питань сприятиме нарешті відтворенню об'єктивної історії діяльності МОП, радянських і українських профспілок.

Література

1. Шкунаев В.Г. Международная организация труда вчера и сегодня. – М.: Международные отношения, 1968. – 247 с.; Батюк В.Г. Україна в Міжнародній організації праці. – К.: Політвидав України, 1968. – 72 с.

2. Костин Л.А. Международная организация труда. – М.: Изд-во «Экзамен», 2002. – 416 с.; Костин Л.А. МОТ–мировой центр социально-трудового законодательства на принципах трипартизма //Человек и труд. – 1994. — № 3. – С. 104-108.
3. Костин Л.А. Международная организация труда. – М.: Изд-во «Экзамен», 2002. – 416 с.
4. Десять лет Профинтерна в резолюциях, документах и цифрах /Под ред. и с предис. А. Лозовского. – М.: Изд-во ВЦСПС, 1930. – 276 с.
5. Малая энциклопедия по международному профдвижению /Под ред. М. Зеликмана; с предис. А. Лозовского. – М.: Изд. Профинтерна, 1927. – 2170 с.
6. Лозовский А. Отчет делегации ВЦСПС в Профинтерне IX съезду профсоюзов. – М.: Профиздат, 1932. – 63 с.
7. Шкунаев В.Г. Международная организация труда вчера и сегодня. – М.: Международные отношения, 1968. – 247 с.
8. Соболев Н. На конференции Международного бюро труда. Заметки представителя советских профсоюзов // Вопросы профдвижения. – 1937. – № 16. – С. 48–54.
9. Политический словарь /Под ред. Г. Александрова, В. Гальянова, Н. Рубинштейна. – М.: Госполитиздат, 1940. – 671 с.
10. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1986. – 320 с.
11. На сессии Экономического и Социального Совета ООН // Правда. – 1948. – 24 авг.
12. Отчет о деятельности Всемирной федерации профсоюзов (ВФП) (1949–1953). Представленный третьему Всемирному конгрессу профсоюзов (Вена 10–21 окт. 1953 г.). – М.: Профиздат, 1953. – 616 с.
13. Степанов С. Послушное орудие монополистического капитала // Труд. – 1953. – 23 июля.
14. Письмо советской миссии в Швейцарии Генеральному директору Международного бюро труда //Правда. – 1953. – 6 нояб.
15. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 128. – Спр. 727. – Арк. 37–38.
16. Державний архів Російської Федерації. – ф. 5451. – Оп. 66. Спр. 188. – Арк. 17.
17. Російський державний архів новітньої історії. – ф. 5. – Оп. 28. – Спр. 253. – Арк. 78–79.
18. РДАСПІ. – ф. 17. – Оп. 128. – Спр. 650. – Арк. 144–146.

К

Право України: теорія і практика

Власов А.О.,

*ст. викладач кафедри господарського та фінансового права
АПСВ ФПУ*

Ліберальний конституціоналізм як основа правової системи Європейського Союзу

В статье рассматриваются вопросы функционирования либерального конституционализма в рамках Европейского Союза, трансформации либерального конституционализма в специфический конституционализм ЕС, реализации в ЕС основных принципов конституционализма. Особое внимание уделяется проблемам конституционного процесса на современном этапе развития Европейского Союза. Анализируются причины провала процесса ратификации Конституции Европейского Союза.

The present article touches upon the questions of liberal constitutionalism functioning within the European Union. It also focuses on the transformation of liberal constitutionalism into the EU's specific constitutionalism, as well as on the realization of basic constitutionalism principles in the European Union. A specific attention is paid to the contemporary problems of the constitutional process in the European Union. The author of the article analyses some causes having lead to the failure of EU Constitution ratification.

Ключові слова: **Європейський Союз, ліберальний конституціоналізм, конституція, ратифікація, правова система, права людини, інтеграція, принципи.**

Одним з основних факторів складових частин правової системи Європейського Союзу є те, що вона тісно пов'язана із інтегративними процесами і сприяє консолідації та еволюції. Вплив на формування цієї системи здійснювали правові концепції та принципи, властиві національному праву держав-учасниць, а також основні принципи міжнародного права[1]. Йдеться насамперед, про використання певних правових підходів, які трансформуються відповідно до мети і завдань інтеграції. Ці правові підходи були визначені у результаті тривалого історичного процесу переважно у країнах Західної Європи та США і оформлені у систему, що дістала назву ліберального конституціоналізму. Ліберальний конституціоналізм був використаний цими країнами як основи правопорядку та політичного устрою. Із виникненням такого складного політико-правового феномену як Європейський Союз – ліберальний конституціоналізм, що був покладений у його основу зазнав певної трансформації. Дослідженню окремих проблем функціонування ліберального конституціоналізму в Європейському Союзі присвячена ця стаття.

Слід відзначити, що незважаючи на важливість наукових досліджень конституціоналізму ЄС для української правової науки відповідних наукових праць не так вже і багато. Серед українських науковців, які займаються дослідженням правової системи ЄС можна визначити таких вчених як В.Ф. Опришко, А.В. Омельченко, А.С. Фастовець, С. Шевчук, В.І. Муравйов, В.Г. Буткевич, П. Свобода, І. Грицак. Однак специфічні питання конституціоналізму Європейського Союзу у сучасній юридичній науці України поки що не дістали належного висвітлення. Автором цієї статті надруковано кілька праць, присвячених дослідженню принципів конституціоналізму Європейського Союзу: А.О. Власов Хартія основних прав Європейського Союзу як інструмент

забезпечення прав людини //Науковий вісник Національної академії ДПС України. – 2006. – № 1-2 (33), Власов А.О. Реалізація демократії як принципу конституціоналізму в Європейському Союзі // Юридична Україна. – 2006. – №4. Власов А.О. Реалізація прав людини як принципу конституціоналізму в Європейському Союзі // Юридична Україна. – 2007. – № 4; Власов А.О. Реалізація верховенства права як принципу конституціоналізму в Європейському Союзі // Юридична Україна. – 2007. – № 10. Проте конституціоналізм ЄС, його витоки, сутність, вплив на правову та політичну систему Євросоюзу та на держави-члени, його особливості та специфіку, а також перспективи подальшого розвитку потребують всебічного наукового дослідження.

Що таке ліберальний конституціоналізм? Щоб відповісти на це питання, ми спочатку повинні відповісти на інше питання – що таке конституція? Англomовний юридичний словник дає таке визначення: «Конституція – це статут уряду, який отримує всю свою владу від суб'єкта, яким вона керує» [2]. Конституція встановлює форму влади, визначає мету діяльності уряду, повноваження державних органів, відносини держави і суспільства, відносини між різними державними органами та межі втручання органів державної влади в приватне життя громадян та економіку. Класичний лібералізм визначає, що взаємодія держави та суспільства може розглядатися як великий соціальний контракт. А, отже, конституція в ліберально-демократичній країні може розглядатися, як фундаментальна частина соціального контракту. Іншими словами, конституція – це фундаментальний договір між державою та громадянським суспільством.

Подібно поняттям свободи та демократії, конституціоналізм є поняттям, яке важко піддається визначенню. Різні науковці мають різний погляд на те, що означає цей термін. Італійський конституціоналіст Джованні Сарторі визначає ліберальний конституціоналізм як сукупність наступних елементів:

- наявність закону вищої юридичної сили, писаного або неписаного, тобто те що й називається конституцією;
- наявність конституційного контролю;
- наявність незалежного суду, тобто системи судових органів, які складаються з незалежних та висококваліфікованих суддів;
- наявність прозорої процедури прийняття законів [3].

Як можна побачити, визначення Сартрі підкреслює принцип «верховенства права» ліберального конституціоналізму.

Таким чином, конституціоналізм можна визначити як систему політико-правових регуляторів, в якій існує вищий закон (конституція) і всі суспільні відносини, що потенційно можуть бути врегульовані правом (особливо система влади та її здійснення) регулюються відповідно до цього вищого закону. Зміна цього вищого закону або його заміна новим, можлива тільки при наявності народної волі, яка визначається через демократичну процедуру прямого чи опосередкованого волевиявлення, при наявності кваліфікованої більшості голосів. У цій системі також є обов'язковим реалізація принципу розподілу влад, наявність системи стримувань і противаг між гілками влади і дійсна незалежність судової системи, яка включає у себе органи конституційного контролю.

За останні десятиліття в Європі мова економіки поступово змінює мову політики та права а, отже, і мову конституціоналізму. Конституціоналізм можна визнати великим досягненням європейської ліберальної думки XVIII і XIX ст., який був спрямований на вирішення єдиної проблеми: яким чином можна розподілити владу в політичній системі таким чином, щоб протидіяти встановленню тиранії і при цьому не зашкодити ефективності і справедливості управління суспільством [4]. Ліберальний конституціоналізм у XVIII і XIX ст. намагався поглибити розуміння цих проблем. Всі його відомі принципи – федералізм, розподіл гілок влади, система стримувань та противаг, гарантії невід'ємних прав та судовий контроль – слугували досягненню цієї мети.

Існує різниця між конституціоналізмом, що реалізується в межах держави та просто державою з наявною конституцією. Для того щоб зрозуміти, що держава пов'язана певними правилами, у сучасних демократичних державах, конституцію вважають вищим законом, що дозволяє обмежити свавілля держави та захистити права людини і досягти загального добробуту.

Форма та характер політичної системи можуть бути вільно встановлені основними документами, які визначають форми здійснення державної влади та її обмеження. Серед характерних рис ліберального конституціоналізму можна визначити такі:

- влада повинна здійснюватися відповідно до визначених правил;
- органи держави повинні бути обмеженими у своїх цілях та засобах, вони можуть використовувати лише легітимні цілі;
- звичайні закони повинні відповідати вищому фундаментальному стандарту, яким є Конституція;
- народ як джерело влади у державі, погоджуючись на конституційну систему повинен погодитись не тільки з обмеженням свавілля державної влади, а й з обмеженням свого власного свавілля;
- права людини можуть бути захищеними не тільки обмеженнями накладеними на повноваження влади, а й гарантіями особливих прав, які знаходяться за межами контролю з боку держави або особливими повноваженнями певних державних інституцій, створених для захисту прав людини;
- існують певні аспекти життя, які не відносяться до сфери політики та держави, вони повинні бути виключеними за межі компетенції державної влади.

Таким чином, конституційною може вважатися лише така влада, обсяг повноважень якої встановлений Конституцією. Конституцією також встановлюється і забезпечуються ефективні заходи щодо обмеження цих повноважень та встановлення відповідності принципів та цінностей, встановлених конституцією і реальним політичним життям. Слід наголосити, що в певних країнах можуть існувати так звані недіючі конституції, які забезпечують видимість легітимності державної влади. Такі конституції на практиці не можуть здійснювати свавілля державної влади. Це, у свою чергу, призводить до встановлення диктатури та ситуації, при якій державна влада не несе жодної відповідальності перед своїм народом за свою діяльність.

Вибір оптимально моделі європейської інтеграції робить необхідним більш детальний аналіз існуючих механізмів взаємодії державних структур країн-учасниць та інституцій Євросоюзу. Особливо це стосується взаємодії центру і регіонів у рамках федералізму, автономізації, регіоналізму та інших схем взаємодії, які відповідають концепції автономії національних політичних систем. У результаті такого аналізу може виникнути можливість прогнозування альтернативних шляхів розвитку, а також пошуку особливих стратегій для окремих держав, регіонів, культурних та національних груп.

Слід констатувати, що у становленні конституціоналізму західноєвропейських держав у повоєнний період, який, у свою чергу, вплинув на становлення особливого конституціоналізму ЄС, велику роль відіграв конституціоналізм Сполучених Штатів Америки. Це пояснюється як привабливістю американської політико-правової моделі організації суспільства, заснованої на ідеях демократії та прав людини для повоєнної Європи, яка щойно пройшла період тиранії, фашизму та мілітаризму, так і політичним і воєнним впливом США на території Європи.

Американський конституціоналізм – це втілення ідеї епохи Просвітництва, трансформованих під впливом британського конституціоналізму та історією Сполучених Штатів. Існує думка, що вчення американського конституціоналізму не може експортуватися в інші культури. Такі аргументи часто містять посилання на негативний досвід латиноамериканських конституцій, заснованих на американській моделі, та на сучасні проблеми в таких країнах як Філіппіни. Навіть ті, хто вважає, що американський досвід є важливим і корисним, відзначають обмежені можливості конституції Сполучених Штатів як моделі для зарубіжних країн. Цей документ був

створений у XVIII ст., відображає погляди тієї епохи і потребував внесення поправок та об'ємних судових тлумачень. Крім того, Конституція Сполучених Штатів – це неповний документ у тому значенні, що його укладачі виходили із факту існування штатів, і, відповідно, конституцій штатів, які у багатьох відношеннях більше схожі на конституції зарубіжних країн. Всі ці моменти слід взяти до уваги, особливо перед тим, як припустити, що конституція, яка добре працює в Америці, працюватиме і в інших країнах. Однак, проблеми порівняльного конституціоналізму не повинні перетворюватись на жорсткі рамки. Корисність американського досвіду полягає не у самому тексті Конституції США, вона – у загальних принципах, які відображені в американському конституціоналізмі, а також у практичному досвіді забезпечення дієвості конституційної демократії.

Велика кількість фундаментальних ідей американського конституціоналізму відображають норми, які сприймаються як фундаментальні цінності в інших країнах. Зупинимось на деяких з них.

Федералізм, відображений у Конституції США, може підходити або не підходити іншим країнам. Однак, федералізм являє собою систему, яка має багато варіантів і зустрічається в тому чи іншому вигляді в усьому світі. Федералізм та інші феномени, що з нього випливають, такі як передача повноважень влади, асоціюються з цінностями плюралізму, різноманіття і можливістю обрання шляху вирішення місцевих проблем. Такого роду структури можуть бути особливо важливими, коли необхідно пом'якшити гостроту національних або етнічних конфліктів.

Розподіл гілок влади. Цей принцип, сформульований французьким філософом Монтеск'є і вдосконалений Джеймсом Медісоном, містить у собі спосіб обмеження влади і є, таким чином, найвищою гарантією індивідуальних прав. Історично, він застосовувався для протидії тенденціям, які містяться в структурі популістської влади, волонтаризму та тиранії.

Судовий контроль. Різні методи використовуються для того, щоб забезпечити виконання положень конституції. Серед них і народне волевиявлення і розподіл гілок влади і процедура законотворчості. Однак, у сучасному світі, конституції все частіше звертаються до судового нагляду як до ключового засобу забезпечення конституційних норм. Ідеї конституційного судового контролю, викладені головою Верховного суду США Джоном Маршалом у судовій справі «Марбері проти Медисона», стали елементом конституціоналізму в різних частинах світу [5].

Всі ці ідеї та принципи підкріплюються практичним досвідом забезпечення ефективності американської демократії. Багато країн вступили в епоху конституційної демократії, практично не маючи досвіду використання таких ідеологічних засобів як конституціоналізм, демократія і влада закону. Наприклад, протягом 50 років країни Східної та Центральної Європи не були знайомі з цими ідеями. Тому американські й інші радники здійснювали практичну допомогу з організації політичних партій, проведенню вільних і справедливих виборів, розвитку вільної преси, створенню незалежної судової влади і засвоєнню цінностей громадянського суспільства за допомогою розвитку громадянського право розуміння [6].

Європейський Союз може розглядатися як своєрідний політико-правовий феномен, своєрідність якого полягає у тому, що в його рамках відбувається безпрецедентний симбіоз державної моделі управління суспільством та міжнародної організації, до якої можна застосовувати норми міжнародного публічного права. У результаті дослідження цього феномену проблематичним є вирішення питання: ЄС – це держава із ознаками міжнародної організації або це міжнародна організація з ознаками держави. Залишаючи це питання без відповіді можна, принаймні констатувати той факт, що у Європейському Союзі держави-члени частину свого державного суверенітету передали інституціям Євросоюзу і не можуть у повному обсязі вважатися суверенними державами. Саме поняття державного суверенітету постійно знаходилась у центрі наукових зусиль таких наук як теорія держави і права та філософії права. Основоположними принципами функціонування Європейського Союзу як масштабного інтеграційного об'єднання є

демократія, права людини та верховенства права. Таким чином, класичний ліберальний конституціоналізм сформований у рамках поняття держави як основної форми самоорганізації суспільства трансформується на специфічний конституціоналізм Європейського Союзу, і більше того – стає його основою.

Ідеї європейської інтеграції спираються на давню історичну традицію, що включає у себе Римську імперію, імперію Карла Великого, Священну римську імперію, імперію Наполеона, а також політичні і наукові дискусії про створення Сполучених Штатів Європи на початку ХХ ст., інтеграційних процесів, які активно відбувались після Другої світової війни. Європейська єдність на сучасному етапі розвитку є об'єктивним процесом, який був підготовлений попередніми міжнародними договорами – Маастрихтським (1992), Амстердамським (1997) та Ніщцьким (2001) [7]. За умов глобалізації природним є необхідність створення єдиного економічного і правового простору. Символом такого простору повинна була стати Конституція Європейського Союзу [8].

Конституція Європейського Союзу була підписана 29 жовтня 2004 р. в Римі. Її підписали 25 країн, десять з яких приєдналися до Євросоюзу в 2004 р. Процес ратифікації Конституції виявився дуже складним. Такі країни ЄС як Франція та Нідерланди не підтримали Конституцію на своїх референдумах. У результаті наукових досліджень тих правових і політичних обставин, які призвели до фактичного провалу проекту єдиної конституції для Європейського Союзу з'явилися твердження про те, що насправді Європа на початку ХХІ ст. не є такою єдиною, як вважалося [9]. Опитування громадської думки вказують, що Європа поділяється приблизно порівну на євро-оптимістів та євро-скептиків. Звертає на себе увагу і той факт, що криза інтеграції та прийняття конституції загострився саме перед вступом до ЄС нових членів у 2004 р. Підготовча робота з конституції, яка тривала більше року, була поставлена під сумнів позицією Польщі та Іспанії. Зовнішнім проявом суперечностей став конфлікт міжнародного і національного публічного права. Європейська конституція, на думку її розробників, повинна була досягти своєї легітимації як найбільш повне вираження демократичних принципів, які вже містяться у національному законодавстві всіх країн-учасниць Європейського Союзу. Головне, як підкреслювалося в офіційних коментарях, полягає у тому, що в конституції ЄС закріплені основні завоювання Європи у сфері прав людини; створений ефективний механізм протидії глобальним економічним кризам та запроваджені координуючі інститути для управління таким великим інтеграційним об'єднанням як Євросоюз. Спосіб створення Європейської конституції є досить специфічним. Ця специфіка полягає у тому, що в основі конституції – міжнародні угоди, а не національне державне право.

Процес розробки і прийняття Конституції виявив проблеми становлення специфічного конституціоналізму Європейського Союзу. Центральним питанням юридичних спорів є невизначеність інтерпретації поняття суверенітету, як щодо всього ЄС, так і щодо держав-членів. З точки зору теоретиків Євросоюзу, Єдина Європа не є ані федерацією, ані конфедерацією, ані міжнародною організацією. Це принципово нове інтеграційне об'єднання, що не має аналогів. Але при цьому постає питання кінцевої мети інтеграції, на що перетвориться Євросоюз у майбутньому. З одного боку, Європейський Союз за конституцією мав стати юридичною особою, набути міжнародну правосуб'єктність, з іншого боку, держави-члени маючи право вето могли б впливати на рішення ЄС і, таким чином останнє слово начебто залишалося за ними. Проблема є юридична невизначеність Конституції ЄС з таких моментів як конститууюча влада, форми інтеграційного об'єднання, організація єдиної системи влади та вирішення проблеми суверенітету.

Класичний принцип ліберального конституціоналізму щодо розподілу влади, у випадку Європейського Союзу має як вертикальний, так і горизонтальний вимір. У проекті європейської конституції виділялися такі параметри розмежування повноважень між інститутами Євросоюзу та державами-членами: до відання органів Європейського Союзу пропонувалося віднести такі сфери як торгівля, безпека, закордонні справи; а правосуддя, транспорт, економічну і соціальну політику

– до змішаної компетенції держав-членів та органів ЄС. У той самий час для окремих держав виявились неприйнятними такі положення Конституції як посилення ролі таких органів ЄС як Парламент, Комісія та Суд. Гори-зонтальний розподіл влади в Євросоюзі також викликає багато зауважень, зокрема структура управління Євросоюзом є досить громіздкою, причому спостерігається дублювання функцій: з одного боку Європарламент, що обирається населенням Євросоюзу та Рада Міністрів, яка контролюється національними урядами держав-учасниць, а з іншого, – Комісія та президенти держав. Наслідком застосування такої структури управління могли стати процеси денационалізації, бюрократизації, втрати національної ідентичності.

Особливо гостро критикувався інтеграційний процес з точки зору такого основоположного принципу ліберального конституціоналізму як права людини. Критика з цих позицій розкрила певні недоліки документів, що лежать в основі Європейської конституції: Конвенції про права людини та Хартії основних прав Європейського Союзу (2003 р.) [10]. Наприклад, з точки зору англійської правової системи Хартія основних прав розглядається як абстрактний документ, який може застосовуватись як політична декларація, але не як правовий.

Таким чином, Конституція Європи виявила суттєві проблеми на шляху становлення специфічного конституціоналізму Європейського Союзу. Конституція ЄС розглядалася своїми розробниками як тріумфальне завершення «холодної війни» і була покликана довести перемогу західної політичної моделі на фоні розпаду Радянського Союзу та краху соціалістичного табору. Однак, виявилось, що Конституція у тому варіанті, що був запропонований не містить концептуальної новизни у вирішенні таких проблем, як визначення європейської ідентичності, співвідношення національного та європейського суверенітету, стратегія інтеграційного процесу. А де у чому положення Конституції нагадували радянську модель інтеграції. Через нездатність відповісти на виклики сьогодення конституційний процес наштовхнувся на негативний результат референдумів у Франції та Нідерландах. Але ця ситуація виявилася зовнішнім стимулом для осмислення інтеграційних процесів в Євросоюзі. Також була підтверджена теза про те, що в основі специфічного конституціоналізму лежить ліберальний конституціоналізм, сформований західно-європейською та північноамериканською політико-правовою традицією. Адже проблеми європейського конституціоналізму розглядаються через призму класичного ліберального конституціоналізму.

Література

1. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение прав человека: Учеб. для вузов / Под ред. Л.М.Энтина. – М.: Нарма, 2007. – С.44.
2. Black's Law Dictionary, 1998.
3. Sartori, Giovanni. The Theory of Democracy Revisited. Chatham, New Jersey: Chatham House, 1987. Sartori. – 1987. – P. 309.
4. Зидентоп Л. Демократия в Европе /Пер. с англ.; под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2001. – С.36.
5. Знаменательные решения //Вопросы демократии. – 2005. – № 4.
6. Дик Ховард. К конституционной демократии во всем мире американский взгляд //Вопросы демократии, Март 2004.
7. Акты Европейского Союза // Конституции зарубежных государств. – М.: Клувер, 2003; Россия и Европейский Союз: Док. и мат. – М.: Юридическая литература, 2003.
8. Конституция Европейского союза с комментарием. – М.: Инфра-М., 2005.
9. Медушевский А. Европейская интеграция: механизмы взаимодействия //Вестник Европы. – 2006. – № 17.
10. Хартия Европейского Союза об основных правах //Конституции зарубежных государств. – М.: Клувер, 2003.

Игбаева Г.Р.,

*канд. юрид. наук, докторант
Санкт-Петербургского университета МВД России*

*Место норм, регулирующих страховые отношения,
в системе российского права*

В статье приводится научная дискуссия о месте норм, регулирующих страховые отношения, в системе российского права. Последние достижения юридической науки и проведенное исследование позволяют определить место страхового права в системе российского права как института гражданского права, имеющего межотраслевой характер.

The given article deals with the controversial question of the insurance law and its place and role in the Russian legal system. Basing on the recent achievements in legal sciences and carried out researches, the author the article regards the insurance law as a part of civil law which in its turn has an inter-branch character.

Ключевые слова: институт гражданского права, законодательство, страховое право, комплексная отрасль законодательства.

Вопрос о месте норм, регулирующих страховые отношения, в системе права вызывает оживленную научную дискуссию. В науке отсутствует единство и даже близость взглядов на место страхового права в российской правовой системе. Ученые высказывают на этот счет различные мнения. Все подходы в попытках определения места норм, регулирующих страховые отношения, можно объединить и сгруппировать: 1) страховое право – комплексная отрасль права; 2) страховое право — комплексное образование; 3) страховое право — подотрасль гражданского права либо институт гражданского права; 4) страховое право — комплексный правовой институт; 5) страховое право — комплексная отрасль законодательства; 6) страховое право – подотрасль предпринимательского права; 7) страховое право — межотраслевой институт.

В самом начале XX в. В.Р. Идельсон в курсе лекций по страховому праву обращал внимание на то, что правоотношения в сфере страхования являются предметом изучения как публичного, так и частного права [7]. Следует отметить, что ученый рассматривал только частно-правовые отношения, лежащие в основе договоров по страхованию, не исследуя страховое право в единстве его публичного и частного начал.

В свое время Г.Ф. Шершеневич отмечал, что страховое право может иметь или публичный, или частный характер. Первое определяет отношение государства к делу страхования [19].

Ученые начала XX в. указывали на самостоятельность страхового права, подчеркивая при этом, что оно не укладывается ни в одну из областей ни публичной, ни частноправовой сферы. В частности, Е. Мен полагал, что страхование в хозяйственном и юридическом смысле — институт столь многообразный, сколь многообразны правовые нормы, его регулирующие. Этот институт, по мнению ученого, «совершенно своеобразный, не укладывающийся целиком ни в одной из областей ни публично-, ни частноправовой сферы: как со стороны публично-правовой его сущности по источникам полицейского, государственного, финансового и уголовного права, так и со стороны его сущности частноправовой по источникам гражданского, торгового и частно-международного права» [9].

Данное мнение было развито и в последующем трансформировалось в обоснование комплексности самостоятельной отрасли страхового права. В теории права возникло новое

направление, которое условно можно назвать комплексным. Его родоначальником стал профессор В.К. Райхер, который, исследуя страховую деятельность, сделал вывод о существовании помимо основных комплексных отраслей права. Страховое право, по мнению исследователя, регулирует «общественные отношения, возникающее в процессе страховой охраны производительных сил общества и материального благосостояния граждан. В процессе этой охраны возникают разные по своему характеру, хотя и объединенные указанными признаками, общественные отношения, которые относятся к различным отраслям прав. Они образуют в своей совокупности комплексную отрасль права. Такая отрасль, с одной стороны, состоит из элементов, относящихся к различным предметам регулирования, к различным отраслям (гражданскому, финансовому, административному и т.д.), и в этом смысле имеет смешанный, комплексный характер. Но, с другой стороны, указанная область права обладает единством уже в ином аспекте взятого, и в этом смысле является внутренне единой, несмотря на комплексную структуру областью права» [13].

Результаты этих выводов были поддержаны в научной среде и позднее получили дальнейшее развитие в трудах профессора С.С. Алексева [1], который отстаивал идею многомерности системы права, и профессора Ю.К. Толстого [18], в работах которого понятие комплексности законодательства оформилось в глубокую научную теорию.

Последователи позиции В.К. Райхера имеются и среди современных исследователей. М.А. Елкин [6], И.В. Кривошеев [8], Б. Тарабарин [16] также исследуют страховое право как комплексную отрасль права, сочетающую публично-правовые и частноправовые начала.

О комплексности отрасли страхового права высказываются и экономисты. Так, профессор К.Е. Турбина отмечает, что основу страхового права в условиях рыночной экономики составляют законодательство о страховом договоре, государственном страховом надзоре за деятельностью страховых организаций и страховых брокеров, а также национальное и международное законодательство, регулирующие взаимоотношения между национальным и международным страховыми рынками и национальными и зарубежными субъектами страхового рынка. Страховое право, будучи комплексной отраслью права, использует методы регулирования страховых правоотношений и нормы, присущие основным отраслям права – гражданского, административного, государственного, финансового и международного [17].

Отрицая позицию комплексных отраслей права, В.Н. Яковлев считает, что комплекс разнородных норм по страхованию, выделенный в процессе систематизации по тем или иным субъективным критериям, не может именоваться отраслью страхового права, хотя бы с эпитетом «комплексная», поскольку не обладает свойством самостоятельности, присущим отраслям права. По мнению ученого, нельзя признать совокупность норм, регулирующих отношения по страхованию, и комплексным правовым институтом, так как эти отношения не представляют собой прочную общность. Вместе с тем, он отмечает, что определенные нормы административного, финансового и гражданского права конституируют комплексный институт страхового законодательства [20].

Наиболее последовательно доказывал отсутствие страхового права как отрасли или подотрасли права В.И. Серебровский [14]. По его мнению, страховые отношения регулируются нормами различных отраслей права. Ведущее место занимают нормы гражданского права, однако, при этом нельзя считать всю совокупность этих норм частью гражданского или торгового права.

Бесспорно, что связь, объективно складывающаяся между отдельными нормами или группами норм в сфере страхования, придает им определенное структурное единство. Таким образом, нормы права объединяются в институты права, а те, затем, в подотрасли и отрасли. Критерием выделения отраслей в системе права становятся предмет и метод правового регулирования.

По мнению В.В. Орлова, основными методами правового регулирования являются:

- императивный — метод властных предписаний, субординации, основанный на запретах, обязанностях, наказаниях;

- диспозитивний — метод равноправия сторон, координации, основанный на дозволениях;
- поощрительный – метод вознаграждения за определенное заслуженное поведение;
- рекомендательный – метод совета осуществления конкретного желательного для общества и государства поведения [11].

Если какая-то группа норм строится на использовании различных методов, то это свидетельство того, что в данную группу входят нормы различных отраслей права, а сама она отраслью права не является. Этот аргумент опровергает высказанные учеными мнения о возможности выделения страхового права в качестве комплексной отрасли права (самостоятельной отрасли права) по критерию сочетания нескольких методов в правовом регулировании страховых отношений.

Справедливо отмечает С.В. Поленина, что «...отраслям права, вопреки мнению некоторых ученых, комплексность вообще не присуща. В отличие от них на практике отсутствуют «чистые» отрасли законодательства, т. е. отрасли, содержащие нормы исключительно одной отрасли права: в отдельных случаях вкрапления материала различных отраслей права оказываются в комплексных законах даже структурно обособленными в главы и разделы» [12].

Образование любой новой отрасли права не самопроизвольный процесс, оно обусловлено изменениями, происходящими в социально-экономической сфере. Идет постепенное, в течение достаточно длительного времени, накопление однотипного нормативного материала, который уже нуждается в унификации и обособлении в рамках отрасли права. Но здесь надо учитывать, что в ряде случаев отдельные появляющиеся нормы права подчас оказываются вообще неспособными урегулировать возникающие отношения.

Существенно отличающуюся позицию в отношении понимания страхового права и определения его места в российской правовой системе занимают В.С. Белых, И.В. Кривошеев. «Страховое право, – отмечают они, — это комплексное образование (подотрасль), сочетающее нормы публичного и частного права. Оно (право) является составной частью предпринимательского права. Как комплексное образование страховое право не имеет собственного предмета и метода в их традиционном понимании» [2].

Возможно, конечно, назвать страховое право комплексным правовым образованием и определять в нем (по известным признакам) публичную и частную части. Но это, во-первых, не продвигает ни на шаг в решении вопроса систематизации страхового права на основе общепризнанных критериев выделения отраслей (подотраслей) права. Во-вторых, если это комплексное правовое образование, то отождествлять его с подотраслью права, критерии относительного обособления которой те же, что и для отрасли права, не является корректным с позиций как теории, так и практики.

Можно было бы отнести страховое право к институту предпринимательского права, но вопрос места предпринимательского права в системе права является весьма дискуссионным. В связи с принятием Федеральным законом от 29 ноября 2007 г. № 286-ФЗ «О взаимном страховании» [21], страховщиками могут быть помимо предпринимателей и некоммерческие юридические лица, в частности, общества взаимного страхования. Видимо ученые в качестве основного аргумента отнесения страхового права к сфере предпринимательского права использовали тот бесспорный факт, что страховая деятельность представляет собой разновидность предпринимательской деятельности.

Совокупность правовых норм, регулирующих страховые правоотношения, многими учеными рассматривается как гражданско-правовой институт. С гражданско-правовых позиций рассматривают страховое право К.А. Граве и Л.А. Лунц. Отношения, возникающие по поводу добровольного и обязательного страхования, регулируются страховым правом как отраслью гражданского права [3].

Российское гражданское право, отвечая критериям отрасли права, в своей структуре имеет подотрасли, характеризуемые как обособленные части отрасли гражданского права,

регулюючі особу крупні подразделения соціальних зв'язей; інститути – упорядоченні сукупності юридических норм, регулюючі определений вид (групу) общественных отношений; субінститути – упорядоченні сукупності юридических норм, регулюючі конкретну разновидність общественных отношений, находящихся в рамках определенного института права.

На современном этапе развития науки гражданского права и практики применения его норм, равно как и в советское время, в структуре гражданского права принято выделять пять подотраслей. К ним относят: право собственности и другие вещные права; обязательственное право; личные неимущественные права; право на результаты творческой деятельности; наследственное право.

Обязательственное право представляет собой подотрасль гражданского права, регулирующего экономический оборот (товарообмен), то есть отношения по переходу материальных и иных благ от одних лиц к другим, имеющих экономическую форму товара. Оно, в свою очередь, подразделяется на общую и особенную части. Общая часть обязательственного права складывается из общих для всех обязательств положений, охватывающих понятие и виды обязательств, основания их возникновения, способы исполнения и прекращения. Особенная часть обязательственного права состоит из институтов, охватывающих нормы об отдельных однотипных разновидностях обязательств.

Институты особенной части обязательственного права принято делить на две основные группы: договорные и внедоговорные обязательства. В состав первой группы входят обязательства по передаче имущества в собственность или иное вещное право (ст. 454–605 ГК РФ) [4]; обязательства по передаче имущества в пользование (ст. 606–701 ГК РФ); обязательства по производству работ (ст. 702–768 ГК РФ); обязательства по использованию исключительных прав и ноу-хау (ст. 769–778 ГК РФ); обязательства по оказанию услуг (ст. 779–979, ст. 990–1040 ГК РФ); обязательства из многосторонних сделок (ст. 1041–1054 ГК РФ); обязательства из односторонних действий (ст. 980–989, ст. 1055–1061 ГК РФ). В состав второй группы входят обязательства, возникшие в связи с причинением вреда (ст. 1064–1101 ГК РФ) и обязательства вследствие неосновательного обогащения (ст. 1102–1109 ГК РФ).

Можно выделить такие следующие виды институтов в зависимости от:

- характера институтов подразделяются на материальные и процессуальные;
- сферы распространения – на отраслевые и межотраслевые;
- функциональной роли – на регулятивные и охранительные.

Следует заметить, что наличие межотраслевых институтов объясняется тем, что однородность регулируемых отраслью гражданского права отношений является вовсе не идеальной. В ней всегда (в одних случаях больше, в других меньше) присутствует некоторое количество иных отношений, отличных по форме, но тесно связанных с остальными по своему назначению. Так, в гражданском праве неизбежно присутствуют нормы конституционного, административного, финансового и иных отраслей законодательства.

В свете сказанного можно сделать вывод, что наличие гл. 48 ГК РФ, регулирующей отношения, связанные со страхованием, является основанием для выделения института страхования в системе гражданско-правовых обязательств. Гражданско-правовые нормы, посредством которых осуществляется гражданско-правовое регулирование отношений по обязательному страхованию, закрепленные в современном гражданском законодательстве, есть структурно самостоятельная и однородная совокупность норм, объединенных единством содержания, внутренней связью, обусловленной единым предметом регулирования и единством целевого назначения, что дает основания для выделения особого субинститута обязательного страхования (особый субъектный состав возникающих, правоотношений, необходимость наличия особого состава юридических фактов). Обязательное страхование осуществляется в рамках института страхования гражданского права, поэтому его нельзя

рассматривать в отрыве от этого института. Следует отметить, что если институт права содержит в своем составе субинституты, то он называется сложным, а если нет – простым, соответственно, страхование – это сложный институт гражданского права.

В настоящее время имеется иное мнение относительно места правовых норм, регулирующих страховые отношения в структуре подразделений системы права.

Учитывая усложнение экономических отношений и развитие теории межотраслевых институтов, Т.С. Мартынова определяет страховое право как межотраслевое право, в котором содержатся элементы конституционного, административного, налогового и других отраслей права. При этом ученый указывает на приоритетность гражданского права. В частности, Т.С. Мартынова подчеркивает, что «приоритетное значение имеют акты гражданского законодательства, определяющие важнейшую часть страховых отношений — обязательства по страхованию» [4].

Аналогичной точки зрения придерживается и Е.Л. Моргунова, которая отмечает, что «практика и действующее законодательство подтверждают комплексный межотраслевой характер института страхового права, а также наметившуюся в нем тенденцию закрепления приоритетов государственных интересов» [9].

Таким образом, в научной среде обозначилось новое направление рассмотрения страхового права как межотраслевого института. Последние достижения юридической науки и проведенное исследование позволяют определить место страхового права (совокупности норм, регулирующих страховые отношения) в системе российского права как института гражданского права, имеющего межотраслевой характер.

Принимая во внимание изложенное, представляется в целях отражения общности и специфичности правоотношений в сфере страхования их правовое регулирование рассматривать не в системе права, а в системе законодательства.

Рассмотрение вопросов гражданско-правового регулирования отношений в сфере страхования в системе законодательства дает требуемые основания для интеграции норм права в отрасль законодательства, выделенную на основе специфики страховой деятельности, связанной с образованием, перераспределением и использованием различных видов страховых фондов.

Литература

1. Алексеев С.С. Структура советского права. — М., 1975. — С. 185, 193.
2. Белых В.С., Кривошеев И.В. Страхование: Краткий учебный курс. — М., 2001. — С.2-3.
3. Граве К.А., Лунц Л.А. Страхование. Моногр. — М., 1960. — С.25.
4. Гражданский Кодекс Российской Федерации. Гл. 48. // Собрание законодательства РФ. — 1994. — № 32. — Ст.3301; 1996. — № 5. — Ст.410.
5. Гражданское право: Учеб. Т. 2 / Под ред. Е.А. Суханова. — М., 2002. — С. 142.
6. Елкин М.А. Система правового регулирования страхования в Российской Федерации (финансово-правовой аспект). Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — М., 2000. — С.24.
7. Идельсон В.Р. Страхование. Лекции, читанные преп. В.Р. Идельсоном в Санкт-Петербургском политехническом институте на экономическом отделении, страховом подотделе в 1907 г. — М., 1993.
8. Кривошеев И.В. Правовое регулирование страхования в Российской Федерации. Дисс. ... канд. юрид. наук. — Екатеринбург, 2000. — С. 23.
9. Мен Е. Юридическая природа страхового договора по законодательству РСФСР об обязательном страховании //Вестник государственного страхования. — 1923. — № 7, 8. — С. 9, 10.
10. Моргунова Е.Л. Реализация государственных интересов в страховании: конституционно-правовые основы. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — М., 2006. — С.6.
11. Орлов В.В. Реферат отчета о научно-исследовательской работе «Система права». — Липецк, 2002. — С.8–9.
12. Поленина С.В. Общая теория государства и права. /Под ред. М.Н.Марченко. -М., 2002. — Т. 2. —С. 369, 370.
13. Райхер В.К. Общественно-исторические типы страхования. Изд-во АН СССР, 1947. — С. 189.
14. Серебровский В.И. Избранные труды. — М., 1997. — С. 278-279.
15. Советское гражданское право: Учеб. Т 2 /Под ред. О.А. Красавчикова. – М., 1985. — С. 267.
16. Тарабарин Б. Система и источники европейского страхового права //Страховое право. — 2003. — №1. — С. 36.

17. Теория и практика страхования / Под общ. ред. К.Е. Турбиной. — М., 2003. — С. 186.
18. Толстой Ю.К. О теоретических основах кодификации гражданского законодательства //Правоведение. — 1957. — № 1. — С. 45.
19. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изд. 1907 г.). — М., 1995. — С. 331.
20. Яковлев В.Н. Страховые правоотношения в сельском хозяйстве. — Кишинев, 1973. — С. 157.
21. Справочно-правовая система «Гарант».

Економіка. Проблеми економічного становлення

Бердар М.М.,

канд.екон.наук, доцент кафедри економіки
Національного транспортного університету

Економічна діагностика фінансового забезпечення в процесі управління підприємством

В статті теоретически обоснована необхідність и целесообразность применения экономической диагностики в процессе управления предприятием. Определено место диагностики в процессе управления предприятием на основе разработанной схемы и предложено классификацию экономической диагностики.

The author of the given article grounds in a theoretic way the necessity and expediency of applying economic diagnostics while managing a company. Basing on her own worked out scheme, she also defines the place of diagnostics taken in the management process and offers the classification of economic diagnostics.

Ключові слова: економічна діагностика, фінансове забезпечення, критерії діагностики, управління, підприємство.

Українська економіка, в якій останніми роками відбуваються суттєві зрушення, потребує вдосконалення процесу управління з метою досягнення високих темпів стійкого економічного зростання. Процес управління реалізується через управлінські рішення, від яких залежать в остаточному підсумку результати діяльності як окремого підприємства, так і макроекономічні показники країни у цілому. Забезпечення високої якості управлінських рішень – проблема комплексна, її розв’язання залежить від дотримання багатьох умов та врахування ряду чинників. За цих обставин особливої актуальності набуває створення такої системи підтримки для прийняття рішень, яка б давала можливість оперативно і точно розпізнавати стан керованої системи навіть по обмеженій інформації і непрямим ознаках і заздалегідь прогнозувати можливі наслідки. Ці задачі вирішуються в процесі економічної діагностики як складового компонента управління, який сприяє точному визначенню стану об’єкта управління.

Сьогодні завдання стабілізації, зростання і подальшого розвитку виробництва не можуть бути вирішені лише за рахунок змін у зовнішньому середовищі функціонування підприємств (податкова і кредитна політика, фондовий ринок та ін.). Суттєві чинники економічного зростання полягають у внутрішньому економічному потенціалі підприємств, який поки що не задіяний повною мірою. Як вказує досвід розвинутих країн, активізація економічного потенціалу на мікрорівні залежить від якості управління промисловими підприємствами. При цьому однією з основних задач управління є наявність повної, достовірної та об’єктивної інформації про стан об’єкта управління. І навіть за умов її наявності виникають певні складності, наприклад,

визначення того мінімального достатнього обсягу даних, які дозволяють суб'єкту управління мати чітке уявлення про стан об'єкта управління. Отримання повної інформації вимагає, по-перше, суттєвого вкладення коштів, які часто обмежені, а, по-друге, надлишкова інформація може приводити до ускладнень при прийнятті обґрунтованого рішення.

Такі обставини вимагають удосконалення процесу прийняття управлінських рішень на рівні окремих підприємств. Важливим є те, щоб отримана аналітична інформація була структурована та систематизована, що дасть змогу суттєво підвищити якість управлінських рішень.

Застосування економічної діагностики у процесі управління фінансово-господарською діяльністю підприємства дозволяє своєчасно виявляти і розпізнавати стан об'єкта управління за непрямими ознаками, що є особливо актуальним за умов змінності та невизначеності зовнішнього економічного середовища.

Одним з головних аспектів економічної діяльності підприємства є забезпеченість його відповідними ресурсами, за допомогою яких здійснюється виробничо-господарський процес. Але за ринкових умов всі виробничі відносини зрештою знаходять своє втілення у фінансових результатах, до того ж окремі необхідні види ресурсів підприємство може отримати, якщо воно володіє достатньою кількістю фінансів. Отже, першим кроком у здійсненні економічної діагностики підприємства має стати діагностика його фінансового забезпечення, оскільки фінансові ресурси є консолідуючою, ключовою сферою господарської діяльності. Крім того, від стану, динаміки та структури фінансового забезпечення підприємства залежать його потенційні можливості розвитку. Кожний цикл відтворювального процесу на підприємстві починається з інвестування певного обсягу фінансових ресурсів у виробничо-господарську діяльність і закінчується отриманням певних фінансових результатів, які виступають відправною точкою початку нового циклу.

Основна мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні економічної діагностики як функціонального елемента управління фінансово-господарською діяльністю підприємства та у практичній реалізації методичних підходів до здійснення економічної діагностики фінансового забезпечення підприємства.

Відповідно до поставленої мети визначено *такі задачі*:

- дослідити існуючі теоретичні підходи, концепції й методики економічної діагностики з позицій їх впливу на ефективність управління підприємством;
- дослідити і розробити етапи проведення діагностики фінансового забезпечення підприємства.

Управління підприємством – складний і багатоплановий процес, який включає послідовність взаємопов'язаних етапів і певний набір функцій. Ефективність діяльності підприємств залежить від якості управлінських рішень, що приймаються. Ще на етапі підготовки управлінських рішень одним з чинників успіху є стратегічне бачення ситуації у цілому і вміння прогнозувати можливі варіанти розвитку подій. Тут під стратегічним баченням слід розуміти, з одного боку, всебічний економічний аналіз ситуації, а з іншого, – генеральну лінію розвитку підприємства, що і визначає успішність його функціонування в нестабільному ринковому середовищі.

Для ефективного управління об'єктом насамперед необхідне знання його поточного стану, інформації про те, як існував і розвивався об'єкт у попередні періоди, які закономірності функціонування йому притаманні, а також можливі траєкторії й діапазони коливань його параметрів у майбутньому. За ринкових умов суттєво розширилися можливості керівництва підприємства по управлінню виробництвом, що потребує наявності не тільки відповідної аналітичної інформації, а й її певної структуризації для прийняття управлінських рішень у різних сферах управління. Зміни у економічному механізмі підприємства, які викликаються динамічним розвитком зовнішнього середовища та потребують пристосування підприємства до ринкової

кон'юнктури також вимагають нових підходів до організації та вдосконалення процесу прийняття управлінських рішень [2,4,7,10].

У теорії прийняття управлінських рішень виділяють чотири рівні рішень: рутинні, селективні, адаптаційні й інноваційні [11]. Перший рівень – це рутинні, які приймаються згідно з відпрацьованим механізмом, та при прийнятті яких немає необхідності у творчому підході, оскільки всі процедури рішення відомі. Другий рівень – це селективні рішення, які здійснюються при оцінці відомих альтернатив та виборі найкращої за даних умов. Третій рівень – адаптаційні рішення – потребують ситуаційного пристосування вже відпрацьованих можливих рішень у динаміці управлінського процесу. І четвертий рівень – інноваційні рішення – потребує нестандартних, неординарних підходів, які пов'язані з новими методами, які ще не застосовувались.

Наведена класифікація робить можливим для керівництва значно спростити саме стадію підготовки аналітичного матеріалу та його якісної систематизації залежно від сфери прийняття рішень та головної мети діяльності. Так, наприклад, перших три рівні управлінських рішень можуть бути повністю або частково структуровані, формалізовані й автоматизовані на етапі підготовки рішень. Це потребує встановлення точного стану об'єкта, залежно від якого може бути здійснено прийняття рішення того чи іншого рівня щодо зміни його параметрів чи показників діяльності. Досягнути цього можливо за допомогою застосування всебічної діагностики об'єкта управління або його складових чи окремих сторін діяльності залежно від рівня прийняття управлінського рішення. Наявність точного «діагнозу» для окремого об'єкта дає підстави застосувати цю інформацію окремих типів рішень, які встановлюються залежно від результатів діагностики.

У перекладі з давньогрецької діагностика означає розпізнавання стану об'єкта, що вивчається, за непрямими ознаками [1].

Своє застосування діагностика знайшла насамперед у медицині, де постановка точного діагнозу є вирішальним чинником досягнення позитивного результату, та в технічній сфері, що пов'язане найчастіше з тестуванням обладнання. Але ж економічна діяльність також потребує встановлення максимально точного стану підприємства з точки зору його господарських, фінансових та інших аспектів діяльності. Тому всебічна діагностика економічного стану підприємства може значно спростити й підвищити ефективність підготовки та прийняття управлінських рішень у його економічній діяльності.

Таким чином, залежно від сфери застосування можна виділити кілька видів діагностики (рис. 1), склад яких з урахуванням підвищення ролі якісного інформаційного ресурсу за ринкових умов, буде зростатиме й надалі.

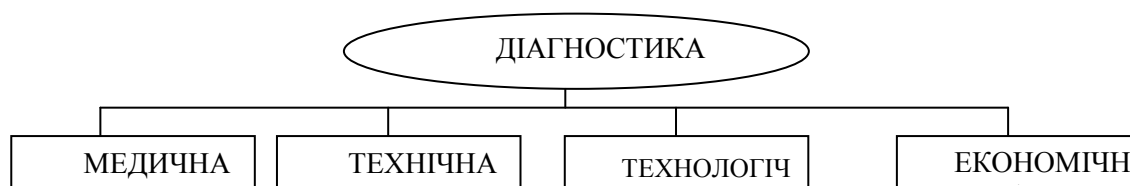

Рис. 1. Види діагностики

Цей перелік, на нашу думку, може бути збільшений, оскільки кількість сфер, у яких зростання інформаційного потоку потребує належної якісної його структуризації, постійно зростає, а технічні можливості застосування різних методів та інструментів обробки інформації значно поширюються.

Діагностику доцільно застосовувати практично на кожному з етапів процесу управління – при плануванні, контролі, організації, перед прийняттям управлінських рішень.

Оскільки методи організації і реалізації управлінської діяльності є знаходяться в постійному процесі вдосконалення, модифікуються з урахуванням складності і різноманітності робіт, можливості широкого використання обчислювальної техніки, то і функції управління коригуються і доповнюються відповідно до загальних цілей і задач діяльності підприємства. Це може призвести не тільки до зміни змісту тих функцій управління, що стали вже класичними, а й виділенню на окремих етапах розвитку відповідних нових функцій, що буде приводити до вдосконалення процесу управління в цілому. Так, деякими авторами пропонується залежно від ознаки класифікації функцій (вид управлінської діяльності, спрямованість видів діяльності) виділяти загальні і конкретні функції управління [9].

Загальні функції визначають лише вид управлінської діяльності незалежно від масштабу, місця вияву і властивостей управління будь-якою організацією. Вони як би розподіляють зміст управлінської діяльності на види робіт за ознакою порядку їх виконання у часі. З цієї точки зору до загальних функцій управління можна віднести планування, організацію, координацію і регулювання, мотивацію, контроль, облік і аналіз. Але процес підготовки і прийняття управлінських рішень у кожному конкретному випадку вимагає від менеджерів такої організації їх діяльності, при якій може бути забезпечений максимальний успіх за складних економічних ситуацій. У цьому випадку доцільне виконання специфічних функцій, які спрямовані на конкретний об'єкт управління з урахуванням специфіки його діяльності. Іноді виділяють як самостійні такі виробничі функції як маркетинг, бухгалтерський облік, матеріально-технічне забезпечення та деякі інші [3;4;6;8;9].

Розподіл функцій на загальні й конкретні не є абсолютним, оскільки у процесі управлінської діяльності вони тісно переплітаються між собою, постійно доповнюючи одна одну. І з часом деякі з конкретних функцій, найчастіше здійснювані у загальному процесі управління, стають регулярними у багатьох різних за своєю специфікою галузях управлінської діяльності і можуть набувати статус загальних. Це може бути справедливим і щодо діагностики. Так, наприклад, діагностика, яка поки що найчастіше вживається в контексті технічної і медичної лексики, набуває все більшого поширення в управлінні економічними процесами і явищами. А оскільки діагностування економічних параметрів об'єкта за умов ринкових відносин, які пов'язані як з високим ризиком, так і з нестабільністю середовища, набуває регулярності, то з'являється необхідність виділення економічної діагностики у самостійну специфічну функцію управління.

Це дозволяє визначити місце діагностики у процесі управління підприємством (рис. 2):

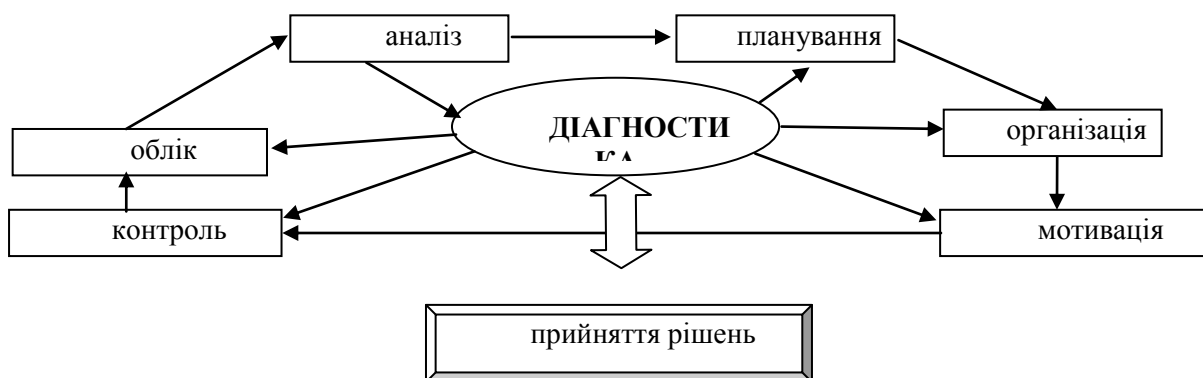

Рис. 2. Схема процесу управління

У процесі виробничо-господарської діяльності на різних ланках постійно виникають економічні ситуації, що вимагають прийняття рішень. Під ситуацією потрібно розуміти сукупність умов, що виникли під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, які приводять систему в такий стан, що порушує задане її функціонування і таким чином вимагає переходу її на новий стан з метою збереження заданого напрямку діяльності об'єкта. Кожну ситуацію можна розділити на окремі елементи за мірою їх впливу на досягнення основних цілей і задач. Вирішальне

значення для успішного розв'язання ситуації має правильна її діагностика, тобто віднесення до того чи іншого класу ситуацій, характерних для цієї системи відносин, що дозволяє визначити набір дій, спрямованих на ефективне управління об'єктом.

На нашу думку, складовий етап процесу управління діагностика має здійснюватися у часовому вимірі після проведення аналізу, оскільки процес діагностики спирається на певну аналітичну базу, коли у процесі виявляються видимі ознаки проблеми (симптоми), які самі по собі пояснити ні причину, ні наслідок не можуть [5]. Це і покликана зробити економічна діагностика. Завдяки впровадженню її в управлінський процес з'являється можливість суттєво підвищити якість рішень, що приймаються.

Таким чином, спираючись на викладене вище, можна сформулювати визначення економічної діагностики. На нашу думку, економічна діагностика – це процес розпізнавання стану і виявлення проблем функціонування об'єкта за непрямими ознаками, пов'язаний із розробкою шляхів і напрямів їх можливого розв'язання.

З точки зору на економічну діагностику як на самостійний етап процесу управління, можна обкреслити наступне коло задач, що стоять перед нею:

- складання ознак класифікації можливого стану об'єкта.
- розпізнавання стану об'єкта по заданих ознаках класифікації.
- визначення адекватності (якості) розпізнавання
- вибір класу рішення з можливих альтернативних варіантів.
- оцінка і прогнозування можливих наслідків і перспектив рішень, що приймаються.

Економічна діагностика може охоплювати широке коло питань фінансово-господарської діяльності підприємства і мати багато напрямів її здійснення та використання результатів діагностики. Так, наприклад, можна виділити такі види економічної діагностики (рис.3):

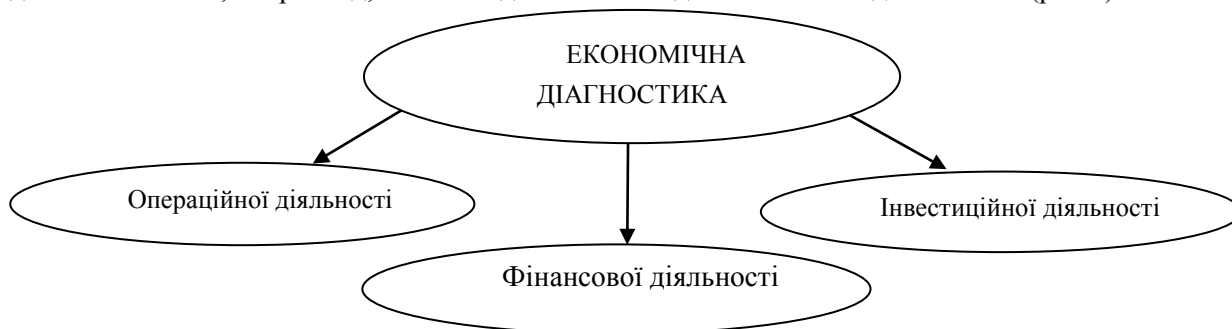

Рис.3. Види економічної діагностики

Запропонована класифікація видів економічної діагностики дозволяє більш диференційовано здійснювати діагностування. Наведена схема містить види діагностики за традиційними сферами дослідження окремих сторін діяльності підприємства. Певний перелік ознак, за якими в межах цього виду здійснюється діагностика, може бути стандартним, притаманним практично будь-якому підприємству, незалежно від форми власності та організаційно-правової форми, а може й включати окремі показники, що відбивають окремі специфічні ознаки підприємства (наприклад, галузеві особливості, організаційно-правові аспекти, що впливають на економічні результати тощо.).

Економічна діагностика охоплює широке коло питань і стосується не тільки питань фінансового забезпечення, але, на нашу думку, які б завдання не виникали у процесі управління тим чи іншим об'єктом, діагностика фінансової ситуації повинна бути обов'язковою. До того ж ці процеси доцільно автоматизувати, що дозволить здійснювати економічну діагностику в системі моніторингу фінансово-господарської діяльності підприємства у цілому.

Таким чином, економічна діагностика – це, з одного боку, значна та відповідальна функція управління підприємством, реалізація якої може позитивно впливати на вибір найбільш раціональної тактики у прийнятті управлінських рішень на всіх етапах їх виконання, а з іншого, окремий самостійний етап, який здійснюється після проведення обліку та аналізу і безпосередньо передуює прийняттю рішень [5]. Отже, для підвищення ефективності рішень, що приймаються, доцільно впровадити в практику управління новий важливий етап – економічну діагностику комплексу наявних і можливих у майбутньому господарських ситуацій, які впливають на фінансово-господарський стан підприємства.

Особливої актуальності функція діагностики набуває у процесі управління фінансовими ресурсами і фінансовим забезпеченням діяльності підприємства, оскільки від ефективності цього процесу залежить вся його подальша виробничо-господарська діяльність. Тому пропонується розпочинати економічну діагностику об'єкта з діагностики структури капіталу як бази фінансового забезпечення всієї господарської діяльності підприємства.

Таким чином, економічна діагностика – це, з одного боку, значна та відповідальна функція управління підприємством, реалізація якої може позитивно впливати на вибір найбільш раціональної тактики у прийнятті управлінських рішень на всіх етапах їх виконання, а з іншого – окремий етап, який у часовому вимірі здійснюється після проведення обліку та аналізу і передуює прийняттю рішень. Отже, для підвищення ефективності рішень, що приймаються в процесі управління підприємством, доцільно впровадити в практику управління новий важливий етап – економічну діагностику комплексу наявних і можливих в майбутньому господарських ситуацій, які впливають на фінансово-господарський стан підприємства.

Література

1. Варганов А.С. Экономическая диагностика деятельности предприятия: организация и методология. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 81 с.
2. Литвак Б.Г. Управленческие решения. – М.: ЭКМОС, 1998. – 247 с.
3. Прыкин Б.В. Техничко-экономический анализ производства: Учеб. для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 399 с.
4. Смирнов Э.А. Разработка управленческих решений: Учеб. для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 271 с.
5. Сокиринська І.Г. Концепція економічної діагностики та її роль в управлінні підприємством // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – №1 (14). – С. 147–151.
6. Сухарева Л.А., Петренко С.Н. Контроллинг – основа управления бизнесом. – Киев: Эльга, Ника-Центр, 2002. – 208 с.
7. Трухаев Р.И. Модели принятия решений в условиях неопределенности. – М.: Наука, 1981. – 257 с.
8. Ховард К., Коротков Э. Управление в системе цивилизованного предпринимательства: Учеб. пособ. – М., 1996. – 117 с.
9. Шегда А.В. Основы менеджмента: Учеб. пособ. – Киев: Товариство «Знання», КОО, 1998. – 512 с.
10. Эддоус М., Стэнефилд Р. Методы принятия решений. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1997. – 273 с.
11. Юкаева В.С. Управленческие решения: Учеб. пособ. – М.: Издательский дом «Дашков и К^о», 1999. – 292 с.

Бутенко Н.В.,

*канд. екон. наук, доцент кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Маркетингове стратегічне планування діяльності підприємств корпоративного типу

В статье рассматриваются особенности маркетингового стратегического планирования деятельности предприятий корпоративного типа и исследуется влияние маркетинговой стратегии на увеличение капитализации компаний.

The given article considers some peculiarities of marketing strategy planning at enterprises of a corporative type. It also studies the influence of the mentioned above strategy on a company's capitalization increase.

Ключові слова: маркетингове стратегічне планування, ринок цінних паперів, корпоративний сектор, емітент, емісійний доход.

Особливості сучасного етапу становлення та розвитку ринкових відносин в Україні зумовлюють необхідність посилення стратегічного напрямку діяльності вітчизняних підприємств корпоративного типу та підвищення їх акціонерної вартості. Стратегічний розвиток, спрямований на формування акціонерної вартості, може бути успішним і ефективним лише на засадах концепції маркетингу, зокрема маркетингового стратегічного планування.

Висвітленню проблеми функціонування підприємств корпоративного типу та особливостям їх поведінки присвячені праці таких науковців як В.А. Євтушевський, Ю.Є. Петруня, Г.В. Назарова, З.Є. Шершньова. Поряд з тим, загальним та специфічним питанням теорії маркетингу присвячені наукові доробки А.О. Старостіної, Н.В. Куденко, С.С. Гаркавенко, А.В. Войчака, П. Дойля. Проте у більшості досліджень з цієї проблеми належної уваги комплексному висвітленню особливостей маркетингової діяльності підприємств корпоративного типу та можливостей їх застосування у стратегічному маркетинговому плануванні для покращення позицій компанії на ринку у вітчизняній та закордонній літературі не приділено, що й обґрунтовує актуальність та стимулює проведення досліджень з цих питань.

Метою нашої статті є виявлення особливостей стратегічного маркетингового планування діяльності підприємств корпоративного типу з ціллю визначення напрямів покращення їх позицій за умов активно діючого маркетингового середовища.

Деякі теоретики та практики нівелюють роль маркетингу у стратегічному плануванні діяльності структур корпоративного типу, головну увагу приділяючи при цьому ефективному здійсненню принципів корпоративного управління та використовуючи маркетинг виключно в орієнтації на цільовий ринок споживачів. Вважаємо за доцільне розглядати два можливих принципово різних підходи до стратегічного маркетингового планування діяльності підприємств корпоративного типу: маркетингове планування діяльності корпорації трактується як управлінський процес створення та підтримування відповідності між цілями корпорації, її потенційними можливостями та шансами у сфері корпоративного управління по задоволенню потреб товариства та акціонерів (дії, попереджуючі та супроводжуючі первинне розміщення цінних паперів, у тому числі емісію облігацій та IPO – первинне розміщення акцій компанії, дії, спрямовані на вторинний ринок цінних паперів).

Врахування особливостей здійснення процесу стратегічного маркетингового планування дозволить акціонерному товариству:

- скоригувати визначення цілей і напрямів діяльності фірми відповідно до тенденцій розвитку ринку цінних паперів і перспективним очікуванням споживачів та акціонерів;
- проаналізувати альтернативні варіанти реалізації напрямів діяльності фірми з позиції збільшення вартості акціонерного капіталу та дивідендів акціонерів;
- координувати різні напрями діяльності для забезпечення рівноваги впливу та балансу інтересів усіх учасників корпоративного управління.

Виходячи з класичної структури та послідовності етапів маркетингового стратегічного планування, розглянемо його особливості на кожному з етапів для підприємств корпоративного типу.

Визначення місії як головного критерію підприємства (організації, корпорації), який впливає на стратегію, структуру та культуру корпоративного підприємства, на нашу думку, відрізняється тим, що вона має бути орієнтована не лише на кінцевих споживачів і співробітників організації, а й існуючих та потенційних акціонерів (інвесторів). Наприклад, Укртелеком вбачає свою місію у тому, щоб бути лідером телекомунікацій України [2]:

- задовольняти потреби підприємств та громадян України у телекомунікаційних послугах високої якості;
- забезпечувати інтереси своїх акціонерів шляхом досягнення високих фінансових результатів діяльності;
- забезпечувати інтереси суспільства у створенні високорозвинутої інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури держави;
- забезпечувати доступність соціально значущих телекомунікаційних послуг для соціально вразливих верств населення.

Мета діяльності акціонерного товариства полягає у максимізації добробуту акціонерів у вигляді зростання ринкової вартості акцій товариства, а також отримання акціонерами дивідендів [1, ст. 124]. Без використання маркетингових інструментів забезпечення прибуткової діяльності товариства досягнути задоволеності акціонерів практично неможливо. Саме тому визначення цілей у сфері маркетингу та у сфері корпоративного управління мають бути узгоджені між собою. Наприклад, уточненими цілями акціонерного товариства на ринку цінних паперів можуть бути: залучення інвестицій на найбільш вигідних умовах; формування стійкого попиту на цінні папери акціонерного товариства; отримання доходу; мінімізація ризику ворожого поглинання тощо. При визначенні цілей емітентів як іноземні, так і вітчизняні економісти, як правило, акцентують увагу на залученні інвестицій. Природно, що за умов існування в економіці розвинутого корпоративного сектора, певних традицій корпоративних відносин та інших обставин, залучення коштів є лейтмотивом поведінки емітента на первинному ринку акцій. Але якщо проаналізувати мотиви емісій вітчизняних акціонерних товариств, то можна відзначити неадекватність цих думок реальній поведінці емітентів та визначити такий спектр цілей українських емітентів:

- приватизація підприємств;
- залучення інвестицій;
- виконання певних нормативів, установлених державою;
- перерозподіл влади в акціонерному товаристві.

На нашу думку, суттєві відмінності виникатимуть при визначенні цілей емітентів на ринку цінних паперів залежно від напряму випуску акцій, тобто первинного чи вторинного розміщення.

Визначивши цілі акціонерного товариства у розрізі цільового ринку та цілей акціонерного товариства у задоволенні потреб акціонерів, необхідно дослідити маркетингове середовище, в якому знаходиться акціонерне товариство. Кількість факторів маркетингового середовища підприємств корпоративного типу порівняно з підприємствами іншої організаційної форми власності суттєво змінюється, як правило, збільшується, а їх зв'язок стає більш складним. Внаслідок цього аналіз оточення підприємства корпоративного типу стає більш складним та багатоаспектним.

Таблиця 1

**Цілі емітентів при первинному та вторинному
розміщенні цінних паперів**

<i>Цілі на первинному РЦП</i>	<i>Цілі на вторинному РЦП</i>
<ul style="list-style-type: none"> ☐ залучення інвестицій; ☐ формування попиту на акції первинної емісії АТ (покриття 60% заявленого статутного фонду); ☐ одержання емісійного доходу; ☐ збереження контролю за власністю та забезпечення відповідної гнучкості в управлінні акціонерним товариством. 	<ul style="list-style-type: none"> ☐ формування стійкого попиту на цінні папери акціонерного товариства ; ☐ підвищення ліквідності цінних паперів: ☐ максимізація курсу цінних паперів; ☐ налагодження стабільних відносин з інвесторами; ☐ покращення іміджу.

Маркетингове середовище підприємств корпоративного типу доповнюється новими елементами. Вони значно відрізняють оточення корпорації від оточення іншого («класичного») підприємства та включають як мікро-, так і макрофактори. Виникнення специфічних факторів маркетингового середовища підприємств корпоративного типу пов'язане саме з його організаційно-правовою формою, і відповідно, її особливостями, а не з його господарською діяльністю. Таким чином, до основних елементів мікросередовища окремо додається ще одна категорія суб'єктів, які здійснюють прямий значний вплив на діяльність підприємства корпоративного типу, – акціонери (для відкритих та закритих акціонерних товариств) або пайовики (для товариств з обмеженою відповідальністю). Причому у цьому факторі обов'язково необхідно враховувати той аспект, що акціонери/пайовики, у свою чергу поділяються на вже діючих (яких необхідно втримати від виведення капіталу з уставного фонду) та потенційних (яких можна залучити при додатковій (або ще первинній) емісії цінних паперів). Відповідно, для позитивного результату потрібно врахувати їх цілі, фінансові можливості, очікування та ін.

Має деякі особливості і розроблювана акціонерним товариством *маркетингова стратегія*, оскільки корпоративні структури розглядають маркетингову стратегію як один з факторів зростання її ринкової капіталізації. Так, у Росії було проведено експертне дослідження Російською асоціацією маркетингу, в якому взяло участь більше 300 іноземних підприємств з різних секторів ринку. Результати засвідчили, що від 36 до 87% компаній вважають маркетингову стратегію нематеріальним активом, який враховується при оцінці капіталізації. Розрахунки кількісного впливу маркетингової стратегії на рівень капіталізації вказують на те, що як актив, маркетингова стратегія, що задовольняє вимогам інвесторів, може збільшити ринкову вартість компаній від 11 до 22% залежно від галузі. На рис. 1 продемонстровано рівень збільшення капіталізації компаній при умові наявності маркетингової стратегії залежно від галузі.

Продемонстровані тенденції підтверджують і дані компанії Кока-Кола. Так, наприклад, компанія Інтербренд у 2006 р. оцінила бренд Кока-Кола у 67 млрд. доларів, що становить 48% вартості компанії та вказує на зростання ролі нематеріальних активів фірми.

Процес формування маркетингової стратегії, орієнтованої на збільшення ринкової вартості акціонерного товариства, на нашу думку, повинен включати такі етапи:

1. Оцінка стратегічних позицій. Аналізуються результати поточної діяльності компанії — чи створює вона вартість для акціонерів, вивчаються зовнішні і внутрішні фактори, що впливають на діяльність фірми, оцінюється ступінь використання маркетингових активів як джерела підвищення ринкової вартості. Акціонерна вартість залежить від майбутніх грошових потоків, тому особливого значення набувають оцінки привабливості ринку в майбутньому і потенційних конкурентних переваг компанії.

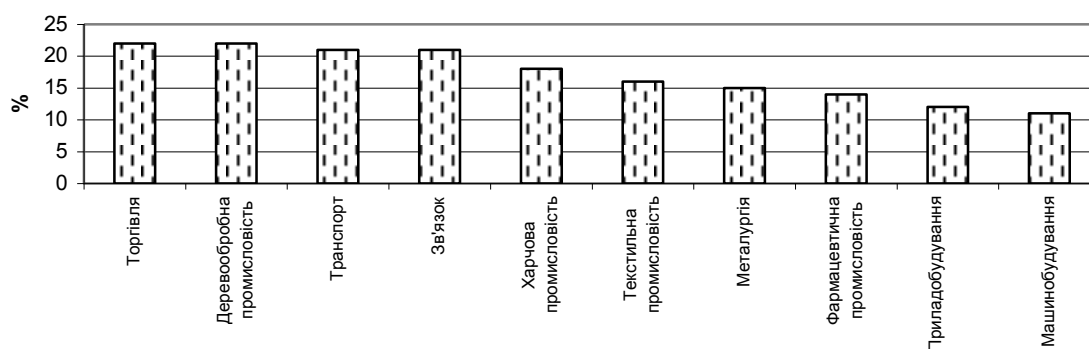

Рис. 1. Оцінка збільшення капіталізації компанії при умові наявності маркетингової стратегії

2. Визначення стратегічних завдань. Головна мета компанії – створення акціонерної вартості, але ця мета повинна бути конкретизована. Найкращим способом підвищення вартості бізнесу можуть бути стабілізація масштабів діяльності і максимізація грошових потоків за рахунок розвитку маркетингових активів – знання ринку, бренди, споживча лояльність, стратегічні відносини з партнерами.

3. Стратегічне орієнтування, або визначення маркетингових напрямів досягнення мети. Залежно від поставлених стратегічних задач може бути обраний один з двох підходів підвищення вартості: через збільшення об'єму продажів або через підвищення продуктивності.

4. Ідентифікація цільових споживачів. Використовуються традиційні інструменти маркетингу: сегментація ринку, вибір цільових сегментів, ринкове позиціонування. Основна увага приділяється вибору групи споживачів, що характеризується найбільш високою довічною вартістю.

5. Ідентифікація цільових конкурентів. Маркетингова стратегія, що розробляється, повинна забезпечувати перемогу над конкурентами, тому підприємство повинне вивчати своїх прямих і потенційних конкурентів, їх стратегії, сильні і слабкі сторони.

6. Розробка основоположної генеральної стратегії та маркетинг-міксу. Генеральна стратегія повинна постійно переглядатися і коригуватися відповідно до змін, що відбуваються на ринку. У рамках генеральної стратегії конкретизуються елементи комплексу маркетингу: товар, ціна, просування і місце. Вони повинні розглядатися через призму впливу на вартість компанії: товар і торгова марка, ціна і майбутні грошові потоки, методи і бюджет просування тощо.

7. Аналіз маркетингової стратегії. Після завершення етапу формулювання стратегії керівництво повинно переконатися, що це реалізація дозволить створити додану акціонерну вартість.

У процесі контролю результатів маркетингового стратегічного планування необхідно виявити ступінь досягнення поставлених цілей та ефективність конкретних маркетингових дій. Так, для визначення результативності маркетингового стратегічного планування німецькі компанії використовують такі методи як зворотній зв'язок з інвесторами (61%), контакти з аналітиками (45%), оцінка динаміку курсу цінних паперів (36%), статті у спеціалізованих періодичних виданнях (22%), зміна курсу порівняно з конкурентами, зміна структури акціонерів, ступінь відомості компанії. Методика контролю маркетингового стратегічного планування на фондовому ринку визначається цілями діяльності емітента, але існують універсальні методи, одним з яких є співставлення динаміки курсу акцій з динамікою біржового індексу.

Таким чином, у статті зроблена спроба розкрити особливості маркетингового стратегічного планування діяльності підприємств корпоративного типу та дослідити вплив маркетингової

стратегії на збільшення капіталізації компаній. Звісно, визначена лише загальна характеристика даних особливостей, і їх детальному розгляду будуть присвячені подальші наукові дослідження.

Література

1. Царенко О.М., Бей Н.О., Мартиненко О.Д., Сало І.В. Корпоративне управління і фондовий ринок: Підруч. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 334 с.
2. <http://www.ukrtelecom.ua/about/today/quality>

Гуменна О.В.,

*канд. екон. наук, доцент кафедри статистики та економічного аналізу
Академії муніципального управління*

Василець Н.М.,

*канд. екон. наук, доцент кафедри економіки підприємства
АПСВ ФПУ*

Соціальна відповідальність в Україні: сучасний стан і перспективи

В статье исследованы проблемы современного состояния и перспективы социальной ответственности бизнеса в контексте инновационного развития Украины.

The present article researches some problems concerning the contemporary state and prospects of business social responsibility in the respect of innovative development in Ukraine.

Ключові слова: соціальна відповідальність бізнесу, сталий розвиток, концепція соціальної відповідальності, відповідальна поведінка.

Орієнтація України на інноваційний розвиток економіки, без якого є неможливою успішна інтеграція України у світову економічну систему, ставить перед українськими компаніями нові питання, одне з яких пов'язане із соціальною відповідальністю, з одного боку, держави перед своїми громадянами та, з іншого боку, підприємств перед своїми працівниками та державою.

Сьогодні питання соціальної відповідальності все більше починає хвилювати український соціум у зв'язку із вступом України до СОТ, оскільки цей крок пов'язаний із підвищенням конкурентоспроможності вітчизняних підприємств та економіки в цілому. В свою чергу, конкурентоспроможність підприємств формується під впливом основних чинників, одним з яких є відношення керівництва підприємств до соціальних питань. Отже, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки сьогодні безпосередньо залежить від соціального розвитку українських компаній.

Питання соціальної відповідальності бізнесу нині розглядається багатьма закордонними і вітчизняними дослідниками, такими як К. Девіс, С. Задек, Е.Карнегі, Г.Ленсен, В. Воробей, С. Ілляшенко, С. Князь, О. Кузьмін, М. Стародубська та ін. Однак недостатньо дослідженим залишається питання взаємозв'язку інноваційного розвитку економіки та соціальної відповідальності українського бізнесу, оскільки на сьогодні основним завданням України є глибоке коригування економіки, мета якого – не просто економічне зростання, а набуття ним соціальної природи як основи стабільного розвитку.

Метою цієї статті є дослідження існуючого стану соціальної відповідальності вітчизняного бізнесу та її перспектив з огляду на інноваційний шлях розвитку економіки України.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. людство вступило в інформаційну добу, яка відзначається лавиноподібним наростанням змін у всіх сферах соціального буття. Інформаційно-технологічна

революція спричинила надзвичайну швидкість соціальних змін, чимало з яких є дуже істотними та мають радикальний характер. Відповідно інформаційно-технологічне суспільство постає як надзвичайно складна система, головною тенденцією якої є кардинальне оновлення усіх структур та інститутів, яке торкається всіх сфер суспільного та індивідуального життя. Інформаційне суспільство радикально відрізняється від попереднього (індустріального) суспільства саме ставленням до інноваційних процесів. Основою його розвитку стає не лише застосування окремих винаходів та інженерних рішень, а й формування інноваційного середовища. До цього підключається інфраструктура суспільства – економіка, культура, освіта, сфера комунікації тощо. У такому суспільстві має місце розмаїття різнопланових тенденцій, які відображають складність, неоднозначність та непередбачуваність соціальних процесів [3]. Саме трансформація соціальних процесів при інноваційному розвитку економіки пов'язана з посиленням уваги до соціальної відповідальності компаній.

Проблема соціальної відповідальності виникла ще на початку ХХ ст., але й досі стосовно цієї проблеми не вщухають дискусії. Одним з перших прибічників соціальної відповідальності ділових організацій став Роберт Вуд – президент торговельної фірми «Сірс Рьобак енд К», який у звіті за 1936 р. нагадував своїм акціонерам про соціальні зобов'язання організації.

Дуже часто при дослідженні питання соціальної відповідальності згадують ім'я Ендрю Карнегі – провідного бізнесмену в галузі виробництва сталі, який видав у 1990 р. «Свангеліє процвітання», де виклав доктрину капіталістичної благодійності, відповідно до якої прибуткові організації повинні жертвувати частину своїх коштів на благо суспільства. Він вклав понад 350 млн. доларів у соціальні програми і побудував понад 2000 публічних бібліотек. Не менш відомий американський бізнесмен Джон Д. Рокфеллер пожертвував 550 млн. доларів і заснував фонд Рокфеллера, кошти якого використовуються для розв'язання соціально значущих проблем у сфері економіки, науки, культури.

Поки що єдиного визначення соціальної відповідальності немає і, певно, не може бути, оскільки йдеться про системний підхід до комплексної проблеми.

Згідно з Меморандумом про соціальну відповідальність бізнесу в Україні [1] під визначенням «соціальна відповідальність бізнесу» слід розуміти відповідальне ставлення будь-якої компанії до свого продукту або послуги, споживачів, працівників, партнерів, активну соціальну позицію компанії, яка полягає у гармонійному співіснуванні, взаємодії та постійному діалозі із суспільством, участі у вирішенні найгостріших соціальних проблем.

За одним із визначень, соціальна відповідальність компаній — це спосіб управління бізнес-процесами з метою забезпечення позитивного впливу на суспільство [2].

За версією Світової ради компаній зі сталого розвитку, соціальна відповідальність компаній – це довгострокове зобов'язання компаній поводитися етично та сприяти економічному розвитку, одночасно покращуючи якість життя працівників та їх родин, громади й суспільства загалом.

Таким чином, можна констатувати, що соціальна відповідальність – певний рівень добровільного реагування організації на соціальні проблеми. Це поняття та концепція соціальної відповідальності передбачає взаємоузгоджене та гармонійне поєднання трьох найважливіших понять – людей, грошей і природи.

У той же час не менш важливими є соціальні фактори для інноваційного розвитку. Так, за даними дослідження українського бізнесу ООН за 2005 р., 49,1% підприємств взагалі не відслідковують соціальні наслідки інноваційного розвитку, час від часу це роблять 29,4% підприємств і лише 5,3% – використовують для оцінки чіткі показники [4]. Причому, як правило, це показники впливу діяльності підприємства на оточуюче середовище. Як свідчить зарубіжний досвід, питанням соціальної відповідальності бізнесу надається значна увага. Наприклад, у Франції діє закон, згідно з яким кожна публічна компанія, яка розміщує свої акції на біржі, зобов'язана звітуватися по соціальних програмах та соціальних наслідках інноваційної діяльності.

Цей закон призначений для заохочення компаній до соціальної відповідальності, а також для контролю достовірності розповсюджуваних ними даних [4]. Що ж до України, то вміння визначати соціальні ефекти інноваційного розвитку набувають особливої актуальності. З економічної точки зору стабільний розвиток підприємств означає їх суспільну значущість: по-перше, в аспекті продукції, що виготовляється, а по-друге, в формуванні доходів бюджетів усіх рівнів через податкову систему. Гарантії зайнятості, забезпечення відтворення певної кількості робочих місць, створення передумов матеріального забезпечення працівників (у перспективі їх пенсійного забезпечення) зумовлюють розуміння стабільності розвитку підприємств з соціальної точки зору.

Нині в Європі активно обговорюється питання конкурентної переваги соціально відповідальних компаній. Достатньо цікавим прикладом є порівняння конкурентоспроможності США та Данії. Обидві країни вважаються найконкурентоспроможнішими країнами світу. Проте, це конкурентоспроможність різного типу — датські компанії вважаються значно соціально відповідальнішими, ніж американські, вони працюють за жорсткіших регуляторних умов, у країні, яка активно пропагує сталий розвиток. За визначенням Організації Економічної Співпраці та Розвитку (OECD), сталий розвиток передбачає збалансованість економічних, соціальних та екологічних цілей суспільства, інтеграцію їх у взаємовигідні приписи та підходи [2].

Наразі Україна також приєдналася до стратегії сталого розвитку і, говорячи про Україну, можна навести багато прикладів, коли компанії можуть отримати значні прибутки або зменшити ризики, приділивши увагу соціальній відповідальності. Компанія, яка працює у сфері інформаційних технологій, може сприяти підвищенню рівня ІТ-писемності, серед деяких груп населення (передусім дітей, наприклад, шкіл-інтернатів) разом із урядовими структурами (або без них). Фірми з виробництва меблів можуть допомагати громадам, які страждають від вирубки лісу, новими насадженнями. За цими прикладами стоїть вміння побачити нові можливості, – нові прибутки, нові ринки, менші ризики.

З часом компанії змушені будуть поступатися тискові громадськості та екологічних організацій, які спостерігають за кожним кроком компаній у світі й здатні ускладнити життя компаній за допомогою кампаній у пресі та Інтернеті. Достатньо подивитись на приклад німецької компанії «Josef Moebius», підрядника робіт зі спорудження глибоководного суднового ходу «Дунай-Чорне море» через територію Дунайського біосферного заповідника НАН України. Активісти екологічних організацій проводили акції протесту коло центрального офісу компанії в Гамбурзі, було проведено кампанії в пресі та Інтернеті й репутація компанії значно постраждала. У той самий час голландські компанії відмовились від надання послуг, які надає «Josef Moebius», оскільки це суперечило їхнім принципам соціальної відповідальності [2].

Зрозуміло, що більшість іноземних компаній зацікавлені у впровадженні стандартів соціальної відповідальності в Україні з метою уникнення проблем як в Україні, так і за кордоном.

Вже сьогодні українські компанії, які розвивають власну інноваційну діяльність, мають багато прикладів відповідальної поведінки: від покращення умов роботи працівників і запровадження нових технологій до активної благочинної діяльності. Потрібен критичний аналіз подібних програм, створення національної бази даних прикладів, які спроможні допомогти компаніям у розширенні існуючих програм або запровадженні/розробці власної стратегії соціальної відповідальності.

Як приклад, доцільно навести компанію «Оболонь» – це одна з перших вітчизняних компаній, яка почала працювати в сфері корпоративної соціальної відповідальності. На підприємстві жорстко дотримуються принципів відкритості, прозорості (транспарентності), системності і значущості.

Під визначенням «соціальна відповідальність» керівництво компанії розуміє відповідальне ставлення компанії до свого продукту або послуги, споживачів, працівників, партнерів, активну

соціальну позицію компанії, яка полягає у гармонійному співіснуванні, взаємодії та постійному діалозі із суспільством, участі у вирішенні найгостріших соціальних проблем.

Стратегія корпоративної соціальної відповідальності компанії «Оболонь» включає такі напрями:

1. якість функціонування всіх процесів у компанії;
2. реклама та просування на ринку;
3. сплату податків та зборів до бюджету;
4. створення нових робочих місць;
5. повний соціальний пакет для співробітників;
6. програму навчання та тренінгів для співробітників компанії;
7. меценатство та благодійність;
8. зменшення навантаження на навколишнє природне середовище.

Для компанії, яка серйозно сприймає необхідність ведення соціально-відповідального бізнесу, важливо не лише впроваджувати інновації у виробництво, а й пов'язувати їх з соціальними програмами. Прикладом цього є стратегія виведення АТ «Оболонь» напою «Живчик» на початку 2000–2001 рр.. Відносно малобюджетна маркетингова кампанія не гарантувала успіху, проте резонанс у ЗМІ, спричинений появою нового напою, що сприяє підсиленню імунної системи у пост-чорнобильській країні і має яскраве національне забарвлення, значно допоміг вивести «Живчик» у лідери ринку, оскільки здоров'я людей — це соціальна проблема.

Для того, щоб ефективно визначити програми соціальної відповідальності, слід не лише знати про традиції доброчинності, потрібно також зважати на особливості середовища, яке існує в Україні. Ось деякі з таких особливостей:

1. Розвинута система соціального захисту — радянська система економіки залишила у спадок великим підприємствам розвинену соціальну інфраструктуру (дитячі садочки, будинки відпочинку тощо). Крім того, населення є звиклим до безкоштовної медицини та освіти належного рівня.
2. Економічні залежності — українська економіка значним чином залежить від важких галузей, таких, як металургійна промисловість. Розвиток і важливість соціальної відповідальності українського бізнесу в цілому значно залежить від позиції компаній, які працюють у цих галузях економіки.
3. Спадщина комунізму в економіці, довіллі та суспільстві — неефективне розміщення ресурсів, неефективні технологічні та управлінські технології, успадковані від радянського часу і даліносять шкоду.
4. Психологічний бар'єр між минулим та теперішнім — значна відмінність між поколіннями, складнощі у людей похилого віку до адаптації до сучасних вимог.
5. Національне самовизначення — значне зростання інтересу до національних питань. Сфера інтересів населення звужується до рівня місцевості, інтерес до місцевого національного розвитку.

Перелічені особливості здатні помітно вплинути на стратегію соціальної відповідальності. Наприклад, компанії, у власність яких перейшли великі індустріальні комплекси, повинні забезпечити наявність соціальної інфраструктури, до якої працівники звикли. З огляду на традиції української доброчинності, від компаній очікуватимуть допомоги для закладів культури або заходів, що сприяють національному самовизначенню.

Деякі з факторів, що є важливими при визначенні програм соціальної відповідальності, є відкритими для суспільства і визнаними проблемами, наприклад, вплив Чорнобильської катастрофи, свобода слова, розвиток громадянського суспільства, корупція. Проте, існують низка фактори, які ще не набули розголосу в суспільстві, але які, тим не менше, є важливими для компаній. Серед них можна назвати бідність, поширення СНІДу, реінтеграцію кримських татар,

стан системи соціального захисту та навчальної системи у країні. Ці фактори, на нашу думку, мають бути ретельно враховані при визначенні стратегії соціальної відповідальності.

Майбутнє соціальної відповідальності бізнесу в Україні залежить від важливості та нагальності соціальних питань для компаній. Моральні переконання власників бізнесу, тиск з боку груп впливу, необхідність сертифікації для освоєння інших ринків – такі фактори спричинять визначення власної, української сутності соціальної відповідальності та індивідуальних стратегій для окремих компаній. Можна вчитись від іноземних компаній та міжнародних програм, проте потрібно не забувати власні історичні традиції (як давні традиції добродійності, так і переваги недавнього комуністичного укладу) з метою підвищення ефективності програм, систем і процесів всередині компанії. Прагнення змін потрібна на найвищому рівні, без підтримки вищого керівництва програми соціальної відповідальності приречені на неуспіх та занепад. Лише коли соціальна відповідальність знайде відгук серед великих підприємств, можна буде говорити про поступовий розвиток концепції соціальної відповідальності бізнесу в українських реаліях.

Література

1. Меморандум про соціальну відповідальність бізнесу в Україні, затверджений рішенням громадського об'єднання «Форум соціально відповідального бізнесу України» 16 грудня 2005 р.
2. Воробей В. Корпоративна соціальна відповідальність чи вигода? // Києво-Могилянська бізнес студія. – 2005. – №10.
3. Сандига О.І. Інноваційний потенціал соціального розвитку // Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філос. наук. – К., 2004.
4. Стародубська М. Ефективність соціальних проектів потрібно виміряти // Новий маркетинг. – 2006. – № 8. – С. 36–42.

Дзядук Т.В.,

*аспірантка кафедри економічної теорії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Застосування нових форм управління корпорацією за умов формування мережевої економіки

В статье акцентируется внимание на трансформационных изменениях в обществе, в частности на трансформации такого общественного института как корпорация. Раскрыты суть, основные принципы и условия внедрения новых методов управления.

In the given article a special attention is paid to transformational changes in the society particularly to transformations of a corporation as a social institute. The essence, basic principles and conditions for the implementation of new management methods are also revealed.

Ключові слова: мережеве підприємство, система збалансованих показників, концепція TQM, карта СЗП.

За умов переходу до мережевої економіки відбуваються зміни ринкових та конкурентних стратегій підприємств, які прагнуть більш ефективно пристосуватися до нових правил гри. Але найбільш виразно сліди нової економіки, яка породжена інформаційною епохою, помітні на мікрорівні — у змінах структур виробництва. У той час як ієрархічно велике підприємство є зразком індустріальної економіки, новий зразок характеризується горизонтально організованими мережами підприємств, окремі елементи яких спеціалізуються на своїй базовій компетенції. Відбувається криза великої корпорації, головна проблема якої – відсутність гнучкої системи виробництва, яка на сьогодні стає необхідною умовою здійснення господарської діяльності. Таким чином, велика корпорація потребує певної модифікації: це стосується внутрікорпоративних та міжкорпоративних зв'язків, і особливо підходів до управління діяльністю компанії. Ці зміни не можуть ігноруватися, оскільки суттєвим чином можуть вплинути на успішність роботи багатьох компаній.

Питання розвитку та застосування на практиці нових форм управління модифікованою корпорацією в умовах мережизації господарських процесів потрапляло до уваги таких науковців як М.Кастельс, Р.Каплан, Д.Нортон та ін.

Метою цієї статті є проаналізувати нові форми менеджменту, що виникли з огляду на трансформаційні процеси господарської системи, та винести з цього корисні уроки для українських компаній. Для цього необхідно розкрити їх основну суть, принципи та ефекти від застосування.

Не секрет, що перед усіма підприємствами та організаціями за умов переходу до мережевої економіки, поглиблення світових тенденцій до глобалізації, загострення конкуренції та розширення ринків збуту стоять схожі завдання: отримання максимального та довготермінового прибутку, стійкий розвиток, забезпечення переваги над конкурентами. Але якщо одні підприємства досягають значних успіхів у вирішенні цих завдань і стають лідерами ринку, то інші – змушені постійно боротися за виживання або навіть зникають. Будь-яке підприємство, яке хоче досягти високих результатів у конкурентній боротьбі, повинно насамперед усвідомити, що шлях до успіху полягає в якості вироблюваної продукції. Саме якість покладена в основу діяльності нових організаційних структур – мережевих компаній.

З формуванням мережевих підприємств змінюються принципи організаційного розвитку та використовуються нові форми організації діяльності на підприємстві та управління ним.

Всі риси, що притаманні новим організаційним структурам, знаходять відображення в принципах, на яких ґрунтуються сучасні методи управління організаціями, а саме – СЗП (система збалансованих показників) та TQM (total quality management).

Розглянемо більш детально концепцію TQM. Вважається, що вона почала формуватися в повоєнній Японії та стала однією з основ економічного дива, що мало місце у цій країні.

Відповідно до підходів TQM якість трактується не стільки як якість виробленої продукції чи наданих послуг, стільки як якість роботи підприємства у цілому. Таким чином, TQM охоплює управління всіма аспектами діяльності організації і не може зводитися до діяльності одного підрозділу.

Систему TQM найчастіше характеризують через набір концепцій, які відображають її основні принципи та положення [1, с. 16]:

- *Орієнтація на результат.* Діяльність підприємства має бути спрямована на задоволеність інтересів усіх зацікавлених сторін: споживачів, постачальників, персоналу підприємства, власників, представників суспільства. Підприємство повинно вивчати, гармонізувати і задовольняти потреби усіх цих сторін, розділяючи з ними вигоду від досягнутих результатів. А розв'язання суперечностей, що виникають між бажаннями всіх сторін, і є одним з головних завдань при управлінні підприємством.

Згідно з принципами TQM, успішними вважаються не ті підприємства, які просто виробляють продукцію відповідно до стандартів або вимог споживачів, а ті, які забезпечують високий рівень задоволеності споживачів, власного персоналу, успішно взаємодіють з постачальниками, допомагають у розв'язанні проблем суспільства і досягають при цьому високих фінансових результатів.

- *Концентрація уваги на споживачах.* Споживач є кінцевим арбітром якості товару або послуги. Проводиться оцінка та аналіз ступеня задоволеності потреб споживачів, а також того, які саме споживчі цінності треба пропонувати, щоб це впливало на їх лояльність до компанії. Вивчаються потреби споживачів, а також пропонуються їм інновації, спрямовані на формування та задоволеність їх наявних потреб.
- *Лідерство та відповідність цілям.* Лідери розвивають культуру організації, забезпечують єдність та чіткість її цілей, управляють ресурсами та спрямовують зусилля організації у напрямі вдосконалення. Основний акцент у діяльності лідерів робиться не на примусі, наказі, контролі, а на переконанні, роз'ясненні, заохоченні.
- *Управління, що ґрунтується на процесах і фактах.* Організація діє ефективніше, коли всі внутрішньопов'язані види діяльності розглядаються як процеси і систематично управляються на підставі надійної інформації, що включає оцінку з боку зацікавлених сторін. Для обґрунтування прийнятих рішень розробляється система кількісних показників, що характеризують усі аспекти діяльності організації.
- *Розвиток персоналу та його залучення до удосконалення.* Створюється сприятливий фон для залучення людей до активності та інформаційного обміну, який підтримується можливостями навчання і підвищенням кваліфікації. Працівники розглядаються не як пасивні виконавці розпоряджень та інструкцій, а як творча сила, яка активно впливає на роботу підприємства.
- *Розвиток партнерства.* Організація діє найефективніше, коли вона встановлює взаємовигідні зв'язки з партнерами, що ґрунтуються на довірі, обміні знаннями та доцільній інтеграції. Таке співробітництво може набувати різних організаційних форм: залучення партнерів до розробки стратегії та планів підприємства, створення спільних робочих груп, обмін інформацією та досвідом, фінансова та матеріальна взаємодопомога.
- *Відповідальність перед суспільством.* Важливими складовими стратегії організації стають питання, пов'язані із захистом навколишнього середовища, ресурсозбереженням,

благодійністю, участю у житті суспільства. Організація є відкритою для суспільства, інформує його про свою діяльність, про ключові інновації та нововведення.

Одним із принципів TQM є також розробка та сертифікація систем якості, що відповідають вимогам міжнародних стандартів ISO серії 9000. Цими стандартами визначається єдиний, визнаний у світі підхід до договірних умов з оцінки систем якості та одночасно регламентуються відносини між виробниками і споживачами продукції.

TQM часто розглядають як загальну філософію управління, яка визначає лише базові ідеї та концепції, залишаючи підприємствам свободу вибору тих чи інших шляхів їх реалізації. Тому вищенаведений перелік концепцій не є постійним чи вичерпним, він може модифікуватися та вдосконалюватися з накопиченням досвіду управління підприємствами та підвищення рівня їх досконалості.

Що стосується досвіду українських підприємств по впровадженню концепції TQM, то одним із яскравих прикладів є фармацевтична галузь, підприємства якої активно застосовують принципи описаної концепції у своїй роботі.

Одним з таких підприємств є ВАТ «Фармак», що постійно вдосконалює систему менеджменту, в основу якої покладені вимоги міжнародних стандартів ISO. Компанія сповідує концепцію соціально-етичного маркетингу, що спрямована на забезпечення довгострокового добробуту не тільки самого підприємства, а й суспільства у цілому. Однією зі складових маркетингової стратегії компанії є участь у національних та міжнародних конкурсах якості, оскільки вони є незалежною експертизою, котра допомагає виявити та локалізувати важливі недоліки у реалізації обраної стратегії бізнесу на підприємстві [4].

Велика увага на підприємстві приділяється питанням екології. Компанія працює над впровадженням системи екологічного менеджменту. Керівництво компанії відзначає, що позитивні зрушення в показниках діяльності компанії були не в останню чергу викликані застосуванням концепції TQM.

Отже, практика кваліфікованого використання методології TQM на українських підприємствах забезпечує їм такі вигоди:

1. Підвищення ступеня задоволеності клієнтів продуктами та послугами.
2. Покращення іміджу та репутації підприємства.
3. Підвищення продуктивності праці. Воно з'являється автоматично як тільки працівники стають партнерами по впровадженню TQM.
4. Збільшення прибутку.
5. Підвищення якості та конкурентоспроможності продукції.
6. Забезпечення економічної стійкості підприємства, а також раціонального використання всіх видів ресурсів.
7. Підвищення якості й ефективності управлінських рішень.
8. Запровадження новітніх досягнень у техніці та технологіях.

За умов розширення масштабів діяльності компаній та загострення конкуренції як на світовому, так і вітчизняному ринках, більшість компаній стикаються з труднощами в управлінні, які є наслідком несистемного підходу до визначення та реалізації довгострокових цілей діяльності компанії.

Найбільш ефективним інструментом реалізації стратегії та переводу її на операційний рівень діяльності є Система збалансованих показників (СЗП), яка була розроблена на початку 90-х років як система комплексної оцінки бізнесу з урахуванням як фінансових, матеріальних, так і нематеріальних факторів, важливість яких важко переоцінити. Така система оцінки бізнесу виявилася доволі успішною і дуже швидко перетворилася на систему стратегічного управління, інструмент реалізації стратегічних планів.

СЗП побудована на кількох основних постулатах [2, с. 158]:

- має бути створена система показників, які б підлягали кількісному вимірюванню. Особливо важливим є система показників для вимірювання нематеріальних складових, таких як задоволеність клієнтів, працівників, інновативність тощо;
- цілей та показників має бути небагато, оскільки неможливо ефективно здійснювати управління підприємством, орієнтуючись на безмежну кількість показників;
- цілі та показники мають бути взаємопов'язані, в противному випадку компанія просто може зазнати краху, намагаючись узгодити неспівставні між собою показники, показники, що протирічать один одному;
- для того, щоб кожен співробітник компанії усвідомлював, як його щоденна праця та її показники впливають на діяльність компанії, цілі та стратегія мають бути донесені до всіх підрозділів та їх працюючих;
- система показників має містити у собі як результуючі показники, наприклад прибуток, обсяг продажів або грошовий потік, так і сигнальні, «попереджувальні» показники, такі як вхідні звернення нових клієнтів тощо. Це дозволить менеджменту компанії перейти від реакції на проблеми, які виникли, до нейтралізації можливості їх появи, застосовуючи превентивні заходи.

Інструментом реалізації основних принципів даного підходу є карта СЗП, об'єктами на якій виступають такі складові, як «фінанси/економіка», «клієнти/ринок», «бізнес-процеси» та «інфраструктура/співробітники» [3, с. 214].

У першій складовій – «фінанси/економіка» – ми відображаємо фінансові цілі компанії, які залежать від політики, що впроваджують власники компанії, стадії розвитку компанії — її життєвого циклу на ринку, а також від стану економіки в цілому та ринку зокрема.

Для досягнення фінансових цілей компанія має з'ясувати для себе механізми їх досягнення, а саме – за рахунок яких груп клієнтів, продажу яких груп товарів і послуг. Саме для відображення ринкової стратегії і слугує така складова як «клієнти/ринок». Крім того, аналізується й конкурентна ситуація, зростання ринку, зміна попиту на продукцію.

Наступний причинно-наслідковий зв'язок визначається питанням щодо характеру діяльності для забезпечення в необхідній кількості та якості цільових груп клієнтів. Відповідні цілі відображені в складовій «бізнес-процеси», які мають на меті виміряти ефективність бізнес-процесів, що виконуються в компанії.

І остання складова «інфраструктура/співробітники» дозволяє відобразити забезпеченість компанії необхідною інфраструктурою (устаткуванням, приміщеннями, програмним забезпеченням, базами даних, інформацією) та людськими ресурсами. До типових показників відносять ступінь зношення потужностей, плинність кадрів, витрати на персонал тощо.

Використання в процесі прийняття рішень не тільки фінансової інформації, а й інформації щодо ситуації на ринку, інформації щодо часу, вартості та якості виконуваних в компанії процесів, а також інформація про співробітників, і є реалізацією ідеї «збалансованості».

У рамках моделі СЗП чотири зазначених вище блоки пов'язані між собою стратегічним причинно-наслідковим ланцюжком – кваліфіковані, мотивовані співробітники, використовуючи розвинуту інфраструктуру, забезпечують системі необхідну якість бізнес-процесів. Відлагоджені бізнес-процеси забезпечують задоволеність клієнта, досягнення конкурентних переваг і успіх компанії на ринку. Маркетингові успіхи, у свою чергу, провокують фінансові успіхи компанії. Саме причинно-наслідковий зв'язок СЗП і реалізується при розробці стратегії компанії.

В Україні навіть існують клуби по обміну досвідом у даній сфері. Але все ще на практиці консультанти по впровадженню СЗП на українських підприємствах стикаються з рядом труднощів:

- Складність розуміння методики СЗП топ-менеджерами компаній. Досить часто компанії, що вирішили зайнятися розробкою та впровадженням стратегічного плану, надають перевагу простій, але вже діючій методиці. Деякі спеціалісти вважають, що недоцільно

застосовувати СЗП в перший рік розробки та впровадження стратегічного плану. Керівники підприємств мають спочатку звикнути до стратегічного плану, а вже потім його вдосконалювати. А оскільки більшість українських компаній лише знайомляться з азами побудови стратегічних планів, то спеціалісти радять дотримуватися такої послідовності: розробка Місії — розробка Бачення — розробка Стратегічного плану. Якщо почав працювати перший стратегічний план, тоді можна переходити і до СЗП.

- Складність збирання первинної інформації, а особливо нефінансового характеру. Наявні системи обліку досить часто не дозволяють отримувати інформацію для цілей управління, причому це відноситься як до фінансових, так і до нефінансових даних.
- Рівень підготовки персоналу, який задіяний у щоденному виконанні стратегічного плану.

Отже, основні причини неуспіху запровадження СЗП, як і інших управлінських технологій — організаційний аспект і людський фактор.

Успішним прикладом застосування данної стратегії є видавнича компанія «Баланс-Клуб», що підійшла до використання збалансованих показників у своїй стратегії лише після п'яти років роботи по затвердженому плану [7]. Для цього були створені всі підстави у вигляді системи управлінського обліку та бюджетування, маркетингу й оптимізації технологічного процесу.

Компанія по виготовленню меблів «Арт Метал Фурнітура» за допомогою СЗП створила основу для вдосконалення бізнес-процесів. Актуальність цього рішення полягає у тому, що у реалізації внутрішніх процесів задіяно кілька підприємств, для кожного з яких встановлені свої цілі [5].

Ще одним прикладом успішного впровадження СЗП може слугувати досвід ЗАТ «Одеський коньячний завод», який перейшов до другого етапу розробки СЗП [6]. Робота розпочалася з проведення семінару-тренінгу для топ-менеджерів компанії, що входять до групи стратегічного планування. Першим підетапом стало впровадження процесу стратегічного планування, на основі якого буде побудована система стратегічного управління компанією. Групою стратегічного планування були сформульовані цілі, місія та бачення компанії; розмежовані стратегічні зони господарювання, розпочата робота над SWOT-аналізом та розробкою карти збалансованих показників.

Однак у порівнянні з активністю в розвинутих країнах (при тому, що концепція СЗП набула там широкого розповсюдження лише у 1995 р.) наші досягнення виглядають поки незначними. Низький рівень практичної реалізації СЗП як системи управління в Україні обумовлений тим, що у нас поки що не склалася на необхідному рівні культура виробничих відносин. Крім того, спостерігається недостатнє розуміння потенціалу цієї технології. Але очевидно, що і для вітчизняних підприємств СЗП є назвичайно прогресивною та актуальною системою, без впровадження якої буде вкрай складно вийти на якісно новий рівень у глобальній конкурентній боротьбі.

Слід зазначити, що СЗП чудово узгоджується з принципами TQM. Ініціативи щодо покращення якості, швидкість реагування та ефективність внутрішніх процесів можуть бути відображені в операційній частині СЗП. Розповсюдження принципів TQM на процеси інновацій та на покращення взаємин зі споживачами відобразатиметься в інших блоках, таких як «бізнес-процеси», «клієнти/ринок». Таким чином, компанії, що вже запроваджують дисципліну безперервного покращення та вимірювання на основі TQM, знайдуть достатньо можливостей для посилення своїх програм за допомогою СЗП. Оскільки, по-перше, СЗП виявляє саме ті внутрішні процеси, покращення яких виявяться найбільш критичним для стратегічного успіху. СЗП виявляє та встановлює пріоритети між бізнес-процесами за ступенем їх впливу на стратегію, а також пріоритети на кінцевих цілях покращення процесів — на зниженні витрат, покращенні якості, скороченні виробничого циклу тощо.

По-друге, компанії, що сфокусувалися тільки на якості та покращенні локальних процесів, дуже часто не намагаються пов'язати операційні покращення з клієнтським або фінансовим

блоком, і тут СЗП допомагає керівникам чітко виразити розуміння того, як за допомогою покращення якості досягати збільшення доходів, зниження витрат, збільшення віддачі від активів тощо.

З огляду на зазначене вище, можна дійти висновку про те, що ці дві концепції управління підприємством є елементами загальної стратегії підприємства у новій – мережевій економіці. В їх принципах закладені збедільшого нематеріальні фактори, такі як задоволеність клієнтів, співробітників, інновації, етичність бізнесу тощо. Успішне впровадження цих принципів дозволяє компанії не тільки максимізувати свою функцію корисності в поточному періоді, а й спроможне приносити дивіденди у майбутньому. Інтенсифікація впровадження даних концепцій на українських підприємствах дозволить прискорити та полегшити перехід вітчизняної економіки на сучасний світовий рівень, забезпечити підвищення конкурентоспроможності підприємствам, що використовують в менеджменті інноваційну тактику.

Література

1. Гличев А.В. Основы управления качеством продукции. – М.: АМИ, 1998. – 336 с.
2. Каплан Р., Нортон Д. Сбалансированная система показателей от стратегии к действию. – М.: Олимп-Бизнес, 2006. – 304 с.
3. Нили Э., Адамс К. Призма эффективности: Карта сбалансированных показателей для измерения успеха в бизнесе и управлении. – Киев: Баланс-Клуб, 2003. – 398 с.
4. www.apteka.ua – ВАТ «Фармак».
5. www.meбли.org.ua – компанія по виготовленню меблів «Арт Метал Фурнітура».
6. www.okz.com.ua – ЗАТ «Одеський коньячний завод».
7. www.balance.ua — видавнича компанія «Баланс-Клуб».

Дука А.П.,

*канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів та кредиту
АПСУ ФПУ*

Напрями удосконалення державного регулювання ринку кредитних послуг України

В статье рассматриваются особенности реализации влияния государства на структуру и качество функционирования рынка кредитных услуг в национальной экономике. Освещается место в этих процессах основных рычагов государственного регулирования и обобщается их применение на дальнейшие рыночные преобразования в Украине.

The present article considers some peculiarities of the state influence on the structure and quality of functioning the credit market in the national economy. The author of the article focuses on the place of key instruments within the state regulation and predicts possible effects of their use in further market transformations in Ukraine.

Ключові слова: державне регулювання, кредитні послуги, диверсифікація фінансових джерел, фінансові інститути, грошово-кредитна політика держави, регулювання

З моменту проведення економічних реформ в Україні трансформувались відносини власності, кардинально було змінено організаційні форми функціонування суб'єктів господарювання, була заново створена інституціональна основа ринкової економіки. Це сприяло диверсифікації фінансових джерел забезпечення роботи суб'єктів господарювання, пошуку нових механізмів й інструментів виявлення та застосування переваг ринкового господарювання, важливе місце серед яких належить ринку фінансових послуг. Розвиток фінансово-кредитного ринку в Україні відбувався на тлі тривалої кризи, суттєве збільшення в структурі кредитного портфеля банків споживчих кредитів та одночасне зменшення в них частки кредитів на оновлення та розвиток вкрай негативно позначилися на фінансовому стані підприємств і установ. Інвестиційна діяльність у виробничих сферах через відсутність належних внутрішніх накопичень і довгострокових банківських кредитів практично звелася нанівець. Недосконала робота фінансових інститутів призвела до ще більшого погіршення стану національних товаровиробників, зниження їх кредитоспроможності. Внаслідок цих негативних процесів у суб'єктів господарювання виник значний дефіцит власних обігових коштів, що призвело у них до неможливості нарощування обсягів виробництва продукції і як наслідок призвело до уповільнення розвитку економіки у цілому.

Досвід багатьох країн світу довів, що за умов браку достатньої ресурсної бази та джерел розвитку виробництва, обмеження інноваційної діяльності, відсутності фінансових можливостей придбання сучасної техніки та технологій і запровадження їх у практику виробництва, доцільним є застосування досить ефективного механізму формування різноманітних форм та методів диверсифікації кредитних послуг на фінансовому ринку, реалізація яких дозволить сформувати особливий механізм фінансово-кредитного обслуговування, що охоплює різні строки, форми, методи кредитування, реалізує диверсифікований спосіб розвитку кредитних відносин і сприяє набуттю господарюючим суб'єктом стабільного конкурентоспроможного стану. Реалізація цього механізму неможлива без розробки державних заходів регулювання синтетичного розвитку ринку кредитних послуг в Україні. Сьогодні державне регулювання цього ринку здійснюється через функціонування таких основних державних регуляторів – Національний банку України (охоплює послуги фінансових установ банківського сектора), Державна комісія з регулювання ринку фінансових послуг України (охоплює послуги фінансових установ небанківського сектора), вплив

яких реалізується виключно на представників свого сегменту контролю без урахування взаємних інтересів учасників та у деяких випадках з застосуванням кардинальних заходів впливу на них під тиском один одного або як поступки один одному. Таким чином, одним з основних завдань, що стоять перед державними органами щодо розвитку фінансово-кредитних послуг є врівноваження інтересів різних учасників кредитного процесу, формування законодавчої бази з метою цивілізованого вирішення договірних стосунків, вибір галузей пріоритетного розвитку, створення оптимальної регіональної мережі взаємодії фінансово-кредитних установ, сприяння підвищенню конкурентоспроможності окремих економічних агентів, їх груп та об'єднань, галузей економіки, країни загалом.

Отже, актуальність статті обумовлена передусім необхідністю глибокої розробки державної стратегії і тактики розвитку фінансово-кредитних відносин загалом, і послуг, що мають кредитний характер, зокрема, із врахуванням тенденцій розвитку світогосподарських і національних ринків.

Вагомий внесок у теорію та практику державного управління, розробку концептуальних засад регулювання різноманітних процесів соціально-економічного розвитку зробили В.Ф. Беседін, В.Г. Бодров, З.С. Варналій, А.С. Гальчинський, В.М. Геєць, Б.Є. Кваснюк, В.І. Лукінов, О.Г. Мордвінов, П.І. Надолішній, А.П. Румянцев, П.Т. Саблук, А.С. Філіпенко та ін.

У той самий час слід зазначити, що значне коло питань об'єктивної необхідності та економічної доцільності державного регулювання кредитних послуг залишилося поза увагою сучасної української наукової літератури. Зокрема, не одержало належного рівня висвітлення та обґрунтування пріоритетів державної політики у галузі регулювання кредитних послуг; критеріїв доцільності й результативності, врахування потреб відтворювального циклу та засади забезпечення конкурентоспроможності національної економіки.

Мета статті полягає у політико-економічному аналізі природи, сутності й системи державного регулювання фінансово-кредитного ринку, особливостей механізму його макроекономічного регулювання за умов ринкової трансформації в Україні

У господарському механізмі поряд з ринковими регуляторами у будь-якій формі присутні й державні регулятори економіки. Механізми державного й ринкового регулювання являють собою діалектичну єдність, форми, моделі і методи якої змінюються у просторі і часі.

Протягом історії економіка знаходиться у тісному симбіозі з державою, хоча ринок завжди розглядався як ядро господарського механізму. Це пояснюється не тим, що держава сторонилася економіки й відступала перед ринком, а тим, що були недостатньо пізнаними економічні закони, отже, вони не могли бути використаними у практичній царині державного регулювання. На підтвердження цієї тези слід згадати позицію А. Сміта «невидиму руку ринку». Саме тому вільну конкуренцію доцільно розглядати як об'єктивно обумовлену недостатнім ступенем пізнання економічних законів, перевагу ринкових зв'язків над державно регульованими. Слід погодитися з думкою Л.І. Дмитриченко щодо розгляду не двох форм регулювання економіки-ринкової і державної, а державної, яка більшою чи меншою мірою ґрунтується на законах ринку [1]. При цьому регулюючі функції держава може базувати на наукових принципах, або нехтувати ними, і у результаті можливі два варіанти соціально-економічного ефекту: динамічний розвиток і добробут народу чи занепад економіки з наслідками, що випливають з цього. Ідеальною є система, в якій держава здійснює соціально-економічну політику на підставі наукового обґрунтування, базуючись на системі економічних законів.

Будь-який тип економічної політики не може бути ефективним одвічно й в усіх країнах. Політика і економіка знаходяться у діалектичному взаємозв'язку. Отже, вибираючи концепцію державної економічної політики загалом і державного регулювання економіки зокрема, необхідно спиратися на комплексний аналіз стану продуктивних сил, міждержавних відносин, традицій та інших особливостей країни. Все це й обумовлює актуальність існуючих концепцій державного регулювання економіки (інституціональних, кейнсіанських і неокласичних). У так званому чистому вигляді жодна з них не реалізується. Кейнсіанська і неокласична концепції являють

собою по суті лише різні методологічні варіанти вирішення тієї самої проблеми – проблеми державного регулювання економіки, відповідно до рівня організації й розвитку національних економік, а також специфічних умов і традицій певної країни. При тому і кейнсіанська, і неокласична концепції передбачають відповідне «інституційне оформлення». Із цього випливає: за умов постійного розвитку економічної науки, коли існує різноманіття конкуруючих теорій, необхідно зважено підходити до прийняття економічних рішень. При цьому жодна концепція не зможе забезпечити позитивний ефект, якщо скопіювати й механічно втілити її у економіку країни без урахування специфіки її розвитку. Отже, приймаючи рішення щодо концепції державного регулювання, необхідно насамперед вивчити сутність цієї концепції; по-друге, дослідити історичні умови її формування й реалізації; по-третє, проаналізувати можливості її використання за конкретних умов країни.

Окремим елементом фінансово-кредитного ринку дедалі більше вирізняється ринок кредитних послуг. Він виникає на двох різних етапах економічного розвитку країни:

- на етапі повноцінного функціонування фінансового ринку, коли відбулось певне насичення ринку кредитними операціями, а кредитні послуги доповнюють його, диверсифікують та розширюють коло учасників;
- на етапі дефіциту дешевих кредитних ресурсів та застави, недосконалого розвитку кредитних відносин і системи їх врегулювання, що за умов суперечливості законодавства дає можливість різним учасникам угоди з надання кредитної послуги запобігти обмежень кредитних операцій і провести найвигідніші комбінації одержання фінансових коштів.

Перша форма пов'язана з виникненням кредитних послуг у розвинутих країнах світу (США, країни Європи). Формування ринку кредитних послуг було відповіддю ринку на певні обмеження (податкові, майнові, законодавчі) [2]. Зокрема, лізинг виник як відповідь ринку на посилення податкового тиску на суб'єктів господарювання, запобігання жорстких вимог привабливості балансу підприємства, які висуває міжнародна практика фінансового менеджменту до боржників, а також вимог і обмежень щодо самого кредитора та його кредитного портфеля. Факторинг є формою фінансування суб'єкта при дефіциті обігових коштів і певної ізоляції держави від допомоги малому та середньому бізнесу. Форфейтинг найбільшого поширення набув у країнах, де була обмежена державна підтримка експортерів. Вексельні схеми кредитування знайшли поширення у зв'язку з обмеженнями готівкового обігу та браком достатнього обсягу грошової маси як в економіці загалом, так і в окремого економічного агента. Разом з тим, у країнах, що розвиваються, та країнах з перехідною економікою поширення кредитних послуг відбувається як потреба уникнути браку фінансових ресурсів, ускладнень з оновленням технічної бази, інших обмежень та труднощів формування ринкових відносин.

За деякими кредитними послугами потенціал розвитку є значним. Наприклад, за рівнем амортизації та потребою в оновленні матеріально-технічної бази основних галузей економіки потреба у лізингу, за даними міжнародних організацій, оцінюється у суму від 10 до 50 млрд. доларів США.

Кредитні послуги мають численні переваги перед різними іншими формами фінансування, але їх реалізація потребує достатньої уваги з боку урядових структур та саморегулюючих організацій. За умов недостатнього рівня правової підтримки, суперечливості окремих норм і положень, що регулюють надання кредитних послуг, важливим є закріплення загальних принципів та передумов формування цього ринку.

Перша і найважливіша передумова полягає у тому, що надання кредитних послуг сприяє інноваційній та інвестиційній діяльності суб'єктів господарювання. Наступна передумова визначається використанням усіх можливих переваг кредитних послуг: гнучкості, пільгового оподаткування, полегшення заставних відносин, покращення структури балансу, вивільнення ліквідності, надання комплексних послуг. Третьою передумовою є обов'язковість платежів позичальника.

Реалізуючи свої функції, держава переслідує насамперед загальнонаціональний інтерес, використовуючи цілісну систему важелів, інструментів, форм, методів, чинників впливу на певний об'єкт регулювання.

Функції держави на фінансово-кредитному ринку реалізуються через представництва різних органів або безпосередньо через розподіл бюджетних коштів, беручи на себе функції інвестора тих галузей економіки і виробництв, продукція яких має загальнонаціональний характер і відповідно до законодавства може вироблятися на державних підприємствах або підприємствах, приватизація яких провадитиметься найближчим часом; фінансування тих галузей та виробництв, де держава є замовником та споживачем продукції (оборонна промисловість, об'єкти державної інфраструктури, магістралі, термінали); може інвестувати розвиток виробництв, доцільність яких обґрунтовується ринковою кон'юнктурою (з метою отримання прибутку) [3].

Органи державної влади країни відповідають за макроекономічне сприяння інвестиційній діяльності суб'єктів господарювання через активізацію операцій на фінансово-кредитному ринку. У розпорядженні держави – важелі як прямої дії у вигляді централізованих державних капітальних вкладень в об'єкти загальнодержавного значення, розвиток державного сектора економіки, так і непрямі засоби регулювання за рахунок бюджетної та грошово-кредитної політики.

Бюджетні важелі – це встановлена державою система різних видів податків, що практично визначають таку систему перерозподілу доходів підприємств і громадян країни, яку держава вважає оптимальною для формування доходної частини бюджету і збереження у підприємств та підприємців ринкових стимулів до роботи й отримання прибутків.

Грошово-кредитна політика держави впливає на інвестиційні умови, регулюючи грошовий обіг та роботу банківської системи, яка, по суті, репродукує зростання коштів в економічній системі. Через державну комісію з регулювання ринку фінансових послуг держава здійснює вплив на учасників небанківського сектора. Через Національний банк держава здійснює регулювання попиту і пропозиції на залучені грошові ресурси, кредитну експансію (зниження облікової ставки), кредитну рестрикцію (стримання інвестиційної активності через заходи, що призводять до подорожчання кредитних ресурсів), проведення операцій на фондовому ринку з державними цінними паперами, регулювання норми обов'язкових резервів або мінімальних резервів.

Узагальнення важелів державного регулювання фінансово-кредитного ринку наведено на рис. 1.

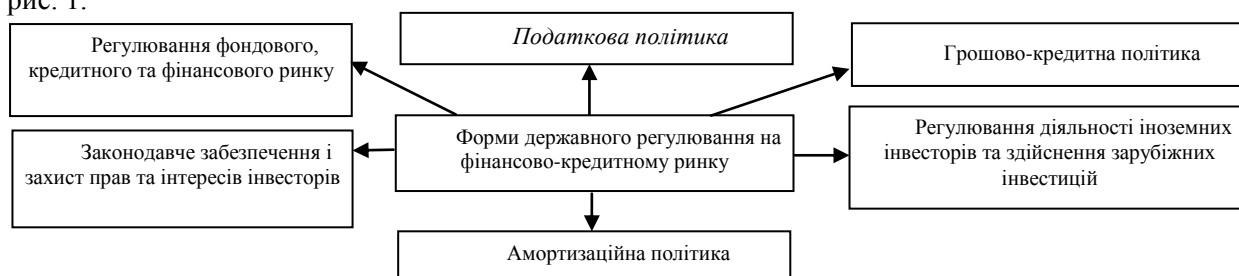

Рис. 1. Важелі державного регулювання фінансово-кредитного ринку

Як відомо з теорії державного регулювання ринкової економіки, методи впливу держави можуть бути класифіковані як прямі і непрямі (опосередковані). Відносно регулювання ринку кредитних послуг прямі методи доцільно розподілити на правові, адміністративні, інституціональні та економічні. Серед опосередкованих методів виділяються непрямі економічні й коригувальні. Основними інструментами прямих методів є нормативно-правові акти, цільові комплексні програми, ліцензії (на види та сфери діяльності), квоти, ліміти, економічні нормативи капіталу, ліквідності, кредитного та валютного ризику, інвестування тощо. Інструментами інституціональних методів, крім того, є створення органів державного управління та регулювання, визначення дозволених операцій для банків, допуск на ринок нових категорій кредитних організацій та іноземних банків, заснування державних банків та гарантійних фондів. Непрямі

методи використовуються для опосередкованого впливу на операторів ринку кредитних послуг, основними з яких є банківські установи, елементи пара банківської системи та інші учасники фінансового ринку, функції і особливості діяльності яких досить обґрунтовано розкриті у літературі, зокрема у [4]. З їх допомогою на фінансовому ринку створюється середовище, яке підштовхує та змушує фінансові інститути діяти у визначеному напрямку, що відповідає загальним цілям державної економічної політики. Як інструменти непрямих (економічних та коригувальних) методів використовують інструменти фіскальної, бюджетної, податкової та, особливо, грошово-кредитної політики держави, а також пільгове кредитування та фінансову допомогу в кризових ситуаціях [8].

За результатами аналізу розвитку методів державного регулювання та сучасної світової та вітчизняної практики класифікацію методів регулювання доцільно розглядати залежно від критеріїв: рівня управління, стадії діяльності, характеру дії, сфери дії, суб'єкта впливу, елемента об'єкта впливу, стану об'єкта, географічного використання та за формою впливу (рис. 2).

Рис. 2. Класифікація методів управління та регулювання діяльності на ринку кредитних послуг

Виходячи з викладеного вище, слід визнати першорядними для удосконалення державного регулювання ринку кредитних послуг подальше вдосконалення методологічного, методичного, законодавчого і нормативно-правового забезпечення діяльності фінансово-кредитних інститутів і належного виконання прийнятих законодавчих актів у цій сфері. Насамперед, це стосується узгодженості дій державних регуляторів у контексті вираженої політики їх спільного синергійного впливу на прозорість діяльності операторів ринку кредитних послуг, забезпечення в сфері грошово-кредитної політики її чіткої соціальної орієнтації, поширення довіри народу та інших економічних суб'єктів до грошово-фінансових структур; державні гарантії повернення позик,

розробка дієвого механізму співпраці фінансово-кредитних інституцій з Державними регуляторами; підвищення відповідальності держави щодо зобов'язань фінансово-кредитних установ; державне регулювання банківського відсотка у бік його зниження порівняно з нормою рентабельності у виробництві; посилення контролю за кредитними операціями банківської системи та одночасне запровадження стимулюючих заходів щодо їх участі у відтворювальному процесі. Разом з тим, подальшого дослідження вимагають теоретичне упорядкування понятійного апарату та його законодавчого закріплення щодо визначення сутності кредитних послуг, розмежування фінансових та кредитних послуг, чіткості ідентифікації кредитних та фінансових послуг, що в цілому дозволить сформувати дієвий механізм регулювання фінансово-кредитного ринку та взаємодії учасників й регуляторів даного ринку.

Література

1. Дмитриченко Л.И. Государственное регулирование экономики: методология и теория: Моног. – Донецк: Изд-во «УкрНТЭК», 2001.
2. Матвієнко П.В. Розвиток грошово-кредитних відносин у трансформаційній економіці України. – К.: Наукова думка, 2004.
3. Дука А.П. Інвестування. – К.: Каравела, 2007.
4. Шелудько В.М. Фінансовий ринок. – К.: Знання-Прес, 2002.
5. Закон України «Про фінансові послуги та регулювання. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12 липня 2001 р. – К., 2001.
6. Бойцун Н.Є., Малашенко Г.Ф. Вплив державного регулювання на активізацію фінансового ринку України // Вісник Академії банківської справи. – Суми, 2002. – № 1(12). – С.40–43.
7. Бойко В.О. Удосконалення взаємодії фінансових структур при наданні кредитних послуг //Зб. наук. праць Національної академії державного управління при Президентові України. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – Вип. 1. – С. 123–128.
8. Бойко В.О. Ринок кредитних послуг та необхідність його державного регулювання //Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2004. – №2. – С. 153–158.

Луцик Ю.О.,

ад'юнкта кафедри бухгалтерського обліку, звітності та контрольно-ревізійної роботи
Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Перехід України до моделі інформаційного суспільства як напрям інтеграції до світового господарства

В статті розглядається один із важливіших факторів впливу на всі сфери життєдіяльності – інформація і її похідні.

The author of the given article considers information and its types as some of the most important factors of influence on all spheres of human life.

Ключові слова: інформаційне суспільство, ринок інформаційних послуг, інформаційні товари і послуги

Сьогодні Україна має вагомий стимул для формування, розвитку і використання нових можливостей інформаційного суспільства. Досягнути цього можна, надавши роботі з інформацією стратегічно важливого пріоритету держави. Для реалізації зазначеного необхідно зробити інформаційну галузь експортноспроможною. Це стимулюватиме конкурентоспроможність наших пропозицій на світовому ринку інформаційних послуг, сприятиме підтримці прогресивних форм і методів використання інформаційних ресурсів з урахуванням тенденцій розвитку світового ринку, посиленню співробітництва і солідарності як у сфері інформаційних продуктів і послуг, так і в інноваційній.

Аналіз останніх досліджень і публікацій вказує на те, що питання інформатизації суспільства розглядали іноземні та вітчизняні учені: Д. Белл, В. Іноземцев, А. Гальчинський, О. Чухно, Ю. Бажал, В. Геєць та ін. Вони одноставно наголошували на необхідності прискорення побудови в Україні інформаційного суспільства та формування ринку інформаційних послуг.

Наводимо на рис. 1 загальну структуру ГІК та його 12 факторів конкурентоспроможності, поділених на три основні групи.

Рис. 1. Взаємозв'язок 12 факторів конкурентоспроможності

Якщо розглянути позицію України більш детально, враховуючи всі складові ГІК за останніх два роки, то можна дійти таких висновків:

Перша група субфакторів – базові, які включають: інституції, за що Україна отримала 115-е місце із 131 можливого у 2007 р.; 104-е місце із 125 можливих у 2006 р. (це є найгіршими оцінками). Найнижчими показниками у 2007 р. були також макроекономічна стабільність – 82-е місце, у 2006 р. – це здоров'я та початкова освіта (94-е), макроекономічна стабільність (74-е) [1].

Друга група субфакторів – фактори ефективності. Відповідно, найнижчими показниками у 2007 р. були: ефективність ринків товарів і послуг – 101-е місце, технологічна готовність (93-е), удосконалення фінансового ринку (85-е); у 2006 р.: технологічна готовність (90-е), ефективність ринків (80-е) [1].

Третя група субфакторів – фактори інновацій удосконалення: Україна у 2007 р. на 81-у місці за рівнем бізнес-процесів і на 65-у за інноваціями, у 2006 р. це відповідно 76-е, 73-є місця [1].

Ринок інформаційних послуг є складовою забезпечення національної конкурентоспроможності. Інформація та її похідні набувають все більшого значення і впливу на економічний розвиток країни та її рейтинг на світовому ринку, відповідно це і визначило актуальність обраного питання.

Метою цієї статті є дослідження побудови моделі інформаційного суспільства у напрямі інтеграції до світового господарства.

Розвиток інформаційного суспільства та створення інформаційної економіки є основою прогресивних змін у напрямі завоювання позицій на світовому ринку. Необхідність реалізації стратегії їх розвитку є одним із найважливіших завдань науки і практики.

У сучасному економічному житті конкурентоспроможність є однією з найпопулярніших і найпоказовіших категорій, яка дозволяє оцінити якість не тільки продукції і самого виробництва, а й економічної системи, у межах якої це виробництво здійснюється [1]. На нашу думку, питання залежності національної конкурентоспроможності від розвитку інформатизації та інновацій досліджено недостатньо. Відтак, Україна посідає дедалі нижчі місця в рейтингах конкурентоспроможності. Приклад тому – розрахований Всесвітнім економічним форумом Глобальний індекс конкурентоспроможності (ГІК).

Проаналізувавши дані по Україні за загальним рейтингом конкурентоспроможності розвитку країн світу, розрахованим Всесвітнім економічним форумом, необхідно сказати: у 2003 р. Україна посідала із 120 країн-учасниць 84-е місце, у 2004 р. (104 країни) – 86-е, у 2005 р. (117 країн) – 84-е, у 2006 р. (125 країн) – 78-е, у 2007 р. (122 країни) – 69-е, у 2007 – 2008 рр. (131 країна) – 73-е [5].

Україна хронічно відстає від більшості країн майже за всіма макроекономічними критеріями й оцінками. За підрахунками Всесвітнього економічного форуму, Україна у 2007 – 2008 рр. поступається найближчим сусідам – Росії (58-е місце), Польщі (51-е місце), залишаючи позаду Нігерію, Болівію, Мозамбік (відповідно 95-, 105-, 128-е місця). Лідерами рейтингу за ГІК є США, Швейцарія, Данія – відповідно перше, друге і третє місця [5].

Україна за базовими вимогами посідає 90-е місце із 131 країни, за факторами ефективності – 66-е місце, фактори інновації також рейтинг країни «тягнуть до низу» – 75-е місце [5].

Таким чином, Україна посідає 73-е місце за рейтингом ГІК, яке є одним із найнижчих серед основних конкурентів. Економічна ситуація в Україні є досить специфічною: з точки зору макроекономіки наша економіка подібна до економік розвинутих країн, у ній закладені потенційні стимули до реалізації конкурентоспроможності. Однак заважають досягненню цієї мети дуже низькі рейтинги за якістю державних інституцій, технологічної готовності, ефективності ринків і бізнес-середовища як наслідки гальмування структурних реформ і недооцінки важливості створення стабільного ділового клімату, сприятливого для економічної діяльності.

Всесвітній економічний форум за підсумками рейтингу ГІК поділив країни на три стадії за рівнем економічного розвитку і конкурентоспроможності.

До першої стадії розвитку належать країни, які перебувають на факторно-керованій стадії розвитку.

До другої стадії розвитку належать країни, в яких конкурентоспроможність визначається факторами-підвищувачами ефективності.

Третя – це інноваційно-керована стадія розвитку.

України немає ні на першій, ні на другій, ні на третій стадії економічного розвитку. Ми знаходимося на перехідному етапі від першої до другої стадії.

Досвід України вказує на те, що на факторно-керованій стадії (від якої ми не так давно відійшли) легкий доступ до дешевої робочої сили та природних ресурсів, за відсутності конкуренції та стимулів до оновлення «виштовхує» інновації, мінімізує потенційно необмежені можливості їх впливу на розвиток. Економіці інформація та інновація стають непотрібними. Підтвердженням того є боротьба за створення мережі технопарків, падаючий рівень інноваційної активності українських підприємств, мізерна частка інформаційної продукції та послуг у загальній структурі економіки.

Сьогодні ситуація змінилася на краще і ми, нарешті, почали вести боротьбу за право брати участь у списку країн другої стадії економічного розвитку. На Заході Україну часто називають країною суперечностей: низький рівень добробуту, але чи не найшвидші темпи економічного зростання. Низький рівень інвестицій, але ООН назвала Україну однією з найперспективніших країн у цьому аспекті. Одна із найрозумніших націй у світі, а витрати на це становлять копійки; володіє новітніми технологіями у високотехнологічних сферах, а експортує сировину та ресурсомістку продукцію. На нашу думку, лише кардинальна переоцінка суспільством факторів економічного зростання може виправити ситуацію [1].

Перед українською державою постає дилема: продовжувати розвиток ресурсорієнтованої, індустріальної економіки чи спробувати посісти гідне місце серед європейської спільноти, довівши, що ми здатні побудувати високотехнологічну, інформаційну економіку та розвинене інформаційне суспільство. Немає якихось шаблонних моделей конкурентоспроможності, як немає країн з однаковими умовами розвитку, кожна країна вибудовує свою стратегію укріплення конкурентоспроможності, розставляє пріоритети і визначає послідовність дій, виходячи з аналізу сильних та слабких сторін макроекономічного та ділового середовища та оцінок порівняльних конкурентних переваг [3].

Це дозволяє дійти висновку, що без радикальних структурних зрушень, без системного запровадження стимулів до ефективного використання обмежених суспільних ресурсів і жорсткої конкуренції говорити про можливість переходу до інноваційно-керованої стадії розвитку нереально. Очевидно, що визначальну роль у формуванні інноваційного типу розвитку на сучасному етапі відіграє співвідношення індустріального й інформаційного (постіндустріального) типів розвитку. Саме вони визначають ступінь новизни і технологій, і товарів [4].

Специфіка поточного моменту в соціально-економічному розвитку України полягає у його переломному характері. Від вибору сьогоднішньої стратегії залежить майбутнє країни. Поточний стан національної ІКТ-галузі – це наслідок відсутності збалансованої стратегії розвитку і використання переваг економіки знань: як ми бачили із світових рейтингів, існує позитивна залежність від застосування знань та інформації як головних виробничих ресурсів, які пронизують усі сфери економіки, а не концентруються лише в окремих галузях. У результаті практично вся сучасна економічна система базується на інформації, інноваціях, технологіях, які захищають її від асиметрії у відносинах між окремими секторами.

У процесі формування конкурентоспроможності національної економіки необхідно зосередити увагу на тих «нішах» світового ринку, де можна реалізувати національні конкурентні переваги та задіяти наявний інтелектуальний потенціал. Для України найпривабливішою сферою є ринок інформаційних послуг.

Значна відстань відділяє Україну від провідних країн світу, що вже знаходяться на порозі інформаційного суспільства. Однак є багато прикладів щодо наявності значної кількості країн, які подолали своє відставання: найбільшого успіху на шляху до інформаційного суспільства досягали

ті країни, де держава формує і активно впроваджує цілеспрямовану політику в напрямі формування інформаційної індустрії.

Сьогодні потрібно шукати пріоритети, які б дозволили скоротити відставання України від країн світу щодо технологічної модернізації виробничого комплексу, підвищення продуктивності праці та життєвого рівня. Україна має починати з формування базових засад, на які спиратиметься інформаційне суспільство у майбутньому. Причому, найпершим і ключовим завданням є створення економічних засад як фундаменту, без якого всі спроби впровадження інших складових інформаційного суспільства приречені на поразку.

Стратегія створення в Україні економічних основ інформаційного суспільства має концентруватися на створенні економічного середовища, сприятливого для інноваційної діяльності та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у всіх сферах економіки та суспільного життя. Суть стратегії полягає у тім, щоб державна політика була спрямована передусім на те, щоб впровадження та використання сучасних інноваційних технологій перетворилося на предмет безпосереднього інтересу споживачів, виробників та інвесторів [2].

На нашу думку, не є суб'єктивним, що ця стратегія має спиратися, насамперед, на інноваційний компонент, оскільки інновації передбачають не лише технічно і технологічно нові продукти, а й нові ринки (такі як ринок інформаційних товарів і послуг), залучення й використання творчого потенціалу нації.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що місце України на світовому ринку в майбутньому, передусім, залежатиме від того, наскільки ефективно розв'язуватиметься у найближче десятиліття питання підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки на основі інформації та інновації. Адже рівень конкурентоспроможності вказує на довгостроковий аспект розвитку, про здатність досягати та підтримувати темпи економічного зростання, що у майбутньому приведе до високого рівня добробуту населення.

Література

1. Геєць В. Інноваційні перспективи України. – Харків: Константа, 2006.
2. Жаліло Я. Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації. – К.: Знання України, 2005.
3. Мусіна Л. Інтеграція програм підвищення конкурентоспроможності української економіки до стратегічних документів урядової політики //Вісник Інституту економіки та прогнозування. – К., 2007.
4. Чухно А. Нова економічна політика (теоретико-методологічні засади) //Економіка України. – 2004. – № 6.
5. The Global Competitiveness Report, 2006-2007, www.weforum.org.

Мартинова В.О.,

доцент кафедри економіки підприємства АПСВ

Вплив організації виробництва на результати діяльності підприємств

В статье исследуется влияние организации производства на отдельные стороны деятельности предприятия: экономические показатели, структуру персонала, конкурентоспособность продукции, а также анализируется влияние отдельных внешних факторов на организацию производства.

The present article studies the influence of production organization on some certain aspects of a business activity: economic indexes, personnel structure and product competitiveness. The author of the article analyses the influence of some external factors on the production organization.

Ключові слова: організація, виробництво, ресурси, витрати, технологія, процес, цикл, автоматизація, якість, конкурентоспроможність.

За ринкових умов основною метою будь-якого підприємства є задоволення потреб споживачів необхідною продукцією (послугами) у певні строки, заданої якості та комплектації з мінімальними витратами для виробника. Використовуючи обмежені ресурси, підприємство організовує виробництво, основним завданням якого є забезпечення випуску конкурентоспроможної продукції підприємства.

Проведені дослідження присвячені виявленню факторів, які впливають на організацію виробництва та механізму впливу організації виробництва на основні показники діяльності підприємств.

Для досягнення головної мети і прибутковості своєї діяльності підприємство, як відзначають фахівці [1;2], повинне забезпечувати:

- конкурентоспроможність продукції, що випускається;
- розвиток та ефективність виробничих процесів;
- упровадження прогресивних технологій та устаткування;
- створення сприятливих умов для високопродуктивної праці;
- прискорення, відповідно до вимог ринку, оновлення номенклатури та асортименту продукції (послуг).

Ці вимоги до діяльності підприємства безпосередньо впливають на важливий компонент функціонування будь-якого підприємства – організацію виробництва. Саме організація виробництва повинна створювати умови для найефективнішого поєднання, використання техніки, предметів праці та людей у процесі виробництва продукції. Тим самим організація виробництва впливає на результати діяльності підприємства: прибутковість, фінансовий стан, частка на ринку, задоволення соціальних потреб працівників, вплив на екологію та ін. Саме організація виробництва є головним чинником раціонального використання всіх видів ресурсів, зниження витрат виробництва, своєчасного забезпечення споживачів конкурентоспроможною продукцією.

Метою цієї статті є узагальнення досліджень щодо ролі та значення організації виробництва, виробничого процесу у функціонуванні підприємств.

Як уже зазначалось, основна мета виробництва полягає у переробці ресурсів, що надходять у кінцеву продукцію для задоволення потреб споживачів. Здатність виробляти продукцію при відповідних витратах факторів виробництва, способи і процеси поєднання цих факторів визначає технологія, що застосовується на підприємстві. Саме технологічний процес є основою будь-якого виробничого процесу та найбільш впливовим чинником щодо організації виробництва.

З іншого боку, щоб забезпечити максимальну продуктивність і найбільший економічний ефект, нова техніка і технологія повинна поєднуватися із найбільш раціональною організацією виробництва. Саме методи організації виробництва на підприємстві все більшою мірою визначають можливість ефективного використання наявної техніки і технології.

У виробничому процесі фактори виробництва можуть поєднуватися за екстенсивною технологією (наприклад, до дешевого, застарілого та малоефективного устаткування залучати працю все більшої кількості робітників) чи за інтенсивною (витрачати більше коштів на купівлю досконалого устаткування і наймати певну кількість висококваліфікованих робітників) [3]. Те чи інше поєднання факторів виробництва безпосередньо впливатиме на структуру витрат виробництва, а саме – на зміну витрат, пов'язаних з оплатою праці робітників та з утриманням устаткування. При екстенсивній технології і відповідній організації виробничого процесу загальні витрати виробництва можуть бути нижчими як при інтенсивній, що пов'язано з меншими затратами на заробітну плату робітників (від 9 до 19% у структурі витрат залежності від галузі економіки України) порівняно з витратами на амортизацію устаткування; електроенергію, що споживає обладнання; його утримання. Крім того, відбуваються зміни: у попиті на певні види професій робітників на ринку праці; обсягах пропозиції певних видів продукції; попиті на матеріальні ресурси та окремі види устаткування.

Технологія, технологічний процес становить основу будь-якого виробничого процесу, є найважливішою частиною, яка пов'язана з переробленням сировини, обробкою матеріалів і перетворенням їх на готову продукцію [2]. Стабільність господарської діяльності підприємства багато у чому залежить від рівня організації виробничого процесу. Єдність засобів праці і робочої сили є невід'ємною умовою здійснення виробничого процесу. Однак, наявність цих факторів без організації раціональної взаємодії ще не гарантує економічну ефективність виробництва. Загальновідомі принципи, які повинні бути забезпечені на кожному підприємстві, щоб досягти раціональної організації виробничих процесів: пропорційність, прямо точність, паралельність, ритмічність, безперервність, гнучкість. Саме ці характеристики дають можливість оцінити стан і якість рівня організації виробничого процесу. Дотримання цих принципів дозволяє досягти:

- оптимальності шляху проходження предметів праці, ресурсів, інформації;
- раціонального поєднання операцій у часі;
- рівномірного виконання виробничих процесів у часі;
- виключення перерв у протіканні технологічного процесу та використання трудових ресурсів;
- сталість виконання запланованих обсягів робіт в одиницю часу;
- пристосування виробничого процесу до змін конструктивно-технологічних характеристик продукції, матеріалів, організаційних умов.

Використання зазначених принципів з урахуванням методів та типів організації виробництва забезпечує тим самим підвищення ефективності діяльності підприємства:

- скорочується тривалість виробничого процесу;
- найповніше використовуються виробничі потужності;
- забезпечується безперервність виробництва;
- раціонально використовуються виробничі ресурси та робочий час;
- прискорюється оборотність обігових коштів.

Ці чинники безпосередньо впливають на основні економічні показники діяльності підприємства: витрати, прибуток, фінансовий стан, частка на ринку.

Однією з найважливіших вимог до раціональної організації виробництва є забезпечення найменшої тривалості виробничого процесу, тобто циклу виготовлення продукції. Виробничий цикл виготовлення продукції є основою організації виробничого процесу в часі. У різних галузях і на різних підприємствах однієї галузі структура виробничого циклу, тривалість виконання окремих процесів, операцій не однакою. Це пов'язано з характером, особливостями продукції,

технологією виготовлення, рівнем механізації та автоматизації виробничих процесів, типів організації виробництва. У багатьох галузях (кондитерська, легка, меблева) промисловості функціонують підприємства масового виробництва, які задовольняють попит у великих обсягах при вузькій номенклатурі продукції та одиничних, дрібносерійні виробництва (малі та середні підприємства), які випускають малий обсяг продукції, спеціалізуються на виготовленні продукції відповідно до індивідуальних замовлень споживача. Виробничий цикл, його тривалість на цих підприємствах будуть різними, але всі підприємства вишуковують можливості, резерви скорочення тривалості виробничого циклу (які закладені як у скороченні робочого часу, так і у скороченні часу перерв). Скорочуючи виробничий цикл, підприємство досягає певних переваг:

- при скороченні часу на виготовлення продукції (або випускаючи більше продукції за одиницю часу) підприємство досягає зменшення витрат на одиницю продукції. Зменшення відбувається на умовно-постійних витратах (амортизація, орендна плата, заробітна плата управлінського апарату та ін.). Зменшуючи витрати на одиницю продукції, підприємство досягає певних переваг у ціноутворенні;
- підприємство швидше задовольняє попит споживачів у продукції або послугах. Цим воно досягає певних переваг у порівнянні з конкурентами;
- покращується показник прибутковості коштів, інвестованих в діяльність підприємства, збільшується показник рентабельності інвестованого капіталу, зменшується термін окупності інвестицій;
- покращуються показники використання основних фондів, зменшується потреба в обігових коштах, скорочується незавершене виробництво.

Під впливом потреб споживачів зростає роль і значення якості продукції. Саме якість продукції є одним із головних чинників, що визначає конкурентоспроможність продукції, стійкість позицій підприємства на ринку, її фінансовий стан. Поняття якості багатогранне. Воно включає якість сировини та матеріалів, дизайн, надійність, рівень обслуговування та ін. Значну частку складових якості повинно забезпечити саме виробництво, яке повинно:

- використовувати сировину, матеріальні ресурси відповідної якості та згідно з вимогами технологічного процесу;
- виготовляти продукцію на сучасному обладнанні, використовуючи прогресивну технологію;
- забезпечити виготовлення продукції кваліфікованими кадрами.

Ці вимоги до забезпечення якості продукції виробництвом обумовлюють підвищення витрат на підприємстві. У той самий час якісна продукція дає змогу підприємствам утримувати або збільшити попит на свою продукцію (у тому числі у довгостроковому періоді), підвищити конкурентоспроможність продукції та підприємства. За рахунок цього підприємство може досягти збільшення на частки ринку, доходу, прибутку.

Ефективним методом організації виробничого процесу, досконалим за своєю ритмічністю та завершеною є потокове виробництво, яке хоча і потребує великих інвестицій, та все ж є доцільним при масовому виробництві. Найбільш досконалим методом потокового виробництва є автоматизоване виробництво. Для підтримання належної якості та конкурентоспроможності своєї продукції, підприємства, що виготовляють кондитерську, молочну, алкогольну та безалкогольну продукцію, соки, макаронні вироби застосовують сучасні технології та новітні високопродуктивні технологічні лінії. Застосування поточкових ліній, автоматизованого виробництва дозволяє підприємствам збільшити обсяги виробництва, задовольнити потреби споживачів, зайняти більшу частку на ринку. При цьому потокове, автоматизоване виробництво вносить певні зміни у саме виробництво, організацію здійснення виробничого процесу. Всі найважливіші стадії виготовлення продукції відбуваються автоматично, виробництво стає автоматизованим, робота устаткування, апаратів відбувається за спеціальною комп'ютерною програмою із застосуванням спеціальних комп'ютеризованих приладів. Така автоматизована організація виробничого процесу сприяє

скороченню виробничого циклу виготовлення продукції, зменшення суб'єктивного впливу з боку робітників на хід, результати виробничого процесу (наприклад, випуск бракованої продукції), змінює функції працівників, впливає на зміни у структурі самого виробництва.

Впровадження автоматичних ліній змінює функції робітників. При автоматизованій організації виробничого процесу, вони зводяться до програмування режиму виконання операцій, нагляду за роботою обладнання, здійснення контролю за ходом технологічного процесу та якістю виготовлення продукції, налагодження автоматизованого обладнання. Виконання цих робіт вимагає від працівників не лише знання технологічного процесу виготовлення продукції, а й досвіду роботи, певної кваліфікації при роботі з обладнанням, що комп'ютеризовано. Автоматизація виробничого процесу призводить до того, що основні робітники виконують роботи (операції), які при механізованих процесах вважаються допоміжними функціями – наладка, регулювання обладнання. У зв'язку з цим зміни, що відбуваються з технології, організації виробничого процесу із впровадженням автоматизації виробництва, організації потокового метода виготовлення продукції впливають на попит підприємств у робочій силі. Підприємствам необхідні висококваліфіковані робітники із знанням автоматизованих, комп'ютеризованих технологій.

Слід наголосити, що на багатьох підприємствах, де впроваджено автоматизацію виробництва, залишається проблема з виконанням операцій по завантаженню обладнання сировиною, матеріалами та прийомом готової продукції, напівфабрикатів, її пакуванню. Ці операції ще містять елементи ручної роботи, а це впливає на одну із складових організації виробництва – умов праці. На деяких підприємствах (наприклад, молочної промисловості) операції з пакування готової продукції у тару виконуються жінками вручну.

Будь-яке виробництво продукції неможливо без відповідної інфраструктури, розвиток та вдосконалення якої є значним фактором забезпечення ефективності виробництва. Чим складніша продукція виготовляється, тим більша кількість найменувань сировини, матеріалів, устаткування, енергії, транспортних засобів, виробничих та складських приміщень використовується для виробництва продукції. При цьому має залучатися виробничий персонал різної кваліфікації та спеціалізації (залежно від типу виробництва, технічного рівня виробництва та ін.). Виробнича інфраструктура потребує такої організації, яка дозволяє підприємству досягти своєї основної мети – своєчасно виготовляти конкурентоспроможну продукцію, задовольняти потреби споживачів і отримувати прибуток для подальшого розвитку підприємства.

На промислових підприємствах у допоміжних та обслуговуючих структурах, які і формують інфраструктуру виробництва, зайнято близько 50% загальної кількості персоналу, що зумовлено не тільки великим обсягом робіт з обслуговування основного виробництва, а й різноманітністю і складністю ручних робіт, які дуже важко механізувати й автоматизувати. Автоматизація виробництва, потокова його організація збільшує обсяги і складність робіт з ремонту, налагоджування устаткування, потребує розширення номенклатури інструменту, оснащення. Робітники служб технічного обслуговування повинні бути висококваліфікованими спеціалістами з достатніми знаннями сучасної техніки. Наприклад, на підприємствах корпорації «Roshen» для виготовлення асортименту продукції встановлено обладнання німецького, італійського, швейцарського виробництва[6]. Це обумовлює не тільки достатньо високі вимоги до спеціалістів, які обслуговують таке складне устаткування, а й до всіх допоміжних та обслуговуючих служб, які повинні забезпечити безперебійність, ритмічність роботи цехів підприємства, створити умови для ефективного використання як основних фондів так і робочої сили, забезпечити умови випуску конкурентоспроможної продукції з мінімальними витратами.

Отже, дослідження, що виконані фахівцями з організації виробництва, дозволяють зробити такі узагальнення:

- організація виробництва впливає на основні показники діяльності підприємства: витрати, прибутковість, фінансовий стан, використання основних фондів та інвестицій, якість продукції, частки на ринку;

- організація виробництва впливає на зовнішнє середовище: задоволення потреб споживачів, структурні зміни в попиті на ринку праці, рівень конкуренції на певному товарному ринку;
- на організацію виробництва впливають: розвиток науково-технічного прогресу, новітніх технологій, зміни в попиті та смаках споживачів, система управління на підприємстві.

Виробництво залишається основною ланкою економіки, від організації якого залежить рівень задоволення споживачів, забезпечення життєздатності людей. Залежно від того, наскільки ефективно буде виконуватиметься виробнича функція підприємства, наскільки раціонально будуть сформовані виробнича система та виробничий процес, на яких принципах організуватиметься виробнича структура, яким чином сформований виробничий цикл та організована робота служб технічного обслуговування і будуть визначатися конкурентоспроможність продукції, витрати підприємств та рівень прибутковості, їх місце на ринку, перспективи функціонування.

Література

1. Василенко В.О., Ткаченко Т.І. Виробничий (операційний) менеджмент: Навч. посіб. / За ред. В.О. Василенка. – К.: ЦУЛ, 2003. – 532 с.
2. Васильков В.Г. Організація виробництва: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2003. – 500 с.
3. Ватаманюк З.Г., Панчишин С.М., Реверчук С.К. Економічна теорія: макро і мікроекономіка. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 608 с.
4. Фатхудинов Р.А. Организация производства: Учеб. – М.: ИНФРА – М, 2000. – 672 с.
5. www.coca-cola.com.ua.
6. <http://www.roshen.ua>.

Марченко О.А.,

канд. екон. наук, доцент кафедри менеджменту АПСВ ФПУ

Феномен лідерства у соціальному контексті

Статья посвящена анализу содержания понятия лидерства, его структуры и сущности, принципиальным отличиям в концептуальном определении этого понятия, а также определению роли лидерства в социальном контексте.

The present article analyses the content, structure and essence of the concept "leadership", and focuses on some key divergences in the conceptual definition of the above-mentioned concept. The author of the article determines the role of leadership in the social context.

Ключові слова: лідерство, управління, влада, соціальний контекст, політичне управління.

Глобальна зміна соціальних порядків, типів культур або суперсистем, що є ознакою сучасності, призводить до переоцінки цінностей, що передбачає ускладнення розвитку суспільства. Завдяки цим змінам Україна вивільняється поступово від застарілих структур, у той самий час відштовхуючи безперспективні нововведення та елементи. Необхідність швидкого й ефективного вирішення глобальних проблем сучасного соціуму, радикальні перетворення в сфері міжнародних відносин потребують становлення лідера такого типу, який здатний орієнтуватися у період трансформації української економіки та суспільства, вміє адаптуватися до новацій, протидіяти деструкції, кризису, занепаду, нейтралізувати суттєві конфлікти та сприяти стабілізації суспільства, його вдосконаленню тощо.

Відомо, що із зміною соціуму трактовка лідерства змінюється. Але сучасні дослідники сьогодні лише намагаються розробити такі концепції лідерства, які універсально можна

застосувати як до розуміння та корекції сучасних соціальних систем, так і до аналізу суспільних систем минулого.

При дослідженні лідерства як феномену нині акцент робиться на соціологічній та психологічній сторонах дослідження проблеми лідерства (праці М.А. Казакова, Т.А. Штукіної, В.Г. Тихенького, А.Я. Гозмана). У радянський період проблема соціального лідерства практично не досліджувалась, а лише велися деякі спостереження в суспільно-політичному напрямі, які були пов'язані із діяльністю комуністичної партії. У подальшому після трансрозпаду СРСР ця традиція трансформувалася на популярну сьогодні проблему політичного лідерства (М.Н. Афанасьєва, Д.О. Волобуєва, М.Н. Трофімова та ін.).

Але у цілому проблема лідерства у сучасному соціальному контексті є нерозробленою, адже сьогодні поняття сучасності наповнюється новим змістом: ми маємо на увазі глобальний перехід до демократизації, який характеризується більш широким та містким поняттям соціальної трансформації, що включає у себе як процеси модернізації, так і демократизації безпосередньо.

Метою нашої статті є розглянути поняття, структуру та сутність феномену лідерства, визначити його аспекти та роль у соціальному контексті.

Історично концепції лідерства виникли із спроби опису лідерів релігійних рухів, які, згідно з історичними та міфічними фактами вели месіанську діяльність. Драматична самотня особистість стимулювала соціальні групи на досягнення нових цінностей та досягнення цілей.

Така особистість – прототип ідеального лідера. Ця ідея знаходить підтвердження у дослідженнях перших форм управління, в яких лідерство є синонімом абсолютної авторитетності управлінця. Пізніше виникають поняття «соціальний статус» лідера та «ієрархії» у системі лідерства.

Велике значення у формування сучасного значення лідерства публікації мають основоположників суспільної думки – Геродота, Платона, Аристотеля, Н. Макіавелі, Ш. Монтескьє, Г. Гегеля, Р. Емерсона, Г. Лебона, Г. Тарда та ін. У цих поглядах на взаємний вплив політики та громадянського суспільства, держави й особистості, про політико-організаційні та конституційні механізми державного устрою суспільства майбутнього вони достатньо точно змогли окреслити проблематику дослідження діяльності лідерів.

Події Нового часу стимулювали виникнення іншого погляду на проблему лідерства. Революції XIII–XIX ст. деперсоніфікували концепцію авторитету. Влада почала визначатися конституцією, законами та отожднювалась не із особистістю, а із посадою. Сфера дій та посадові обов'язки були лімітовані законодавчими актами, що випереджало виникнення будь-якого іншого персонального прояву влади. Були встановлені межі персонального впливу із твердим впровадженням інституціональної влади.

Важливим фактором зміни концепції лідерства стали відкриття психології на межі XIX–XX ст. та початку XX ст., коли переважали дослідження сфери несвідомого та особистісних рис характеру лідера.

Наступним кроком стало створення теорії про нестійкість людської поведінки, що потім трансформувалася у теорію соціальної взаємодії. Лідерство розглядається не як фіксація рис та атрибутів деяких індивідів, а як роль, яка задовольняє взаємним очікуванням лідерів та їх послідовників.

У XIX ст. проблема лідерства розглядалася в межах теорії «Героя та товпи» Т. Карлейля, суб'єктивної соціологічної школи Н. Михайловського та П. Лаврова, у межах марксистської соціології, у теорії масового суспільства та людини маси Ф. Ніцше, Г. Тардом, Г. Лебоном та ін.

До кінця XIX – початку XX ст. цілісної теорії лідерства як такої сформовано не було. Розробки та дослідження М. Вебера, Р. Михельса, К. Левіна, Дж. Шеннона, Л. Селигмена та багатьох інших вчених призвели до конституювання цієї теорії у самостійний розділ знань. Великою мірою цьому сприяли визнання та розповсюдження в Америці на початку 30-років XX

ст. ідей італійської школи політичної соціології (Г. Моска, В. Парето). Представниками цієї школи було сформоване питання про суб'єктів політичної влади, еліти та лідерів.

Значну роль у розробку теоретичних проблем соціального лідерства відіграли американські вчені. Серед них становлять інтерес дослідження стилю керівників Дж. Барбера та П. Стогліла, з'ясування характеру зв'язку між лідерами та середовищем Ю. Дженнінгса та Г. Джибба, аналіз тріади «маси-еліта-лідер» у міждисциплінарних дослідженнях представників Чикагської школи Г. Лассауелла, Ч. Меріама, Б. Скінера та ін. Новітні підходи до досліджень лідерства можна знайти у працях політологів Маргарет Дж. Херман, Ф. Гринстайна.

За умов соціальної трансформації та перехідного періода ефективно лідерство стає головним фактором успіху соціальних перетворень. Найголовнішого звучання набувають такі лідерські риси як компетентність, відповідальність, вимогливе ставлення до себе та свого оточення, розуміння наслідків рішень, що приймаються. Зазначені риси характеризують лідера сильного типу, який здатний повести компанію або суспільство до майбутніх змін та втримати його від кризисів і конфліктів. Влада належить тій особистості, в якій втілено соціальну силу: йдеться про силу звички, традиції та силу закону. Саме тому ствердження сильного лідера пов'язане не із насильством, а із авторитетністю, відповідальністю, здатністю передбачити наслідки рішень.

Сучасна концепція лідерства об'єднує всі попередні теорії з цієї проблематики. Кожна конкретна ситуація потребує соціального лідера певного типу, наявності сильної команди та певних особистісних рис.

Так, у більш стабільних системах Заходу є досить вживаним м'який демократичний тип із особистісною харизмою. У переходних системах суспільства, що переживає кризу, є очікуваним жорсткий авторитарний лідер із яскравою можливістю волевиявлення. Але у будь-якому випадку лідер має відповідати запитам часу. На рівні суспільства у цілому мають, насамперед, значення не стільки його особистісні якості, інтелект, вміння чітко висловлювати думку, скільки здатність діагностувати настрої людей та вміння формулювати загальні цінні для соціуму вимоги [3].

Влада має бути пов'язана із певними моральними ідеалами: вона повинна існувати у співвідношеннях із ідеями справедливості, законності, реалізовуватися з метою задоволення суспільних потреб. На жаль, і сьогодні макіавеллівське гасло – «ціль виправдовує засіб» – є синонімом аморальної, але вживаної соціальної політики. Саме на такому принципі розробляються сьогодні нові технології досягнення влади, які мають назву «брудні технології». Саме тому завданням соціального, політичного, економічного лідерства має за мету повернення до моральних ідеалів та ідеалів суспільного буття українців.

Мистецтво сучасного лідера полягає також у можливості швидкого реагування на запиту мас. Взаємодія влади і мас повинна бути легітимною, легальною та ефективною. Якщо раніше на перше місце у характеристиках влади висувалися традиції або харизма лідера, сьогодні переважною характеристикою лідерства стає легальність, тобто законність. Вона базується на добровільному визнанні народом юридичних норм, що існують у соціумі. При такій владі підпорядковуються не особистості, а закону. Критеріями ефективності влади є також ефективне використання її ресурсів, раціональність як вертикальної, так і горизонтальної її структур, ефективний контроль за виконанням розпоряджень структур влади, ефективна система самоконтролю влади [2].

Як доводять деякі сучасні дослідники, зокрема О.М. Гундар, основним принципом нового підходу до процесів соціальної трансформації є принцип «людини активної». Він наближається до загальнофілософського принципу діяльності, але є специфічним завдяки акцентуванню уваги на багатомірності людини як біосоціокультурній істоті та на елементах структури особистості як суб'єкта діяльності.

Особистість людини, на нашу думку, виступає сьогодні як самодостатня, здатна до саморозвитку цінна сила, що має творчий духовний потенціал. Людина має розглядатися не як об'єкт, а як суб'єкт діяльності, що володіє свідомістю та волею, а соціум повинен підтримувати

розвиток його творчості. Соціальні традиції суспільства визначають особистість лідера, на які впливають яскраві індивідуальні стабільні риси: розумові задатки й психологічні особливості.

Американські дослідники на основі спеціальних методик довели, що близькість інтелекту лідера до середньостатистичного рівня інтелекту прихильників є найбільш оптимальною з погляду ступеня впливу. Найбільш низькі ступені впливу спостерігалися в тих лідерів, чий інтелект був вище або нижче на 30%, ніж інтелект прихильників.

Вищим проявом існування феномену лідерства у соціальному контексті сьогодні повинна стати політична сфера. Політика, як наука про владу, керівництво та управління людьми має гарантувати не лише засвоєння її суб'єктами певної суми управлінських компетенцій, а й вміння реалізовувати їх у різних соціально-культурних умовах. Саме це робить політику вершиною управління та обумовлює творчий підхід до застосування соціально-культурних технологій політичного менеджменту, а зростання ролі політичного лідерства за умов сучасного соціуму призводить до професіоналізації цієї сфери.

На думку Д.Ф.Чуба, сучасний світ центральними напрямками інституалізації моральних вимог до лідерів, політичних лідерів зокрема та політики у цілому вважає дотримання прав людини, соціальну спрямованість політики, ствердження демократичних принципів життєдіяльності, зміцнення правових основ суспільства. Політика може бути моральною чи аморальною, але вона не може бути безморальною, тому що завжди є виразом конкретних інтересів людей, має певні оцінкові результати, використовує відповідні методи та засоби, реалізується завдяки професіоналізму спеціалістів різних рівнів [4].

Вплив моралі на сучасне політичне управління повинен, на нашу думку, реалізовуватися у різних напрямках. По-перше, це постановка моральних цілей, вибір адекватних щодо них у реальній ситуації методів та засобів забезпечення ефективного політичного управління. Все це напряму залежить від методів та засобів, що застосовують політичні лідери. Сьогодні існує модель компетенцій політичного лідера. Логіка побудови такої моделі заснована на стратегічному сприйнятті політичного лідера як гаранта впровадження у життя цінностей, що їх транслює політичне суспільство.

Професійні компетенції політичного лідера можуть бути представлені за видами діяльності:

1. Проектування – здатність швидко підготувати та реалізувати соціальні проекти з урахуванням їх ефективної адаптації до соціально-економічних та соціально-культурних змін, як у власній країні та і у світі в цілому.
2. Координація – здібність координувати внутрішні зв'язки у політичній співдружності та зовнішні зв'язки із виборцями, ЗМІ, законодавчою та виконавчою гілками влади тощо.
3. Управління – забезпечення керівництва колективною діяльністю у соціумі, орієнтація на досягнення цілей, що поставлені перед даним суспільством.
4. Комунікація – здатність до застосування різних прийомів комунікації, як у системі внутрішнього середовища політичної групи, так і ззовні.
5. Внутрішньоособистісна компетенція – здібності до самоосвіти та персональної самореалізації, розвиток особистісних якостей лідера, оволодіння прийомами самоконтролю.

Саме такий погляд на роль лідера у процесі розвитку соціуму, на нашу думку, з одного боку, є гарантом формування певних компетенцій, а з іншого – пропонує формування стилю управління, мови та політичного апарату, цілком прийняттого та очікуваного у суспільстві, очікуваного для ефективною взаємодії та побудови комунікацій у полікультурному середовищі.

Узагальнюючим критерієм в типологізації лідерства є мета, яку ставить лідер і його вплив на суспільство. Сучасні умови глобальної модернізації потребують лідера-реформатора, що вмінє зберігати традиції, звичаї й духовну культуру. На перше місце за умов демократизації висувається раціонально-легальний тип (за типологією М.Вебера). Втілювати право у життя повинні професійні компетентні урядовці-бюрократи. Але на першому місці має бути авторитет і відповідальність лідера. Оскільки будь-яка влада прагне створити у суспільстві уявлення про себе

як про зразково-моральну, повинні існувати моральні ідеали влади. Як демонструє практика існування українського суспільства, лідерство сьогодні невід'ємне від раціонального використання об'єктивних законів, від мистецтва управління і реалістичності, гнучкості, динамічності та ефективності, яка полягає у досягненні у бажаний проміжок часу результатам запланованих завдань. Такий лідер, впливаючи на суспільство, змінює його, створює новий мир, не тільки детермінуючи поведінку маси, а й виявляючи вплив на кожну людину.

Література

1. Гундарь О.Н. Проблемы лидерства в демократических теориях XX в. // Региональные элиты в структуре общественных отношений. – Ставрополь: СГУ, 2000. – С.130-138.
2. Менеджмент XXI века: проблемы качества: материалы IV Международной научно-практической конференции. – СПб.: Книжный Дом, 2004. – С. 194.
3. Хміль Ф. І. Становлення сучасного менеджменту в Україні. — К.: ІЗМН, 1996. — 206 с.
4. Чуб Д.Ф. Сравнительные характеристики и взаимодействие политики и морали //Мировая политика и идейные парадигмы эпохи: материалы Международной научной конференции. – СПб.: Изд-во СПбГУКИ, 2004. – С. 150–153.

Місяць О.О.,

*ст. викладач кафедри бухгалтерського обліку, звітності та контрольно-ревізійної роботи
Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Ворона В.В.,

*здобувач кафедри бухгалтерського обліку, звітності та контрольно-ревізійної роботи
Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Внутрішній фінансовий контроль та його роль у системі управління

В статье рассмотрены проблемы и важность введения, а также усовершенствования внутреннего финансового контроля в системе государственного управления.

In clause it is considered problems and importance of introduction and improvement of the internal financial control system of the government.

Ключові слова: фінансовий контроль, система управління державними фінансами, види фінансового контролю.

Важливим інструментом державного управління є державний внутрішній фінансовий контроль (ДВФК), який дає змогу звузити коло проблемних питань, пов'язаних з діяльністю органів державного сектора.

Мета фінансового контролю – це відсутність фінансових порушень у системі управління. Логічно, щоб процес контролю відбувався на усіх стадіях діяльності на постійній основі ще до проведення оплати і відображення операцій у звітності, тобто проводився системно і безперервно, на що й спрямовані всі системи фінансового контролю європейських країн.

Проблема правової невизначеності цілісної системи державного внутрішнього фінансового контролю частково розв'язується окремими законами та чисельними підзаконними нормативно-правовими актами, якими окреслюються контрольні повноваження і процедури лише для деяких міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, основною або однією з відокремлених функцій діяльності яких є контроль за фінансово-господарською діяльністю інших органів державного сектора, що не належать до сфери їх управління (централізований контроль). Наприклад, Законом України «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» [2] Головного контрольно-ревізійного управління та підпорядкованим йому територіальним органам надано право проводити ревізії і перевірки використання бюджетних коштів. Крім того, Постановою Кабінету Міністрів України від 22 травня 2002 р. [9] «Про здійснення міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади внутрішнього фінансового контролю» встановлено порядок діяльності контрольно-ревізійних підрозділів центральних органів виконавчої влади.

Система державного внутрішнього фінансового контролю, що функціонує сьогодні в Україні, лише частково враховує основні принципи систем державного внутрішнього фінансового контролю країн ЄС. Складовими систем державного внутрішнього фінансового контролю країн ЄС є внутрішній контроль, внутрішній аудит та гармонізація на центральному рівні внутрішнього контролю і внутрішнього аудиту[11].

У сучасних моделях державного управління важливим елементом системи державного внутрішнього фінансового контролю є загальна відповідальність керівників органів державного

сектора перед парламентом та громадськістю. Тому базовим елементом цієї системи державного внутрішнього фінансового контролю у країнах ЄС є здійснення внутрішнього контролю як функції керівників, відповідальних за діяльність конкретного органу.

Ці питання лише частково визначено у ст. 26 Бюджетного кодексу України [1] та ст. 8 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [6]. У законодавчих актах не розкрито суті поняття «внутрішній контроль». Зазначене питання також не має належного наукового та методичного обґрунтування. Як наслідок, дієве функціонування внутрішнього контролю в органах державного сектора на даний час не забезпечено, а основне – ще недостатнім є розуміння керівниками цих органів усіх рівнів їх персональної відповідальності за діяльність та досягнення мети очолюваних ними органів. Деякі керівники вважають, що здійснюватися такий контроль повинен лише контрольно-ревізійними працівниками або посадовими особами, до обов'язків яких належить проведення ревізій і перевірок [10]. Хоча фактично у системі внутрішнього контролю повинні бути задіяні всі підрозділи з основної функціональної діяльності, бухгалтерські, планові, економічні, фінансові, юридичні й інші підрозділи органу державного сектора.

У країнах ЄС найбільша увага приділяється процедурі попереднього і поточного контролю. Це система внутрішнього контролю (ВК), яка допомагає в управлінні керівнику. Внутрішній контроль здійснюється всередині органу не як одноразова дія, а як система правил, процедур і технічних прийомів, які виконуються фахівцями органу, внутрішніми аудиторами, державними бухгалтерами і казначейськими органами. Подальший контроль проводиться Рахунковою палатою та урядовими органами у формі аудиту процедур, а не операцій, і оцінює якість системи ВК [12].

В Україні залишилася система радянського типу, де переважає подальший контроль у формі ревізій і перевірок. Частка попереднього контролю є незначною через відсутність загального законодавчого визначення сутності і процедур ВК, функціонування якого має забезпечити головний розпорядник бюджетних коштів – керівник органу. Частково попередній і поточний контроль здійснюється органами Держказначейства на етапах взяття зобов'язань та оплати рахунків. Однак лівова частка контролю припадає на ревізії і перевірки, що проводять органи ДКРС, Рахункова палата та відомчі ревізори.

Про негативні риси чинної системи говорять багато. Досі переважають фіскальні форми контролю – ревізії і перевірки, що проводяться сторонніми для об'єкта контролю органами з метою встановлення фінансових порушень, а не вивчення причин їх виникнення. Наприклад, тільки органи ДКРС щороку здійснюють близько 35 тис. таких контрольних заходів.

Превалюють заходи подальшого контролю, які здійснюються через значний час після прийняття управлінського рішення чи проведення господарської операції. Ревізії проводяться через 2–3, а іноді через 5 років після тих операцій, які перевіряються.

Не запобігають фінансовим порушенням слабкі регламенти і процедури попереднього і поточного контролю, їх формальне застосування. Як наслідок, не менш як у двох із трьох перевірених організацій виявляються факти неправомірного використання коштів і майна, порушення в обліку і звітності на значні суми [5].

До суттєвих недоліків чинної системи слід віднести і недостатнє розуміння керівництвом центральних органів виконавчої влади (ЦОВВ) важливості ДВФК у системі управління державними фінансами та нерозвинутість внутрішнього контролю посередині кожного органу.

За 15 років існування України як незалежної держави систему управління державними фінансами суттєво удосконалено.

Одним із найважливіших кроків у цьому напрямі стало ухвалення Закону «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» та кілька підзаконних актів, серед яких – національні стандарти (положення) бухгалтерського обліку і фінансової звітності у державному та комунальному секторах економіки. Цим встановлено єдині підходи до ведення обліку і складання звітності, що дає змогу отримувати достовірну інформацію про діяльність органів [11].

Отже, сьогодні є можливість оцінювати рівень досягнення цілей за вкладені бюджетні кошти.

Понад 10 років функціонує вищий орган фінансового контролю – Рахункова палата, який здійснює зовнішній контроль за виконанням Держбюджету.

Законодавчо розмежовано повноваження і функції контролюючих органів, чітко визначено сфери контролю. Більшість контролюючих органів врегулювали питання взаємодії і координації діяльності з аналогічними структурами.

Відроджено діяльність контрольно-ревізійних підрозділів у системі міністерств та інших ЦОВВ. Ці підрозділи у перспективі мають стати потужною силою у налагодженні системи ВК.

За останніх 4–5 років відбулися революційні зміни у державній контрольно-ревізійній службі, яка ініціювала зміщення акцентів з фіскальної ревізії на державний аудит, з фіксації порушень – на їх попередження. Нині на повну силу здійснюється аудит ефективності виконання бюджетних програм та запроваджується аудит ефективності виконання місцевих бюджетів. Пройшли апробацію і позитивно зарекомендували себе фінансовий аудит бюджетних підприємств.

Однак, незважаючи на ці та інші заходи, рівень фінансової дисципліни у бюджетній сфері, державному та комунальному секторах економіки залишається надзвичайно низьким.

Постає питання: чому, незважаючи на те, що ревізії з періодичністю у 2–3 роки проводяться в усьому бюджетному секторі, суми фінансових порушень зростають? На нашу думку, проблема полягає в ідеології контролю.

У сучасних моделях державного управління європейських країн загальна відповідальність керівників органів держсектора перед парламентом та громадськістю є важливим елементом системи ДВФК. Тому базовим елементом цієї системи у країнах ЄС є здійснення внутрішнього контролю як функції керівників, які відповідають за діяльність конкретного органу.

Головне у реформуванні системи ДВФК – це відповідальність керівника за всі аспекти діяльності очолюваного ним органу, за досягнення конкретних результатів діяльності, за виконання планових завдань тощо. При цьому відповідальність не слід затискати у вузькі рамки незаконного, нецільового використання ресурсів чи неефективного господарювання в цілому (досі ми розуміли відповідальність як міру покарання). На сучасному етапі керівник має відповідати за те, щоб очолюваний ним орган працював прозоро, ефективно, продуктивно, економічно та раціонально, тобто відповідальність у позитивному значенні цього слова [10].

Лише окремими елементами представлений в Україні компонент ВК «контролююча діяльність». Зокрема, це: право першого та другого підписів на банківських та розрахункових документах; функціонування системи погодження та візування документів; запровадження матеріальної відповідальності за збереження коштів і майна; обмеження доступу до окремих видів ресурсів та їх обліку.

Важливою складовою є і розподіл та закріплення обов'язків за кожним працівником, складання так званих посадових інструкцій. На жаль, в окремих органах він набув знову ж таки формального характеру.

Слабше розвинуті такі елементи «контролюючої діяльності» як «оцінка окремих операцій, процесів та видів діяльності» (особливо, якщо йдеться про необхідність періодичного їх перегляду для забезпечення впевненості у тому, що вони відповідають правилам, процедурам та іншим вимогам), а також «нагляд» за виконанням обов'язків кожним працівником органу.

Разом з ним немає розуміння та усвідомлення важливості впливу на систему ВК такого елемента як «стиль керівництва» [8].

Найгірше розвинутий в Україні, а то і взагалі відсутній такий компонент ВК як «оцінка ризиків», особливо у бюджетній сфері. У більшості установ цей процес не систематизований та немає постійного характеру, в кращому випадку лише разово використовуються окремі його елементи. Керівники практично не приділяють уваги цьому компоненту; не запроваджено

постійний процес визначення (складання переліку) ризиків у діяльності органів та управління ризиками (вжиття заходів для їх недопущення чи обмеження).

Отже, оцінюючи нинішню ситуацію в Україні щодо функціонування системи ВК, можна з впевненістю констатувати, що окремі елементи цієї системи все ж таки функціонують у державі. Однак вони не мають системного характеру та подекуди є недосконалими чи застосовуються формально.

Крім цього, подальшому розвитку системи ВК заважає нерозуміння важливості цієї системи як інструмента фінансового управління. Таку оцінку стану функціонування системи ВК підтверджено результатами проведеного Головного контрольно-ревізійного пілотного аудиту функціонування системи ВК в одному з міністерств [3].

На жаль, ці питання поки що не знайшли відповідного розуміння на рівні міністерств, інших ЦОВВ. Досвід закордонних колег вказує на те, що одним з найважливіших (і водночас – найважчих) завдань реформування була зміна ідеології контролю та усвідомлення керівниками своєї нової відповідальності.

Додамо, що невідповідальності у звичному для радянської та пострадянської дійсності сенсі покарання за недотримання чи порушення законів, норм і правил. Навпаки, у сенсі позитивної (переважно – моральної) відповідальності керівника за досягнення мети діяльності, управління і розвиток органу в цілому, за всі дії, операції і процеси, а не лише за фінансові аспекти діяльності органу.

Мета діяльності включає досягнення органом належного рівня економії, ефективності і результативності при виконанні покладених завдань; достовірність фінансової, статистичної і управлінської звітності; дотримання встановлених законодавством та керівництвом норм і правил, належний захист активів від втрат.

Побудова системи внутрішнього контролю, зміщення акцентів у бік попереднього і поточного контролю дасть можливість органам держсектора більш ефективно використовувати державні ресурси для максимального досягнення встановлених цілей, завдань, планів та вимог щодо їх діяльності. Це забезпечить дотримання належного рівня законності, економічності, результативності та прозорості у діяльності органів, попередження фактів незаконного і нецільового використання державних ресурсів, сприятиме удосконаленню системи управління.

Протягом 15 років після проголошення незалежності України законами не врегульована діяльність у сфері державного фінансового контролю таких суб'єктів як Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів, Фонд державного майна та ін. Аналогічна ситуація з правовим урегулюванням діяльності суб'єктів муніципального, господарського та громадського фінансового контролю.

Вважати, що зазначену колізію дуже просто виправити (наприклад, підготувати і прийняти окремі закони щодо діяльності суб'єктів фінансового контролю), – помилково. Без законодавчо упорядкованого функціонування в державі загальної системи фінансового контролю спроба підвищити ефективність фінансового контролю шляхом правового врегулювання діяльності його окремих суб'єктів є безперспективною [13].

Для того, щоб охопити фінансовим контролем усі важливі для суспільства сфери і не допустити при цьому дублювання функцій та паралелізму в роботі суб'єктів контролю, необхідно передусім визначити і закріпити в законі всі види об'єктів з подальшим поділом їх на групи, що піддаються державному, муніципальному, господарському чи громадському контролю. Лише тоді ми зможемо уникнути ситуації, коли в одних сегментах економіки державного фінансового контролю забагато (бо його здійснюють кілька державних органів, конкуруючи між собою), а в інших – взагалі немає.

Отже, потрібен базовий закон, подібно до Закону «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні». Його прийняття є оптимальним варіантом розв'язання проблем, пов'язаних зі створенням цілісної системи фінансового контролю в Україні, оскільки інші закони і нормативно-

правові акти, якими регулюється діяльність органів фінансового контролю, діятимуть лише в частині, що не суперечить нормам цього закону. Таке рішення дасть можливість у відносно короткий термін передбачити у чинних законах єдині засади державної політики у галузі фінансового контролю [13].

Крім того, буде створено перепону для внесення до парламенту законопроектів і прийняття нових законів, якщо вони суперечитимуть цим засадам у частині здійснення фінансового контролю.

Які ж проблеми має розв'язати Закон?

На нашу думку, мета його прийняття полягає у тому, щоб:

- визначити поняття «фінансовий контроль», його об'єкти і суб'єкти, а також системи органів фінансового контролю, основні засади методологічного і методичного забезпечення фінансового контролю;
- визначити статус і функції суб'єктів фінансового контролю, зокрема органів державного фінансового контролю;
- створити цілісну систему державного спеціалізованого фінансового контролю виконавчої влади; визначити статус Міністерства фінансів як органу фінансового контролю, а також повноваження міністра фінансів щодо організації та здійснення фінансового контролю;
- визначити статус і функції суб'єктів внутрішнього відомчого фінансового контролю у системі виконавчої влади;
- врегулювати питання державного спеціального фінансового контролю за законністю діяльності органів місцевого самоврядування у фінансовій сфері;
- усунути паралелізм і дублювання в системі органів фінансового контролю шляхом визначення та чіткого розмежування їх функцій;
- визначити сфери компетенції та функції органів муніципального фінансового контролю (фінансового контролю у системі місцевого самоврядування), порядок їх утворення і основні засади діяльності;
- упорядкувати систему організації недержавного фінансового контролю, що здійснюється незалежними особами (аудиторами) і аудиторськими фірмами, та внутрішнього фінансового контролю суб'єктів господарювання;
- забезпечити дерегулювання підприємницької діяльності шляхом законодавчого обмеження створення нових і визначення та розмежування функцій діючих органів фінансового контролю, обмеження застосування форм фінансового контролю і втручання правоохоронних органів і органів фінансового контролю у діяльність суб'єктів підприємницької діяльності.

Отже, актуальним залишається питання прийняття Закону «Про фінансовий контроль», в якому мають бути визначені поняття «фінансовий контроль», його види (державний, муніципальний, господарський, громадський), об'єкти контролю у розрізі його суб'єктів, функції суб'єктів фінансового контролю, їх взаємодія між собою і з правоохоронними органами, порядок звітності та методологічного забезпечення.

Література

1. Бюджетний кодекс України від 21.06.2001р.//Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №37 – 38.
2. Закон України від 26.01.1993р. №2939 – «Про державну контрольно – ревізійну службу в Україні». – К., 1994. – Ст. 2, 14.
3. Закон України від 15.12.2005 р. №3202 – IV «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо запобігання фінансовим правопорушенням, забезпечення ефективного використання бюджетних коштів, державного і комунального майна». – К., 2005.
4. Указ Президента України від 19.01.2000р. №1074/2000 «Про заходи щодо підвищення ефективності контролю за використанням бюджетних коштів» //Офіційний вісник України. – 2000. – № 38. – Ст. 16, 17.
5. Указ Президента України від 25.12.2001р. №1251/2001 «Про зміцнення фінансової дисципліни та запобігання правопорушенням у бюджетній сфері» //Офіційний вісник України. – 2001. – №52. – Ст. 9.

6. Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні.», від 16.07.1999р. №996 – XIV //Офіційний вісник України. – 1999. – № 33. – Ст. 71.
7. Постанова Кабінету Міністрів України від 16.01.2007р. №34 «Про затвердження Стратегії модернізації систем бухгалтерського обліку в державному секторі на 2007 – 2015 роки» //Офіційний вісник України. – 2007. – № 4. – Ст. 29.
8. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.05.2005р. №158 – р «Про схвалення Концепції розвитку внутрішнього фінансового контролю» //Офіційний вісник України. – 2005. – № 22. – Ст. 75, 1224.
9. Постанова Кабінету Міністрів України від 22.05.2002р. №685 «Про здійснення міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади внутрішнього фінансового контролю» //Офіційний вісник України. – 2002. – № 21. – Ст. 85,88.
10. Рубан Н.І. «Час незворотних перемін настав» //Фінансовий контроль. – 2007. – №4(39). – С.47–48.
11. Футоранська Ю.М. Окремі аспекти державного регулювання у сфері внутрішнього фінансового контролю в Україні //Фінансовий контроль. – 2006. – № 2(31). – С. 20, 21.
12. Барабаш Н.С., Никонович М.О. Удосконалення системи державного фінансового контролю //Фінансовий контроль. – 2005. – № 3 (26). – С. 44–46.
13. Стефанюк І.Б. Фінансово-господарський контроль в системі управління фінансами //Економіка. Фінанси. Право. – 2005. – № 3. – С. 16–18.

Романова Л.В.,

докт. екон. наук,

професор кафедри маркетингу АПСВ ФПУ

Концепція маркетингу в управлінні конкурентоспроможністю підприємства: необхідність зміни пріоритетів

В статье рассматривается проблема маркетинговой концепции в системе управления, в том числе конкурентоспособностью. Современное видение ее базового принципа – ориентация на удовлетворение потребностей потребителей.

The given article touches upon the problem of a marketing conception within the system of management including competitiveness management. According to the author of the article, satisfaction of consumers' needs is regarded as a modern basic principle of the marketing conception.

Ключові слова: конкурентоспроможність, маркетинг, концепція, потреби споживачів, потреби, менеджмент, товар, обмін.

Сьогодні менеджменту підприємств і організацій стає зрозумілим, що виграти конкурентну боротьбу на ринку і забезпечити прибутковість бізнесу можливо за рахунок удосконалення управління на основі застосування маркетингу. У зв'язку з цим питання маркетингової концепції у системі управління підприємством є надзвичайно актуальними.

У зарубіжній і вітчизняній літературі домінує теоретичне положення про те, що в основі напрямів удосконалення управління, зокрема і конкурентоспроможністю є концепція маркетингу. На це вказують теоретичні дослідження зарубіжних та вітчизняних вчених маркетингологів, а також фахівців у теорії конкуренції, зокрема, Ф. Котлера, Ф. Уебстера, Дж. О'Шонесі, Й. Гюнтера, П. Штефана, Ч. Шива, А. Хайма, М. Портера, Р. Фатхутдінова В.Я. Кардаша, А.В. Войчака, А.О. Старостиної, С.С. Гаркавенко та ін. Однак проблематичним і таким, що є недостатньо вивченим і тому потребує дослідження є сучасне розуміння концепції маркетингу, зокрема її базового принципу – спрямування на задоволення потреб споживача. Практично у всій літературі, зокрема і вітчизняній, що стосується ринку, конкуренції, маркетингу масштабно декларується орієнтація підприємницької діяльності на споживача, часто без теоретичного пояснення її суті. Це західне гасло стало стандартним також для підприємств, що діють на українському ринку. Однак присутність на ринку в значних масштабах неякісної продукції споживання, в тому числі й імпортової, вказує на зворотне. Становище із якістю споживчих товарів ускладнюватися у зв'язку зі

вступом України до СОТ і відкриттям кордонів для іноземних товарів сумнівної якості, зокрема і європейських, в яких орієнтація на потреби споживачів вважається нормою. Тоді логічно постає питання щодо причин такого явища: винна концепція, споживачі, виробники, суспільство? чи всі разом узяті?

Крім того, необхідність розуміння концепції маркетингу потрібно для формування концептуальних навичок спеціалістів з маркетингового управління. Відомо, що майстерність управління формується на основі трьох категорій навичок: *концептуальних, людських та технічних*. Під *концептуальними* навичками розуміють пізнавальні здатності людини сприймати організацію як єдине ціле і разом з цим виділяти його складові та систему взаємодії між ними. *Людські* навички передбачають вміння людини ефективно взаємодіяти з іншими учасниками організації, поводити себе як член єдиної команди, формувати в себе лідерські якості, вміння поважати підлеглих і вести їх за собою. *Технічні* навички — це спеціальні знання та вміння. У даному випадку йдеться про професійні навички маркетингової діяльності, вміння використовувати маркетинговий інструментарій. Виходячи з цього, спеціалісти з маркетингу мають сформувати всі три категорії навичок, особливу увагу слід звертати при цьому на концептуальних навичках, адже саме вони допомагають спеціалісту перетворюватися із звичайного маркетолога-ремесника на маркетолога-стратега.

Тому ми поставили за *мету дослідження* здійснити огляд публікацій і окреслити сутність наповнення маркетингової концепції і умов реалізації орієнтації бізнесу на споживача.

Поняття «концепція» означає систему поглядів на те чи інше явище; спосіб розгляду певних явищ; загальний замисел. Відповідно до класичного визначення концепція маркетингу – це «визначення нужд і потреб цільових ринків і задоволення потреб споживачів ефективнішими ніж у конкурентів способами»[1]. Таке визначення практично домінує в основній літературі з маркетингу. Однак сьогодні ситуація на ринках змінилася. Пропозиція перевищує попит, тому для збуту продукції застосовуються різні методи, зокрема, нав'язування потреб. Останнє хоча і спростовується основоположниками маркетингу, однак воно реально існує, що доводять багато вчених. Дуже чітку позицію у цьому плані можна знайти у О'Шонесі, який спирається на Й. Шумпетера, Ф. Найта, К. Гелбрайта щодо визнання створення потреб великими корпораціями, а, значить, маніпулювання споживачами»[2]. Якщо взяти до уваги, що підприємництво є як позитивним (конструктивним), відзначається цивілізованими шляхами отримання прибутку, так і негативним (неконструктивним) з шахрайськими методами збагачення, тоді стає зрозумілим факт маніпулювання споживачами через створення потреб і не завжди в якісних товарах та нав'язування їх за допомогою масованої реклами.

Це дуже добре простежується сьогодні в Україні. Аналогічне явище присутнє і в інших країнах світу. За даними англійських дослідників, жителі Сполученого Королівства купили непотрібних товарів на суму 8,4 млрд. фунтів стерлінгів, що у середньому на одну сім'ю становить 500 фунтів. Ця негативна тенденція підриває престиж маркетологів [3]. І не лише їх. Вона ставить під сумнів правильність концептуального підходу до бізнесу, його філософії, а, значить, маркетингу і його концепції.

У США, починаючи із кінця 90-х років минулого століття знижується задоволеність споживачів товарами та послугами. Спрямованість на споживача, яка проголошується відомими гаслами «Споживач завжди правий», «Споживач – король» не завжди відповідає дійсності. Вчені США стверджують про те, що бізнес все частіше забуває споживача. Саме той споживач, спрямованість на якого забезпечила країні у 80-і роки процвітання, сьогодні знаходиться на правах кріпака. Вважається, що причиною такого стану є зміна пріоритетів під впливом факторів зовнішнього середовища. Так, замість вкладання коштів у підвищення якості продукції з метою задоволення потреб споживачів відбувається орієнтація на зниження витрат, продиктована глобалізацією, зростанням конкуренції, процесами злиття і поглинання тощо. Тому на перший план висувуються завдання щодо скорочення витрат і отримання прибутку в короткостроковій

перспективі. Але без прогресу в залученні і, особливо, утриманні споживачів забезпечити прибутковість компаній на перспективу є неможливим [4]. У зв'язку з цим вчені США пропонують бізнесу повернутися до того часу, коли орієнтація на споживача була не декларацією, а наповнювалася реальним змістом.

Фундаментальною компонентою концепції маркетингу є спрямованість на споживача. Сьогодні дуже важливим є зрозуміти суть вказаної орієнтації.

Відомо, що маркетингова діяльність розпочинається із визначення нужд і потреб. Нужда – необхідність, яку відчуває людина за певних життєвих умов і розвитку, є дефіцитом чогось для фізичного чи психологічного комфорту. Потреби – специфічна форма задоволення нужд. Якщо нужди людей є обмеженими, то потреби є безмежними. І це стає зрозумілим, адже одну і ту саму нужду можна задовольнити потребами у різних товарах. Так, нужду в пересуванні можна задовольняти різними альтернативними видами транспорту: жива тяглова сила; автомобілі різних марок, потужності, комфорт; літаки чи космічні кораблі. Виробники пропонують різноманітні товари для задоволення нужд. Ф.Котлер при цьому робить слушне зауваження, яке сьогодні у процесі погоні за прибутками бізнесом просто нівелюється: виробники мають продавати корисність, а не просто матеріальний продукт чи послугу [1].

Японський вчений Н.Кано всі потреби поділяє на три види: *очікувані*, *бажані* та *захоплюючі, чудові*. Кожний вид цих потреб задовольняється відповідною характеристикою товару. *Очікувані* потреби – це базисний мінімальний рівень потреб і означає набір тих характеристик товару, яким даний товар має відповідати по суті. Так, купуючи молоко, споживач бажає задовольнити потребу в натуральному харчовому продукті з відповідним набором поживних речовин. Конкуренція на ринку товарів відбувається за задоволення *бажаних* потреб споживача. Тут мова може йти про такі якісні параметри як процент жирності, термін зберігання, упаковку молока, імідж виробника, місце купівлі тощо. *Захоплюючі* потреби є неочікуваними. Виходячи із цього та графічної моделі Н. Кано, стверджується, що очікувана якість товарів знаходиться в зоні незадоволеності потреб, тоді як бажана якість та захоплюючі характеристики виступають факторами вдоволеності потреб споживачів [5]. Таким чином, сьогодні фундаментальний принцип маркетингу – орієнтація на потреби споживачів має більш глибоке значення і передбачає перехід від простого гасла орієнтації на споживача (іншого і бути не може, бо інакше товар не продаватиметься) до забезпечення вдоволеності споживача.

Ступінь вдоволеності споживачів прямо пов'язана з прибутковістю бізнесу (рис.1). Успіх діяльності бізнесу забезпечується за рахунок зростання обсягів продаж при умові високої привабливості товарів (послуг) та високого ступеня утримання існуючих споживачів.

		<i>Часткова невдача</i> , коли нові споживачі приходять на місце існуючих	<i>Успіх</i> Обсяги продаж і прибутки зростають з максимально можливою швидкістю
Привабливість для споживача	Висока		
	Низька	<i>Повний провал</i> Продажі падають по мірі відтоку споживачів	<i>Часткова невдача</i> Обсяги продажів сповільнюються і падають через недостаток нових споживачів
	Низький	Утримання споживачів	Високий

Рис. 1. Матриця ринкового успіху [4]

До речі, за даними німецьких спеціалістів вдоволений покупець ділиться про свою вдалу покупку з 8-ми іншими, а незадоволений розповідає про свою невдачу 22 іншим покупцям. І для створення позитивного іміджу компанії потрібно мати на одного невдоволеного трьох вдоволених споживачів.

А фірми – конкуренти, які мають чотирьох вдоволених споживачів і ні одного незадоволеного виграють в іміджі у 22 рази [6].

Вдоволений споживач повертатиметься до товарів однієї і тієї самої компанії постійно, а, значить, приносити прибуток компанії і забезпечувати тим самим успіх на конкурентному ринку. Тому компанії прагнуть не просто задовольнити потреби споживачів, а догоджати їм бо, як вказують літературні дані, для залучення нових споживачів потрібно витратити в 5 разів більше коштів, ніж для догодження існуючим. У зв'язку з цим маркетинг у своїй основі має передбачати не просто задоволення потреб споживача, а його вдоволення. Тому сучасну концепцію маркетингу сьогодні трактують як систему поглядів на розробку інноваційних пропозицій з метою забезпечення і збереження ринку покупців, які приносять прибуток [2], що забезпечується лише при встановленні відносин довіри зі споживачами, а, значить, маркетингу взаємовідносин.

Якщо прийняти, що споживач купує не просто товар, а у процесі обміну отримує певну суму цінностей як сукупність вигод, тоді цінність для споживача визначається як різниця між загальною цінністю товару та витратами споживача на його придбання. Загальна цінність для споживача складається із цінностей товару, послуг, обслуговуючого персоналу, іміджу компанії. А загальні витрати споживача включають ціну товару, витрати часу, енергії, емоційні витрати. Співвідношення загальної цінності і загальних витрат при придбанні різних товарів називають коефіцієнтом цінність/ціна [1]. Тоді стає зрозумілим, що із збільшенням вагомості загальної цінності при мінімізації витрат на придбання товару зростатиме вдоволеність споживача. Звідси логічно випливають конкретні шляхи реалізації маркетингової концепції.

1. Місце орієнтації менеджменту підприємств на потреби споживачів в системі цільової установки. У зв'язку з вказаним завданням менеджменту для реальної орієнтації на споживача цільову установку випуску товарів по забезпеченню потреб споживачів необхідно поставити на перше місце [2].

«Маркетинг повинен пронизувати всю організацію, стати частиною посадових обов'язків кожного співробітника організації від оператора по прийманню замовлень до члена ради директорів. Його ціллю має бути не одурачення споживачів та фальсифікація іміджу компанії, а органічне включення споживача до процесу створення товару і формування так процес взаємодії з ним, щоб надати цим відносинам глибину і змістовність – Регіс Мак Кенна, гуру у сфері ПАР технологій [4]. Такий підхід вказує на початок революційного підходу в управлінні, коли споживачі і співробітники стають на вершині управлінської піраміди.

На думку американських вчених, при такій побудові організація служитиме споживачам, тому буде конкурентоспроможною.

СПОЖИВАЧІ

Працівники, які мають контакт
зі споживачами

Працівники з можливостями
сильного впливу на
споживача

Допоміжний персонал

Менеджери

У традиційній компанії система управління служить для задоволення потреб адміністрації, а не споживачів і носить ознаки феодальних відносин.

Стосовно України, то вказаний напрям ще не став пріоритетною метою бізнесу з усіма негативними наслідками.

2. Висока ступінь інформованості споживача.

3.Орієнтація на вдоволення споживача має означати установку на вирішення проблем і задоволення нужд споживача шляхом виробництва товарів відповідної якості, а не нав'язування потреб, коли у споживача немає інших варіантів. Сьогодні, на думку зарубіжних вчених, економічна епоха масового споживання закінчується і на зміну їй через перенасичення ринків товарами приходить епоха якості.

Особливі відмітки в проблемі якості товарів. На ринку існують сфери, де якість визначається не попитом, а відповідальністю власників бізнесу. Це в світі відноситься, в першу чергу, до сфери культури. Наприклад, ЗМІ не повинні обмежуватися описом світської хроніки, скандалів, криміналу, бандитизму, сексу. Вони відповідають за висвітлення політичних подій і важливих соціальних проблем, мають нести нове, все те, що розвиває людину, формує їх погляди, а не знищує її як особистість. Аналогічні вимоги повинні ставитися до театрів, кіно, естради й інших видів мистецтва [6].

5. Страхування виробниками товару відповідальності перед споживачами за нанесені шкоду, хвороби, збиток використанням його продукції. В Європі понад 90 % підприємств страхують свою відповідальність [7].

6.Формування іміджу компанії, орієнтованої на споживача.

Всі внутрішні рішення підприємства мають враховувати позицію споживача, його реакцію, точку зору. Тут має звертатися увага навіть, здавалося на перший погляд, незначні речі. Наприклад, при виборі машини, ділового одягу для співробітників, архітектури приміщення для офісу – все це в європейських компаніях має відповідати на питання: чи не виглядає це помпезно? яка буде реакція споживачів компанії? Тому, легкові автомобілі, якими їздять співробітники, не повинні бути японськими, занадто дорогими, хоча і не зовсім дешевими, щоб це не викликало у споживачів відчуття пихатості [6].

7.Створення системи інтегрованого маркетингу, коли всі відділи та співробітники компанії спрямовані на інтереси споживача. Вона є дворівневою і передбачає взаємоузгодженість та координацію як різних маркетингових служб, так і всіх служб компанії з метою досягнення найважливішої цілі – вдоволення споживача товаром чи послугою, а значить, забезпечення конкурентоспроможності.

8. Впровадження в управлінні підприємством маркетингу взаємовідносин. Ця концепція є продуктом постіндустріального інформаційного суспільства, коли за умов доступності інформації виникає нагальна необхідність маркетологам працювати з конкретними живими людьми, їх запитами, характеристиками, формувати електронний банк даних своїх споживачів, і при сегментуванні провідним критерієм визначати саме прибутковість споживача, адже врахування потреб має приносити прибуток [8], що забезпечить без сумніву прибуток підприємству.

Таким чином, проведені дослідження дають підстави дійти висновку про необхідність наповнення концепції маркетингу новим змістом для забезпечення конкурентоспроможності підприємств.

Література

1. Котлер Ф. Маркетинг менеджмент. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 896 с.
2. Дж.О'Шонесси. Конкурентный маркетинг:Стратегический подход /Пер.с англ.; под ред. Д.О. Ямпольской. – СПб.: Питер, 2002. – 864 с.
3. Горелова А.А. Маркетинг: правила игры меняются //Маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 12–18.
4. Шив Чарльз Д. Курс МВА по маркетингу / Чарльз Д.Шив, Олександр Уотсон Хаем / Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 717 с.
5. Кабаева Г.Л., Староселец Е.Ю., П.Н.Воробей П.Н. Маркетинговая деятельность как практическая реализация модели Н. Кано – профсоюзы и социальное партнерство в динамике развития белорусского общества: состояние и перспективы (1-2 февраля 2007 г., г. Гомель) / Под общ.ред. С.И.Ляха. – Гомель: ГФ УО ФПБ «МИТСО», 2007. – Ч. 1. – 270 с.
6. Йохан Гунтер, Пауль Стефан. Маркетинг 1. — Введение с примерами. — Дунайский университет последипломного образования. – Кремс (Австрия), 2001. – 169 с.
7. Школьник Л. Основной инстинкт //Потребитель + Рынок. – 2008. – № 1–2.
8. Горелова А.А. Маркетинг: правила игры меняются //Маркетинг. – 2006. – №1. – С. 12–18.

Сташевський О.А.,

ст. викладач кафедри фінансів, грошового обігу і кредиту
Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі

Вплив бюджетної підтримки на поліпшення інвестиційного клімату регіону на прикладі Київської області

В статье определены основные теоретические позиции бюджетной поддержки инвестиционного климата региона. Освещены тенденции направления денежных средств в основной капитал на примере Киевской области.

The given article defines main theoretical grounds of the budgeting investment climate within a region. Taking Kyiv region as an example, the author of the article reveals some tendencies of investments put into basic capital.

Ключові слова: інвестиції, основний капітал, бюджет розвитку, місцевий бюджет, державний бюджет.

В економічній літературі проблематика бюджетної підтримки інвестиційного клімату регіону висвітлюється у працях відомих вчених В.І. Кравченка, К.В. Павлюк, В.В. Зайчикової, Л.В. Довганюк, В.І. Борденюк та ін.

Проблема інвестиційного розвитку регіону має не тільки інноваційне, а й регіональне значення. Інвестиції, здійсненні за рахунок бюджетної підтримки, мають переважно інноваційний характер і регіональне спрямування. Така система заходів набула свого теоретичного обґрунтування у 2004 р. у вигляді Бюджету розвитку.

Бюджет розвитку є складовою частиною та інструментом реалізації пріоритетів Державної програми економічного і соціального розвитку України, формування якого здійснюється на підставі Бюджетного кодексу України[4], Основних напрямів бюджетної політики на відповідний рік[7], послання Президента України до Верховної Ради України, стратегії економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004–2015 рр. [9] та інших нормативно-правових актів у цій сфері.

Збільшення залучення інвестицій, особливо іноземних, у регіони – це пріоритетне завдання органів місцевого самоврядування усіх рівнів, яке є обов'язковою умовою для забезпечення розвитку економіки регіонів.

Успіх органів місцевого самоврядування в залученні інвестицій залежить від злагодженого, результативного та ефективного управління, яке використовує знання і вміння управляти ресурсами та процесами з метою їх оптимального використання.

Виходячи з повноважень органів місцевого самоврядування, їх основними завданнями у цьому напрямі є:

- прийняття рішень щодо надання відповідно до чинного законодавства пільг по місцевих податках і зборах;
- розгляд можливості зменшення для підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, розміру частки прибутку, яка підлягає зарахуванню до місцевого бюджету і при необхідності внесення розгляду цих питань на пленарні засідання;
- затвердження місцевих програм та умов приватизації об'єктів комунальної власності, у тому числі інвесторами;
- прийняття рішень щодо відчуження комунального майна і передачі їх інвесторам;

- вирішення питань про створення, ліквідацію, реорганізацію та перепрофілювання підприємств, установ та організацій комунальної власності відповідної територіальної громади;
- створення у разі необхідності органів і служб для забезпечення здійснення з іншими суб'єктами комунальної власності спільних проектів або спільного фінансування чи утримування комунальних підприємств, установ та організацій;
- вирішення питання про створення підприємствами комунальної власності спільних підприємств, у тому числі з іноземними інвестиціями;
- затвердження ставки земельного податку, розміру плати за користування природними ресурсами, що є у власності відповідних територіальних громад;
- вирішення питання про надання дозволів суб'єктам підприємництва на спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення;
- прийняття рішень про організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій;
- затвердження місцевих містобудівних програм, генеральних планів забудови відповідних населених пунктів, тощо.

Перевага у визначенні напрямів інвестування надається виробництвам, що формують «точки зростання», а також галузям, які забезпечують створення інфраструктури, наукоємним та високотехнологічним виробництвам.

За даними Держкомстату, у січні–вересні 2006 р. освоєно інвестицій в основний капітал загальною сумою 68,2 млрд. грн., що на 16,1% більше за відповідний період минулого року. Найбільший приріст інвестицій спостерігається у сільському господарстві, де капіталовкладення зросли на 43,6%. У промисловому виробництві інвестиції зросли на 11,9%, у будівництві – на 9,3%, в підприємствах торгівлі та побуту – 26,3%, транспорту та зв'язку – на 12,2%. Інвестиційна активність відзначається і у сфері охорони здоров'я (29,5%) та освіти (12,6%) (табл. 1) [1].

Таблиця 1

Структура надходжень інвестицій в основний капітал за січень–вересень 2006 р.

№ з/п	Джерело надходжень	Інвестиції в основний капітал	
		тис. грн.	у % до загального підсумку
1.	За рахунок коштів державного бюджету	3147036	4,6
2.	За рахунок коштів місцевих бюджетів	2948372	4,3
3.	За рахунок власних коштів підприємств та організацій	3985609 0	58,5
4.	За рахунок коштів іноземних інвесторів	2271246	3,3
5.	За рахунок коштів інвестиційних фондів	897483	1,3
6.	За рахунок коштів населення на індивідуальне житлове будівництво	3086921	4,5
7.	За рахунок коштів кредитів банків та інших позик	9874367	14,5
8.	За рахунок коштів інших джерел фінансування	6119906	9,0
	Всього	6820142 1	100,0

Протягом 2000–2005 рр. з місцевих бюджетів в основний капітал у середньому спрямовано 2276,3 млн. грн., а з державного бюджету – 3569 млн. грн. (Рис. 1) [3].

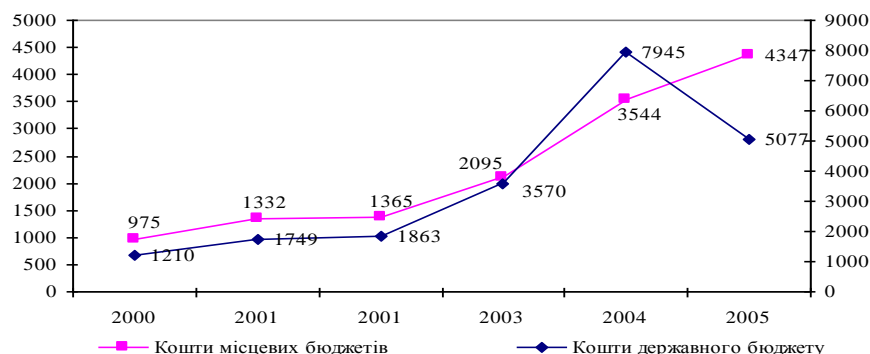

Рис.1. Динаміка спрямування бюджетних коштів в основний капітал протягом 2000–2005 рр., млн. грн.

Цей приріст надходжень в основний капітал від місцевих бюджетів у середньому вдвічі вищий від ВВП (Рис. 2) [3].

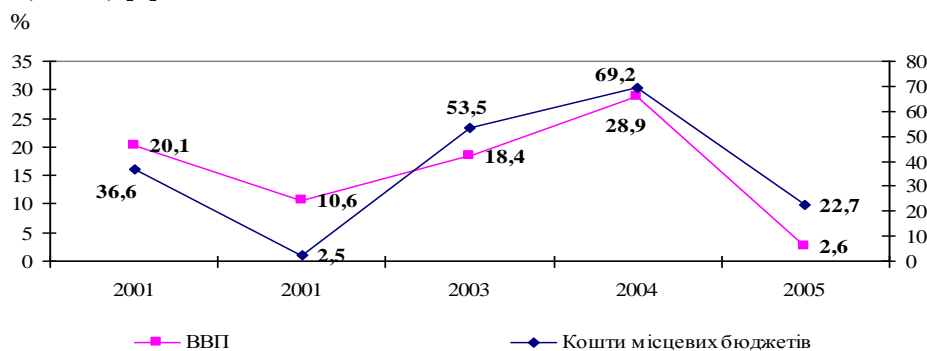

Рис. 2. Динаміка зростання ВВП та спрямування коштів місцевих бюджетів в основний капітал протягом 2000–2005 рр.

Основним припущенням аналізу є розгляд прогнозних показників. Порівняємо темпи зростання валового регіонального продукту та обсяг інвестицій в основний капітал від місцевих бюджетів у розрізі регіонів (табл. 2–7) [8]. Наведені розрахунки вказують, що між зазначеними показниками не спостерігається суттєвої взаємозалежності.

Виходячи з цього, можна дійти таких висновків:

- у 2005 р. максимальне відхилення між показниками темпів зростання валового регіонального продукту та обсягом інвестицій в основний капітал становило у Рівненській (50,1%), Черкаській (34,7%) та у Хмельницькій (34,5%) областях. Мінімальне – у Київській області – 0,3%;
- у 2006 р. максимальне відхилення між показниками темпів зростання валового регіонального продукту та обсягом інвестицій в основний капітал становило у Житомирській (25%), Черкаській (17%) областях та у м. Севастополі (21%). Мінімальне – у Полтавській області (0%) та у м. Києві – 1%;
- у 2007 р. максимальне відхилення між показниками темпів зростання валового регіонального продукту та обсягом інвестицій в основний капітал становило у м. Севастополі (21,5%), Житомирській (18,4%) та у Рівненській (13,2%) областях. Мінімальне – у Чернігівській (0,2%), Хмельницькій (0,5%), Харківській (0,6%) областях та у м. Києві – 0,9%;
- серед регіонів мінімальне відхилення протягом 2006–2007 рр. спостерігається у м. Києві. Така особливість пояснюється особливим столичним статусом та потужним ресурсним потенціалом Києва, що об'єктивно зумовлює переваги його розвитку порівняно з іншими регіонами.

Серед регіонів по спрямуванню найбільшої суми коштів в основний капітал виділяється Київська область (у 2004–2005 рр. вона знаходилась на 7-у місці по загальних обсягах інвестицій в основний капітал). Питома вага регіону в загальних обсягах інвестицій в основний капітал становила відповідно 4,7–4,9% (2004–2005 рр.). За спрямуванням найбільшої суми коштів в основний капітал на душу населення Київська область у 2005 р. знаходилась на 2-у місці (у 2004 р. – на 3). Обсяг інвестицій в основний капітал на душу населення становив відповідно 2559,6 та 1985,6 грн. [5].

В області спостерігається тенденція щодо зростання залучення іноземних інвестицій порівняно з попередніми роками. У 2005 р. іноземних інвестицій отримано на 15,5 % більше порівняно з 2004 р.

Разом з тим, частка бюджетних коштів у загальному обсязі інвестицій зменшились з 2,4 % у 2004 р. до 1,6 % у 2005 р., що негативно вплинуло на стан фінансування програми будівництва об'єктів соціально-культурного та комунального призначення.

За даними Київської обласної державної адміністрації, обсяг інвестицій в основний капітал за перший квартал 2006 р. дорівнював 809,1 млн. грн. Головним джерелом інвестування, як і у попередні роки, залишаються власні кошти підприємств та організацій (вони становлять 417,2 млн. грн., або 51,6% від загального обсягу інвестицій) [2].

Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку області за станом на 01.01.2006 р. становив 590,7 млн. доларів США, що дорівнювало 334,6 доларів США на одну особу. За обсягами іноземних інвестицій (5,3% від загального обсягу інвестицій в Україну) область посіла четверте місце серед регіонів України.

Обсяг доходів загального фонду обласного бюджету Київської області у 2005 р. становив 492459,2 тис. грн., спеціального фонду бюджету – 48141,1 тис. грн., у тому числі бюджету розвитку – 3700 тис. грн., серед яких неподаткових надходжень 700,0 тис. грн. і 3000,0 тис. грн. коштів, одержаних із загального фонду обласного бюджету.

Загальний обсяг Бюджету розвитку Київської області на 2006 р. передбачається на рівні 95479,6 тис. грн., у тому числі за рахунок офіційних трансфертів 16941,9 тис. грн. і збільшиться порівняно з 2005 р. на 91779,6 тис. грн.

За підсумками роботи промисловості у Київській області за січень–березень 2006 р. випуск продукції збільшено в обробній промисловості на 17,7%, у тому числі з таких видів промислової діяльності як машинобудування – на 45,3%, виробництво неметалевих мінеральних виробів

(будматеріалів та скловиробів) – 22,8%, легка промисловість – 20,9%, металургія та оброблення металу – 14,6%, хімічна та нафтохімічна промисловість – 13,7%, харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів – 13,3%, целюлозно-паперова, поліграфічна промисловість, видавнича справа – на 8,7% .

У добувній промисловості випуск продукції збільшено на 61,1% .

Обсяги виробництва та розподілення електроенергії, газу та води за січень–березень 2006 р. порівняно з відповідним періодом попереднього року збільшилися на 6 %.

За січень–лютий 2006 р. промисловими підприємствами області реалізовано продукції у відпускних цінах підприємств на суму 1830,2 млн. грн.

Проте, незважаючи на збільшення фінансування місцевих бюджетів відповідно до Державного бюджету на 2007 р. та позитивні зрушення у розвитку промисловості регіону, є лише певні надії на досягнення нових, вищих показників [6].

Недосконалість бюджетного кодексу, фіскальної системи не сприяють тому, щоб місцеві ради більше займалися наповненням своїх бюджетів. Так, наприклад, за підсумками роботи у 2005 р. у Білоцерківському районі Київської області з 36 місцевих рад 23 були самодостатніми, виконали всі плани по надходженнях. Але переважна більшість коштів, які є у розпорядженні місцевих рад, пішли на виплату заробітної плати. На бюджет розвитку протягом минулого року залишалось 5–6 %.

Тому формування і реалізація регіональної інвестиційної політики вимагає паралельної роботи у таких напрямках:

- оцінка вихідних складових;
- аналіз і обґрунтування цілей інвестиційної політики;
- формування інвестиційної програми розвитку конкретного регіону;
- упорядкування організації діяльності розпорядників бюджетних коштів щодо формування і виконання інвестиційної програми;
- реалізація заходів з виконання інвестиційної програми розвитку.
- розробка системи заходів по удосконаленню формування механізмів, які сприятимуть поліпшенню інвестиційного клімату

Перший напрям охоплює дослідження об'єктивних передумов від яких буде залежати сутність регіональної інвестиційної політики і, відповідно, механізм її реалізації.

До них належать чинники зовнішнього і внутрішнього впливу, які характеризують інвестиційний клімат у регіоні, формують його інвестиційний потенціал та рівень інвестиційних ризиків.

Другий напрям сприяє якісному та кількісному аналізу обґрунтування цілей інвестиційної політики

Третій напрям – формування інвестиційної політики. Визначення цілей і головних пріоритетів інвестиційної політики.

Четвертий напрям – упорядкування організації діяльності розпорядників бюджетних коштів щодо формування і виконання інвестиційних програми. Закріплення відповідальності за конкретним розпорядником бюджетних коштів за виконання інвестиційної програми.

П'ятий напрям – механізм реалізації інвестиційної політики. Цей блок охоплює засоби досягнення цілей цієї політики. Головними компонентами такого механізму є комплекс управлінських впливів (економічних, адміністративних, психолого-мотиваційних та ін.) і системи всебічного забезпечення їх дії (організаційного, інформаційного, правового). Цілеспрямований вплив регіональних структур державного управління на всіх учасників інвестиційного процесу в інтересах досягнення встановлених цілей економічного розвитку регіону і є суттю реалізації інвестиційної політики.

Шостий напрям включає розробку системи заходів по удосконаленню формування механізмів за поточними результатами виконання інвестиційної програми, які сприятимуть

поліпшенню інвестиційного клімату в регіоні та регулюватимуть інвестиційну діяльність на основі балансу інтересів інвестора та регіону. Система заходів повинна визначати терміни та конкретних виконавців на найближчу перспективу, коригуватись і наповнюватись новим змістом відповідно до ситуації. Вона передбачає заходи інформаційного спрямування, які мають забезпечити суб'єктів господарювання точною інформацією щодо їх діяльності на ринку інвестицій.

Важлива роль повинна відводиться нормативно-правовим заходам, які регулюватимуть інвестиційний процес шляхом створення сприятливих умов інвестиційної діяльності на території регіону, а також організаційним. Мета останніх – створення сприятливих умов для реалізації заходів інвестиційної програми у цілому. Тут передбачається, зокрема, реалізувати ряд заходів навчального та аналітичного характеру.

Зростання надходжень інвестицій дозволить більш ефективно й оперативно вирішувати існуючі проблеми соціально-економічного розвитку регіону.

Література

1. <http://www.ukrstat.gov.ua>.
2. www.kyiv-obl.gov.ua.
3. Бюджет України за 2005 рік: Стат. зб. / Міністерство фінансів України. – К., 2006. – 292 с.
4. Бюджетний кодекс України: Закон Верховної Ради України від 21.06.2001 № 2542-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №37. – Ст.189.
5. Моніторинг соціально-економічного розвитку регіонів України за 2005 рік. Проект ЄС «Сприяння регіонального розвитку в Україні». – К., 2006. – 154 с.
6. Про Державний бюджет України на 2007 рік: Закон Верховної Ради України від 19.12.2006 р. – №489-V // Урядовий кур'єр. – 2006. – 23 груд.
7. Про Основні напрями бюджетної політики на 2007 рік: Постанова, Пропозиції, Доручення від 27.07.2006. – №42-V // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – №40. – С. 1408. – Ст. 352.
8. Проект державної програми економічного і соціального розвитку України на 2007 р. – Ч. 5 (Україна регіональна). – Ст. 350, 255, 258, 262, 265, 268, 271, 275, 279, 282, 286, 290, 294, 297, 301, 304, 308, 312, 315, 319, 324, 330, 334, 338, 341, 344, 347.
9. Статистичний щорічник України за 2006 рік. Державний комітет статистики України. – К., 2007. – 552 с.

Чорнодід І.С.,

доцент кафедри менеджменту
АПСВ ФПУ

Пріоритети стратегії забезпечення економічної безпеки та шляхи її реалізації

В статье рассматриваются приоритеты стратегии обеспечения экономической безопасности государства. Определяются пути и методы обеспечения экономической безопасности в условиях глобализации.

The present article is devoted to the priorities of the state economic safety guaranteeing strategy. Some ways and methods of economic safety guaranteeing under the conditions of globalization are also defined.

Ключові слова: економічна безпека, стратегія, загрози економічній безпеці, концепція економічної безпеки, тіньова економіка.

Сучасні економічні реалії переконливо доводять, що перспективи, темпи та загальний вектор напрямку соціально-економічного прогресу національних господарств значною мірою залежать від сформованості стану економічної безпеки держави.

Дотепер існує об'єктивна необхідність перегляду теоретичних підходів до забезпечення економічної безпеки держави у контексті трансформаційних реалій України. Потрібна державна стратегія національної економічної безпеки, яка спиратиметься на довгострокові національні

інтереси згідно з державною стратегією загальнонаціональної вигоди, реалізація якої передбачала б вихід з економічної кризи, забезпечення стабільності, підвищення рівня загального добробуту, збереження старих і вихід на нові сегменти світового ринку.

Нині досить активно проводиться розробка проблем економічної безпеки держави за умов трансформаційної економіки у працях таких вітчизняних вчених-економістів як О. Барановський, З. Варналій, О. Власюк, А. Гальчинський, Б. Губський, В. Геєць, М. Єрмошенко, Я. Жаліло, С. Киреев, С. Кириленко, С. Ковальчук, Т. Ковальчук, В. Мунтіян, А. Сухоруков, М. Павловський, Г. Пастернак-Таранущенко.

Економічна безпека досягається здійсненням єдиної державної політики, узгодженої, збалансованої, скоординованої системою заходів, адекватних внутрішнім та зовнішнім загрозам. Без вироблення єдиної державної політики забезпечення економічної безпеки неможливо домогтися збалансованого розвитку економіки, створити ефективні механізми соціального захисту населення.

Стратегія економічної безпеки передбачає визначення мети і завдань системи забезпечення економічної безпеки, напрямів їх вирішення, а також форм і методів застосування відповідних сил і засобів, можливість їх перегрупування, створення необхідних резервів для нейтралізації та локалізації можливих загроз [4].

Важливою особливістю є те, що стратегія має формувати у масовій свідомості бажану модель майбутнього, а також у найзагальнішій формі визначити місце та роль усіх суб'єктів суспільного життя.

Стратегія економічної безпеки повинна базуватися на багатоваріантності прогнозів соціально-економічного розвитку України і коригуватися залежно від розвитку подій за тим чи іншим варіантом. Переваги багатоваріантності стратегії полягають у можливості вибору різноманітних заходів, а не у терміновому застосовуванні екстрених та недостатньо розроблених рішень.

Державна стратегія національної економічної безпеки передбачає:

- покращення добробуту населення;
- зменшення внутрішніх і зовнішніх загроз економічній безпеці;
- визначення і моніторинг показників економічної безпеки, що підривають стійкість соціально-економічної системи держави;
- визначення критеріїв і параметрів, що характеризують національні економічні інтереси та відповідають вимогам національної економічної безпеки;
- формування економічної політики та необхідного механізму, що усуває або пом'якшує дію факторів, котрі підривають стійкість системи забезпечення економічної безпеки;
- основні напрями забезпечення економічної безпеки;
- управління системою забезпечення економічної безпеки, координацію діяльності органів державної влади та управління щодо забезпечення економічної безпеки на національному, регіональному і глобальному рівнях.

З метою успішної реалізації заходів, визначених державною стратегією економічної безпеки, здійснення корекції економічної політики, реалізацію заходів щодо стабільного збалансованого розвитку економіки, визначення економічних пріоритетів, створення надійної системи економічної безпеки та її ефективного функціонування, контроль за їх виконанням необхідно покласти на управління економічної безпеки Ради національної безпеки і оборони України.

Особливу увагу нині слід звернути на таку вимогу до системи національної економічної безпеки як законність її функціонування, яка має ґрунтуватись на відповідній нормативно-правовій базі, що забезпечуватиме ефективне функціонування системи.

1. Основні напрями інституційного забезпечення.

Нормативно-правова база повинна виконувати такі основні функції:

- встановлювати та регулювати взаємовідносини між суб'єктами національної економічної безпеки, визначати їх права, обов'язки та відповідальність усіх осіб;
- встановлювати порядок створення та застосування сил і засобів забезпечення національної економічної безпеки.

Передусім, необхідно запровадити у життя основні положення Концепції економічної безпеки України. Цей концептуальний документ визначає життєво важливі національні економічні інтереси, індикатори та загрози економічній безпеці, передбачає створення системи національної безпеки. Концепція повинна вказувати шляхи та визначати механізми забезпечення економічної безпеки.

На нашу думку, на базі Концепції економічної безпеки доцільно розробити Закон України «Про економічну безпеку України». Таким чином, ці два документи повинні стати підґрунтям для розробки національного законодавства у сфері економічної безпеки. Всі раніше прийняті закони, укази, постанови, програми тощо підлягатимуть коригуванню відповідно до цих основних документів.

Підготовка нормативно-правових актів, пов'язаних із забезпеченням економічної безпеки відповідно до законодавчо визначеного порядку, дасть можливість уникнути хаотичності та безсистемності у цій справі.

Необхідно здійснити наукову експертизу раніше виданих нормативно-правових актів на предмет відповідності їх вимогам економічної безпеки. У разі виявлення будь-якої невідповідності, а також порушень законності, суперечностей слід вживати заходів щодо скасування цих актів чи внесення до них відповідних змін.

- Створення міжгалузевих органів, відповідальних за координацію діяльності у галузі збалансованого розвитку, зокрема, за інтеграцію галузевих політик (наприклад, міністерство чи агенція збалансованого розвитку з повноваженнями щодо координації економічної, соціальної та екологічної політики). Створення в межах цих органів підрозділу управління реформами, спроможного розробити стратегію реформ, визначити рушійні сили і супротивників процесу реформ, розробити план дій, а також організувати політичну підтримку по всій країні.
- Розробка системи програмних і прогнозних документів збалансованого розвитку.
- Регулярне проведення професійного аналізу урядової політики, зокрема вивчення можливих наслідків альтернативних рішень у коротко- і довготерміновій перспективі. Для цього необхідно створити інститут кваліфікованих урядових експертів, який би міг аналітично визначити ціну, яку може заплатити суспільство у випадку неприйняття певних рішень або у випадку реалізації певного рішення.

2. Істотне посилення фінансової безпеки, першочергове зміцнення фінансового потенціалу реального сектора економіки, суб'єктів господарювання, домашніх господарств, забезпечення збалансованого розвитку бюджетної сфери, захищеності національної валюти, інтересів вкладників, максимальне покращення інвестиційного клімату недопущення нестабільних коливань у фінансовій сфері.

3. Здійснення структурної перебудови економіки — необхідна умова забезпечення економічної безпеки і створення самодостатньої, потужної національної економіки складного типу. Кардинальна реконструкція господарського комплексу країни, вдосконалення його функціональної і територіальної структури зміцнять економічну могутність Української держави, її здатність до виживання і розвитку.

Пріоритетні заходи і напрями розвитку:

- Розробка і впровадження «Програми структурної перебудови економіки України до 2030 р.».

- Забезпечення першочергового розвитку виробництва предметів споживання, підприємств з повним виробничим циклом, переробних галузей (переробка відходів, вторинних ресурсів тощо).
- Поетапне зменшення експорту продукції видобувних та інших ресурсо- й енергоємних галузей.
- Модернізація, реконструкція і технічне оновлення виробництва – зниження енерго- і матеріаломісткості українських товарів і підвищення їх конкурентоспроможності.
- Скорочення питомої ваги військово-промислового комплексу.
- Розробка і впровадження інноваційної моделі економічного розвитку, пов'язаної з розвитком науки; сучасних наукоємних високотехнологічних галузей (інформаційні технології, радіоелектроніка тощо); прогресивних ресурсозберігаючих технологій і технічних засобів у промисловості, транспорті і побуті; ефективних безвідходних технологій, технологічних рішень та обладнання для очищення промислових стоків і викидів.
- Формування і реалізація ефективної інвестиційної політики, спрямованої на розробку, освоєння та використання природо- і ресурсозберігаючих, маловідходних та безвідходних технологій, виробництво екологічно чистих видів продукції. Перерозподіл існуючих і забезпечення надходження нових інвестицій у регіони на загальному фоні децентралізації виробництва.
- Оптимізація податкового навантаження на підприємницьку діяльність, суттєве скорочення податкового навантаження на фонд оплати праці та доходи громадян.
- Створення умов для повернення в країну вивезеного капіталу.
- Зняття необґрунтованих заборон і обмежень на підприємницьку діяльність, розширення кола ефективних суб'єктів господарювання, передусім за рахунок малого і середнього бізнесу.
- Забезпечення на державному і регіональному рівнях безумовного виконання законів України, насамперед органами державної влади.

4. Ефективність економічної системи України значною мірою залежатиме від вироблення оптимальної економічної моделі, яка б враховувала національні інтереси, наявні ресурси, геополітичний та економічний фактори, духовність, культуру нації.

Незважаючи на багатий світовий досвід трансформації економічних систем, неможливо побудувати ефективну власну модель, сліпо копіюючи закордонні моделі.

Україна — це держава з величезними потенційними можливостями, багатими історичними традиціями, працелюбним народом, а тому вона не може погодитися на роль другорядної держави.

Україну переконують, що без зовнішньої допомоги не покращиться становище, не буде створено конкурентоспроможну продукцію, оскільки у нас відсутній капітал і сучасні технології. Тому важливо усвідомити свою історичну місію і створити свою модель реформ, яка б ґрунтувалася на власному й світовому досвіді, глибоких наукових дослідженнях та досягненнях.

5. Важливе значення має забезпечення енергетичної безпеки України — необхідної умови існування її як незалежної країни. У зв'язку з цим зусилля держави повинні бути спрямовані у стратегічному напрямі на здійснення диверсифікації джерел і шляхів надходження в Україну нафти і газу. Тактичним результатом є досягнення довгострокових партнерських угод України й Росії, щодо поставок нафти та газу з певною відповідальністю високопосадових осіб. Водночас необхідно істотно збільшити власний видобуток паливно-енергетичних ресурсів і зменшити обсяги їх імпорту, а також здійснювати політику енергозбереження. Необхідно спрямувати фінансові ресурси на розробку і впровадження програм енергозбереження і використання альтернативних джерел енергії. Потрібно проводити постійну модернізацію та підвищувати безпеку атомних енергоблоків. Раціональним кроком було б зростання обсягів використання відновлюваних джерел енергії, а саме – сонячної, вітрової, гідро.

6. Збалансоване ведення сільського господарства.

Для того, щоб земельна реформа в Україні у найближчій перспективі була спроможна дати реальні та відчутні результати, необхідно вирішити наступні групи складних проблем.

- Перша група охоплює проблеми, пов'язані зі стабілізацією аграрного виробництва, істотним покращенням фінансового стану сільськогосподарських підприємств, посилення інвестиційної діяльності. Необхідно розвивати підприємницьку ініціативу на селі, надавати агропромисловим товаровиробникам пільгові кредити, дотувати деякі види витрат, наприклад, на придбання мінеральних добрив, гербіцидів, сортового насіння і племінних тварин тощо. Все це позитивно відіб'ється на раціональному використанні земельних ресурсів у сільському господарстві.
- До другої групи проблем можна віднести закінчення юридичного оформлення прав власності та кадастрові проблеми.
- Третя група проблем включає ті, що пов'язані зі створенням повноцінної та високорозвинутої ринкової інфраструктури [2, с. 74].

Необхідно створити на рівні органу центральної влади установу, яка має контролювати якість землекористування і координувати діяльність у державі із збереження природної родючості земель та підвищення ефективності їх використання.

Враховуючи сьогоденну ситуацію агропромислового комплексу, слід розробити єдину комплексну соціально – економічну програму розвитку сільськогосподарського виробництва і села у цілому, яка повинна об'єднувати зусилля і дії всіх, кому небайдужі інтереси села і України в цілому;

- вирішення проблем, від яких залежить продовольче забезпечення держави, недопущення надмірного імпорту продовольчих товарів, які може випускати в необхідних обсягах і належної якості агропромисловий комплекс наприклад продукція тваринного походження.

7. Україна зможе своєчасно і гнучко реагувати на глобальні виклики й посісти гідне місце у міжнародному розподілі праці у разі забезпечення зовнішньоекономічної безпеки і бути активним суб'єктом міжнародної економічної безпеки. Без використання різноманітного інструментарію державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності, поступового і поетапного відкривання національної економіки та захисту її від деструктивних зовнішніх впливів Україна може бути відкинута на задвірки цивілізації й стане сировинним додатком розвинутих країн.

Саме економічне зростання є важливим компонентом економічної безпеки, а його відсутність істотно знижує можливості виживання вітчизняної економіки, нівелює здатність відвертати внутрішні і зовнішні загрози. Україна може стати активним будівничим системи міжнародної економічної безпеки за умов забезпечення власної економічної безпеки. Але у той самий час з економічної точки зору Україні не потрібно ігнорувати ні «західний», ні «східний» напрям співробітництва.

8. Тільки високий рівень освіти, розвиток фундаментальних і прикладних наук надасть можливість здійснити прорив у сфері новітніх технологій, вийти на світові ринки з наукомісткою продукцією.

Одним із критеріїв економічної могутності є рівень науково-технічного прогресу. Однак досі в Україні інтелектуальні й технологічні резерви не використовуються належним чином, що спричиняє відплив перших за кордон. Між тим, сьогодні саме якість людського капіталу держави визначає рівень її економічного розвитку.

Як вважають провідні вчені світу, нині світове господарство постало перед вирішенням важливих завдань, пов'язаних з інтеграцією на новій основі, закладеній технологічним прогресом та інформаційною революцією. Україна ще не знайшла своєї технологічної ніші. Ігнорування зазначених тенденцій може призвести до того, що Україна стане жертвою інформаційно-технологічного колоніалізму, небезпечнішого за сировинний колоніалізм.

9. Велику загрозу економічній безпеці України становить «тіньовий» сектор економіки, що порівняно з 1994 р. зріс удвічі і становить 60% від ВВП держави [2, с.202].

Зростанню обсягів тіньової економіки, у тому числі й організованих форм злочинності, у нашій державі сприяють причини як соціально-економічного та політичного, так і правового характеру.

Отже, припинення подальшої тіннізації суспільно-економічних відносин можливе лише за умов наявності основної передумови — реальної політичної державної волі у боротьбі з таким явищем як тіньова економіка.

Крім того, скрутні життєві обставини загнали до «тіньового сектора» значну частину населення, що залишилося без роботи і засобів до існування. Рятуючись від голодної смерті, воно змушене працювати на представників новоявленої кримінальної буржуазії.

Дія ефективної протидії «тіньовій» економіці потрібні не декларативні запевнення високих посадових осіб, а реальні рішучі заходи адміністративного, економічного, правового характеру для викорінення цієї надзвичайно небезпечної загрози національній безпеці України.

Заходи подолання тіньової економіки:

- підвищення ефективності державного управління грошово – кредитною сферою;
- підтримка розвитку банківської системи ;
- запровадження безготівкових форм розрахунків юридичних та фізичних осіб;
- підвищення ефективності системи оплати праці;
- розвиток інфраструктури фінансового ринку;
- удосконалення нормативно-правової бази підприємництва;

10. Зниження рівня соціально-економічної нерівності і бідності:

- Приведення рівня заробітної плати у відповідність до реальної вартості робочої сили; проведення оподаткування доходів на основі врахування середньомісячного сукупного доходу сім'ї.
- Децентралізація програм соціальної підтримки населення і підвищення ролі місцевих органів влади у вирішенні проблем бідності на основі цільового закріплення податків за місцевими бюджетами.
- Відокремлення функцій фінансування соціальних програм від їх реалізації; створення окремих механізмів збору коштів, їх призначення і використання; спрямування коштів від приватизації державних підприємств на соціальні програми, в першу чергу на пенсійне забезпечення населення.
- Забезпечення поетапної оптимізації співвідношення між середньою пенсією і середньою заробітною платою із врахуванням тривалості стажу, величини заробітної плати, демографічних показників та якісних характеристик.
- Забезпечення повної зайнятості працездатного населення, тобто існування безробіття (включаючи приховану форму) на рівні 3% робочої сили (що не перевищує природної норми).
- Економічна підтримка непрацездатних верств населення.
- Забезпечення базових медичних послуг.
- Забезпечення молодих кадрів належним працевлаштуванням та доступним житлом.

11. Слід врахувати, що економічна система, навіть якщо вона побудована за всіма законами економічної теорії, буде мертвою без духовного забезпечення її функціонування.

Саме тому національна ідея, історичні традиції, християнська мораль українського народу повинні стати живильною, духовною основою національної економічної системи.

Слід усвідомити, що без наявності патріотизму і почуття громадянського обов'язку у широких верств суспільства й особливо представників структур влади неможливо мобілізувати зусилля суспільства і держави на створення високоефективної національної економіки та забезпечення економічної безпеки України.

Високий рівень економічної безпеки досягається не лише спеціальними державними органами, а й усією нацією і кожним громадянином зокрема.

Отже, питання забезпечення економічної безпеки залежить від багатьох чинників: економічних, соціальних, політичних, правових, геополітичних, духовних тощо. Від ступеня гармонізації цих чинників залежатиме захист національних інтересів, забезпечення економічної безпеки України, її економічна могутність, добробут та процвітання українського народу.

Література

1. Конституція України – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
2. Ковальчук Т.Т. Економічна безпека і політика: із досвіду професійного аналітика. – К.: Знання, 2004. – 638 с.
3. Концепція економічної безпеки України / Ін-т екон. Прогнозування; кер. проекту В. М. Геєць. - К.: Логос, 1999. – 56 с.
4. Мунтян В. І. Економічна безпека України. – К.: КВІЦ, 1999. – 462с.; Про стратегію трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України//Економіка України. – 2000. – №9(вересень). – С. 62–81.
5. Розвиток зовнішньої торгівлі України та її економічна безпека / За ред. В.Г. Андрійчука: Моногр. – К.: НІСД, 1999. – 148 с.- (Сер. «Економічні стратегії»; Вип. 4).
6. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015) «Шляхом європейської інтеграції» / За ред. А.С.Гальчинського. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004.
7. Сухоруков А.І. Інвестування української економіки: Моногр. – К.: Національний інститут проблем міжнародної безпеки при РНБОУ, 2005. – 440 с.
8. Чорнодід І.С. Інтеграційні імперативи України в контексті забезпечення економічної безпеки //Формування ринкових відносин в Україні. – 2005. – №2. –С. 31–35.

Шевченко І.Б.,

*канд. екон. наук, доцент кафедри економіки підприємства
АПСВ ФПУ*

Соціальне партнерство в Україні: перспективи розвитку

В статье исследуется состояние и перспективы развития социального партнерства в Украине путем сравнения путей развития механизмов социального партнерства в странах из развитой экономикой и в нашей стране, а также анализируются позитивные и негативные тенденции договорного регулирования социально-трудовых отношений.

The given article researches the present state and development prospects of social partnership in Ukraine by comparing the ways of developing the mechanisms of social partnership in economically developed countries and in our country. The author of the article also analyses some positive and negative tendencies of contractual regulation within social and labour relations.

Ключові слова: соціальне партнерство, соціальна відповідальність, принцип довірчого співробітництва.

Визначивши Україну як соціальну державу, Конституцією України за громадянами визначається право брати участь в управлінні державою, у визначенні напрямів соціально-економічної політики і регулюванні трудових відносин. Це право реалізується з огляду на тісне співробітництво між органами державної влади, місцевого самоврядування, підприємців і населення у виробленні та здійсненні узгодженої соціально-економічної політики на засадах соціального партнерства при врахуванні спільних інтересів, відмови від конфронтації та насильства. Соціальне партнерство – категорія зрілої ринкової економіки, для якої характерна інституалізація соціальних партнерів. Роль системи соціального партнерства у формуванні основних напрямів соціальної політики і поділі сфер соціальної відповідальності помітно виріс.

Подальша розбудова українського суспільства та прискорення темпів її соціально-економічного зростання потребує демократичних та правових механізмів управління соціально-

економічними явищами. Однією із складових соціальної політики є соціальне партнерство – особлива система відносин, що виникають між найманими робітниками та роботодавцями за посередницької ролі держави з узгодження інтересів у соціально-трудовій сфері та врегулювання соціально-трудова конфліктів. Соціальне партнерство найчастіше визначають як шлях досягнення розумних компромісів між працею і капіталом, «...як систему інститутів, механізмів і процедур, покликаних підтримувати баланс інтересів сторін, що беруть участь у переговорах про зайнятість, оплату і умови праці та сприяють досягненню взаємоприйняттого для них компромісу для реалізації як корпоративних, так і загальносоціальних цілей» [2]. На жаль, про загальносоціальні аспекти партнерства часто забувають, приділяючи увагу в межах певного підприємства передусім взаємостосункам власників з найманими робітниками. Звідси – типові шляхи досягнення позитивного результату: взаємодія з профспілками; генеральні, галузеві, спеціальні тарифні угоди; колективні договори тощо. Тому вимагають подальшого обґрунтування зміст та перспективи розвитку соціального партнерства в Україні.

Над дослідженням економічної сутності соціального партнерства, його принципів, правових засад та основних напрямків розвитку працює багато вчених різного спрямування: І. Беляєва, І.І. Гладкий, В.Н. Ільїн, А. Колот, Н. Малафеев, А. Нуртдинова, А. Садовенко, Г.Ю. Семигін, А. Соловійов, А. Шулуc, а також суспільно-політичні діячі: Л.М. Кравчук, О.О. Мороз, А. Рибак, О.О. Стоян, Г.В. Осовий.

Світовий досвід переконливо засвідчує, що вирішення конфліктів, що виникають у сфері соціально-трудова відносин, оптимальним є тоді, якщо воно спрямоване не на загострення конфронтації сторін спору, а на досягнення компромісу, на пошук таких рішень, що взаємоузгоджують інтереси сторін та сприяють досягненню консенсусу. Процес законодавчого закріплення колективно-договірної системи у більшості країн Заходу розпочався на початку ХХ ст. Окремі норми колективно-договірної системи було внесено до датського Цивільного кодексу в 1907 р., швейцарського Кодексу зобов'язань у 1911 р. У подальшому, із процесом виділення норм трудового права в окрему галузь права (законодавства), набуло поширення прийняття спеціальних законодавчих актів з колективно-договірного регулювання трудових відносин, у Норвегії такий акт прийнято у 1915 р., Німеччині — у 1918, Фінляндії – у 1924 р. Формальним початком соціального партнерства можна рахувати створення Міжнародної організації праці. У 1948 р. Міжнародна організація праці прийняла Конвенцію № 87 про свободу асоціації і захист права на організацію, у 1949 р. — Конвенцію № 98 про застосування принципів права на організацію і ведення колективних переговорів, Рекомендації №91 про колективні договори (1951), № 94 — про консультації та співробітництво між підприємцями і трудящими на рівні підприємства (1952), №113 — про консультації та співробітництво між державною владою та організаціями підприємців і трудящих (1960), Конвенцію №154 про сприяння колективним переговорам (1981) [4]. Україна у різні роки ратифікувала вказані міжнародно-правові акти, таким чином, вони входять до системи національного законодавства і є обов'язковими до виконання. Таким чином, існуюча система регулювання соціально-трудова відносин у промислово розвинутих країнах стала результатом тривалого економічного і соціально-політичного розвитку. Об'єктивними ж передумовами цього процесу стали, насамперед:

- посилення концентрації та централізації капіталу, зміна форм організації праці і взаємовідносин найманих робітників і роботодавців у процесі виробництва;
- посилення згуртованості робітників та профспілкового руху; активна соціальна політика держави;
- розвиток демократичних процедур управління суспільством;
- конкретно-історичні умови (економічні наслідки Першої і Другої світових воєн, світова економічна криза 1929–1933 рр., «холодна війна», досвід радянської системи у галузі розв'язання соціальних проблем тощо), котрі значно прискорили процес формування соціального партнерства [3].

Перелічені чинники і сприяли виникненню нової форми регулювання соціально-трудових відносин – соціального партнерства.

Л.С. Негель, Л.Л. Макаренко при дослідженні світового досвіду становлення та регулювання соціально-трудових відносин констатують, що «соціальне партнерство — це найпривабливіша форма регулювання соціально-трудових відносин, що забезпечує мирну еволюцію суспільства у такий його стан, де класовий конфлікт перетворюється на конфлікт між організаціями-профспілками і об'єднаннями роботодавців»[3]. Головною умовою формування партнерських відносин при цьому є збіг цілей найманих працівників та власників підприємств. Чи можливо гармонізувати різні за своєю природою інтереси працівників і роботодавців? Навіть коли сторонам вдасться домовитися, така домовленість має компромісний характер. Досягти ж компромісу можна лише за умови відносної рівності сторін та неможливості диктату умов жодною. Але ведення переговорів і укладання колективного договору не знімає суперечностей між інтересами власників капіталу і найманих працівників. Разом з тим соціальне партнерство є умовою політичної стабільності і соціального примирення в суспільстві.

Тому недостатньо визначати соціальне партнерство як метод узгодження інтересів найманих працівників і роботодавців, яке здійснюється за посередницької ролі держави і виявляється в укладанні колективних договорів і угод. Скоріше, соціальне партнерство – це механізм цивілізованого вирішення соціально-трудових конфліктів та усунення суперечностей між інтересами робітників і власників, суспільний договір між найманими працівниками і роботодавцями на основі реалізації прав і інтересів сторін [7].

За таких умов система суспільно-виробничих відносин поступово втрачає ознаки класового антагонізму, а принципи соціального партнерства беруть свій початок із ідеї соціального примирення. Відбувається переорієнтація захисту працівниками своїх інтересів не через революційну перебудову суспільства, а за рахунок цивілізованого вирішення конфліктів.

При цьому предметом соціального партнерства виступають колективні відносини між соціальними партнерами із участі трудових колективів у встановленні умов праці; з участі трудових колективів в управлінні організаціями, на яких вони працюють; щодо укладення і виконання колективних договорів та колективних угод на галузевому, регіональному, національному рівнях; щодо діяльності професійних спілок та інших представницьких органів трудового колективу в соціально-трудових відносинах; щодо утворення та діяльності об'єднань роботодавців; з вирішення індивідуальних та колективних трудових спорів. До сфери соціального партнерства входять: досягнення консенсусу з питань забезпечення зайнятості, створення додаткових робочих місць, організації оплачуваних громадських робіт, захисту населення від безробіття; застосування найманої праці з дотриманням техніки безпеки, вимог з охорони здоров'я працівників у процесі праці, оплати праці й забезпечення відтворюючої і стимулюючої функцій заробітної плати, прав працівників на своєчасне отримання заробітної плати; забезпечення нормального режиму праці й відпочинку; забезпечення права працівників на участь в управлінні працею на підприємстві, в розподілі прибутку для забезпечення соціальної діяльності підприємства, у визначенні соціальних стандартів і встановленні їх мінімальних меж, у встановленні порядку проведення колективних переговорів, вирішенні колективних трудових спорів, а також на довготривалу перспективу – збереження та розвиток людського потенціалу, створення трудових ресурсів нового типу, через реалізацію соціального партнерства у системі професійної освіти, тощо [1].

Слід відзначити особливу роль соціального партнерства у сфері професійної освіти. У країнах Європейського Союзу ці питання розглядаються та плануються при визначенні загальної стратегії економічного та соціального розвитку. У 1997 р. була прийнята «Зелена книга». Цей документ спрямований на поліпшення ситуації у сфері зайнятості та підвищення конкурентоспроможності підприємств через вдосконалення організації праці на основі досконалих вмій, довір'я, високої якості продукції. У «Зеленій книзі» наголошується, що за сучасних умов

особливого значення набуває постійне навчання та підвищення кваліфікації, що, в свою чергу, визначає тісну взаємодію системи професійної освіти та навчання з роботодавцями та посилення соціального діалогу у цій сфері. За прогнозами, вже через 10 років 80% використовуваних технологій та обладнання зстаріє. До цього часу 80% працівників матимуть освіту, яку отримали 10 років тому. З огляду на це Європейська комісія вживає заходів і розробляє документи, що намічають орієнтири подальшого розвитку. У деяких країнах ЄС соціальні партнери виявили готовність адаптуватись до змін, що відбуваються на підприємствах та у промислових відношеннях. Соціальне партнерство спрямоване сьогодні на формування продуктивної та навчальної організації праці, що ґрунтується на солідарності підприємств і працівників. При цьому всі сторони соціального діалогу розуміють головну роль постійного навчання і розвитку людських ресурсів [8-9].

У країнах з розвинутою ринковою економікою ідеологія соціального партнерства глибоко проникла у соціально-трудові відносини, хоча його моделі у різних країнах відрізняються організаційно-правовим механізмом.

Трансформаційні процеси, що відбуваються в економіці України, позбавляють її еволюційності у розвитку, можливості поступового переходу на вищий щабель цивілізованості регулювання соціально-трудових відносин. У процесі реформування української економіки ставлення до соціального партнерства особливе. Держава досить активно пропагує ідеологію соціального партнерства, оскільки вважається, що сучасне ринкове господарство не може розвиватися без такої системи. Соціальне партнерство мало б забезпечити громадянський мир за умов жорстких реформ. Тому реформування національної економіки супроводжується цілеспрямованою роботою з вироблення необхідних правових актів, щоб забезпечити можливість формування системи соціального партнерства. Нині створена законодавча база, якою регулюється взаємодія основних суб'єктів економіки через систему соціального партнерства. Законодавчо визначене поняття соціального партнерства як системи взаємин між працівниками, роботодавцями й органами державної влади, місцевого самоврядування:

- 16 червня 1992 р. був прийнятий Закон України «Про об'єднання громадян», відповідно до якого профспілки законодавчо визнані як громадська організація, котра об'єднує громадян для задоволення та захисту їх законних, соціальних, економічних та інших спільних інтересів (ст. 3);
- 1 липня 1993 р. було прийнято Закон України «Про колективні договори і угоди», спрямований на сприяння врегулювання трудових відносин і соціально-економічних інтересів найманих працівників з власниками підприємств, установ, організацій;
- 3 березня 1998 р. – Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів);
- 15 вересня 1999 р. — Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності;
- 24 травня 2001 р. — Закон України «Про організації роботодавців»;
- кілька разів виносився на розгляд Верховної Ради Закон «Про соціальне партнерство», проте відправлявся на доопрацювання,
- 17 листопада 1998 р. Указом Президента створена Національна служба посередництва і примирення;
- у 1993 р. була створена Національна рада соціального партнерства, яка у січні 2006 р. ліквідована і замість неї створено Національну тристоронню соціально-економічну раду як консультативно-дорадчий орган при Президентові України [11].

До практики регулювання соціально-трудових відносин увійшло укладання на тристоронній основі Генеральної угоди між Кабінетом Міністрів України, Конфедерацією роботодавців України та Всеукраїнськими профспілками і профоб'єднаннями. Відповідно до Закону України «Про колективні договори і угоди» в державі почали реалізовуватися на практиці елементи вертикальної

системи соціального партнерства на всіх рівнях суспільства. Укладаються генеральні, галузеві, територіальні та інші угоди, а також колективні договори.

Сьогодні в Україні на основі чинного законодавства та з урахуванням міжнародної практики в Україні вироблено цілісну систему колективно-договірних відносин на національному, галузевому, територіальному рівнях і на рівні підприємств. Діє Генеральна угода, укладена в 2004 р., більш як 70 галузевих угод, 26 регіональних угод та майже 90 тис. колективних договорів на виробничому рівні, якими охоплено понад 80 % працівників у виробничій та бюджетній сферах. Їх метою є регулювання соціально-трудова відносин і встановлення більш високих, порівняно із законодавством, гарантій для працівників.

Через механізм Генеральної угоди визначаються темпи зростання заробітної плати та її мінімальні розміри (тарифна ставка робітника I розряду, розміри доплат і надбавок до тарифних ставок окладів, що мають міжгалузевий характер), вирішуються питання створення нових робочих місць, погашення заборгованості із заробітної плати, створення безпечних умов та охорони праці, соціального захисту. Окремі норми спрямовуються не тільки на працівників, а й на решту громадян України: ціни і тарифи на газ, електроенергію для населення, тарифи на перевезення пасажирів, оздоровлення дітей, забезпечення молоді житлом, підвищення розміру стипендії студентам тощо.

Якщо кількісна тенденція розвитку соціального партнерства позитивна, то з якістю й ефективністю виконання угод не настільки благополучно. На тлі триваючих у країні соціально-економічних трансформацій при збереженні низького рівня заробітної плати і різанням поляризації доходів населення механізм взаємодії соціальних партнерів функціонує неефективно. Практика доводить, що прийняті трьома сторонами рішення ще не стали обов'язковими для виконання насамперед органами виконавчої влади.

Викладене вище може вказувати те, що для формування системи соціального партнерства вже є певні необхідні умови, а саме:

- здійснюється перехід до ринкових відносин;
- існує початкове необхідне правове підґрунтя для розвитку соціального партнерства;
- є профспілкові організації, що представляють і захищають інтереси працівників;
- виділилася певна верства підприємців;
- держава заявила про свою готовність виступити посередником у відносинах між найманими працівниками і роботодавцями.

Але це лише зовнішня сторона соціального партнерства. За змістом процесу, що розвиваються сьогодні в Україні під гаслом соціального партнерства, істотно відрізняються від тих, що декларуються.

Незважаючи на те, що нині вже досить чітко виявляється протилежність інтересів найманих працівників і роботодавців, вони часто мають схожі позиції щодо вимог до влади на різних рівнях. Посилаючись на скрутне матеріальне становище трудових колективів, роботодавці таким чином намагаються вирішувати питання компенсацій, додаткового фінансування, встановлення пільг для досягнення власних цілей тощо. Проте така ситуація гальмує впровадження інтересів власне робітників, стримує процес формування системи соціального партнерства.

Якщо у розвинутих країнах колективний договір – це документ, який дає змогу робітникам досягти значного поліпшення свого соціально-економічного становища, то в Україні колективні договори — це суто формальний документ, котрий мало що дає робітникам. Це насамперед зумовлено тим, що нині в Україні остаточно не сформувалися реальні суб'єкти, що представляють і захищають інтереси найманих працівників, з одного боку, та власників і роботодавців, з другого.

Об'єднання роботодавців у державі також начебто є (наприклад, Український союз промисловців і підприємців (УСПП), Федерація роботодавців України), але всі вони створені передусім для лобювання інтересів роботодавців в органах виконавчої і законодавчої влади, а не для переговорів з робітниками. Як вказує світовий досвід, виникнення об'єднань підприємців у

Європі, що беруть участь у переговорах з робітниками, відстало від створення профспілок на 10–15 років. Саме могутні профспілки, посилення їх впливу на роботодавців змусило останніх об'єднатися, а не навпаки. А коли немає сильних профспілок, то немає і дієвого соціального партнерства.

За умови відсутності дієвих об'єднань роботодавців, слабкості профспілок, єдиним реально ефективним суб'єктом залишається держава. В Україні ще не сформувалися остаточно організації, що представляють та послідовно відстоюють інтереси окремих соціальних груп. Ці групи, у тому числі й робітничі, не навчилися ще чітко формулювати свої вимоги, дуже низькою є культура громадянського самоусвідомлення, мають місце пасивність населення та недовіра до профспілок тощо. Тобто, громадянського суспільства в Україні досі не існує, а без нього немає і не може бути соціального партнерства. Досвід розвинутих країн вказує, що формування інститутів громадянського суспільства і становлення системи регулювання соціально-трудова відносин на основі соціального партнерства — це процеси взаємопов'язані і взаємодоповнюючі.

Але водночас проявляється й інша тенденція. Закликаючи робітників домовлятися з підприємцями про рівень заробітної плати, розмір соціальних виплат тощо, держава намагається тим самим зняти з себе частину відповідальності щодо забезпечення гідного життєвого рівня населення.

На перший погляд, така позиція держави досить закономірна, оскільки саме на підприємстві трудовому колективу легше домовитися зі своїм роботодавцем. Тут найбільш чітко постають питання, що потребують узгодження. Однак досвід інших країн вказує, що будь-яка домовленість сторін щодо соціально-трудова відносин може мати успіх лише у тому випадку, коли профспілка на підприємстві сильна і адміністрація до неї прислухається. Якщо профспілкова організація слабка і не може домовитися з адміністрацією підприємства, то держава, а не власник має виступати гарантом мінімально необхідного рівня життя. З підприємцем можна домовлятися, але тільки про те, що не відповідає мінімально необхідному рівню, гарантованого державою.

Отже, мають бути прийняті та практично діяти відповідні закони, що захищають працівників на тому рівні, нижче якого роботодавець не може встановлювати, скажімо, заробітну плату, на які могли б спиратися і профспілки у своїх діях. Нині це жалюгідний рівень, що дає можливість власникам нещадно експлуатувати найманих працівників

Учасники трудових відносин не задоволені практикою застосування законодавства про соціальне партнерство. З одного боку, українські роботодавці скаржаться, що в них немає реальних важелів, які б дозволяли змусити профспілки виконувати свої зобов'язання (і з цим не можна не погодитися); з іншого боку, – представники трудящих приводять чимало фактів сваволі роботодавців, що встановлюють за своїм розсудом умови праці, його оплати тощо, тому на підприємстві основним інструментом регулювання соціально-трудова відносин є Колективний договір, що укладається у ході колективних переговорів та примирюючих процедур. У такій ситуації є зміст почати спробу організації взаємодії обох сторін трудових відносин на основі *довірчого співробітництва*. Реалізація даного підходу може дати новий імпульс до розширення контактів, до переговорів і пошуку погоджених рішень роботодавців і працівників, об'єднань підприємств і профспілок.

Довірче співробітництво припускає, що сторони, що укладають трудову угоду, діють відповідно до погоджених правил проведення процедур, передбачених законодавством про соціальне партнерство. Але практика управлінського консультування й участі у дозволі колективних соціальних конфліктів у суб'єктах різних форм, що хазяюють, власності засвідчує, що таке співробітництво найчастіше відсутнє. У цьому зв'язку, на нашу думку, актуальним є визначення змісту даного поняття і ті правила, яким потрібно впливати у всіх випадках, коли довірче співробітництво необхідне: при складанні проекту колективного договору, проведенні колективних переговорів, врегулюванні розбіжностей між працівниками і роботодавцями в примирливій комісії. До того, як розкрити суть довірчого співробітництва, пояснимо, у чому

складність правозастосування тих положень закону, яким регламентується порядок розгляду колективних конфліктів.

Довірче співробітництво представників роботодавців і працівників можливо тільки за умови, що усі вони визнають як вищу доцільність досягнення благополуччя організації і соціального світу. При цьому кожна зі сторін повинна дотримувати права на автономію і волю іншої сторони; впливати на своїх членів (з персоналу адміністрації і членів профспілки) шляхом використання наявних у їхньому розпорядженні організаційно-правових засобів; надавати іншій стороні достовірну інформацію і зберігати її конфіденційність. Важливо в міру необхідності проводити консультації і переговори, використовуючи при цьому обґрунтовані аргументи і висувуючи вимоги, розмірні реальним умовам. Дозволяти трудові суперечки треба мирним шляхом, не заганняючи партнерів у глухий кут, тому що успіхи однієї сторони не можуть бути досягнуті без участі іншої. Для цивілізованого ведення єднальних – договірних процедур потрібні погоджені правила, включаючи правила поведінки учасників колективних переговорів.

При цьому учасники переговорного процесу повинні бути орієнтовані на досягнення спільного результату та співпрацювати на основі довірчого співробітництва.

Українська модель соціального партнерства, що ґрунтується на загальних закономірностях і принципах, міжнародних правових нормах регулювання соціально-трудова відносин, що раціонально використовує світовий досвід, безумовно, має свої національні особливості. По-перше, традиційно значною залишається роль держави у процесі регулювання соціально-трудова відносин; нестандартно й участь у соціальному партнерстві професійних союзів і об'єднань роботодавців. По-друге, сфера відносин, регульованих на принципах соціального партнерства, ширша, ніж в інших країнах, проте не має стратегічної орієнтації. По-третє, достатня кількість норм супроводжується відносною слабкістю законодавчого забезпечення і порівняно невеликим числом ратифікованих конвенцій Міжнародної організації праці.

Підвищення соціальної відповідальності бізнесу повинна супроводжуватися визначенням границь відповідальності інших соціальних партнерів – держави і профспілок. Сьогодні це, мабуть, найбільш злободенна тема нашого діалогу з представниками державних структур. Тут можна виділити два моменти. По-перше, не можна погодитися із ситуацією, коли на хвилі ліквідації залишків планово-розподільчої системи виникає вакуум соціальної відповідальності держави. По-друге, чітко простежуються спроби останнього перекласти всю соціальну відповідальність на бізнес. Тому представники об'єднання роботодавців у ході переговорів із соціальними партнерами, насамперед з питань проведення соціальних реформ, реалізації національних проєктів, дотримують позиції чіткого поділу соціальної відповідальності.

Принцип добровільності корпоративної соціальної відповідальності є фундаментальним, котра, однак, не служить альтернативою законодавству в соціальній сфері. За розробку і виконання відповідних законів відповідає державу, роль якого складається в створенні і підтримці надійних політичних і правових механізмів, а також ділового клімату, що сприяє економічному і соціальному прогресові на основі стабільного законодавства. Будь-яке серйозне обговорення соціальної відповідальності бізнесу повинне супроводжуватися визначенням границь відповідальності двох інших сторін соціального партнерства. При цьому кожна сторона повинна чітко розуміти і виконувати свою роль.

Значне місце у соціальному діалозі відводиться політиці ефективної зайнятості. Уряд України та виконавчі органи відповідних рад розробляють річні й довгострокові державну та територіальні програми зайнятості населення. Нині здійснюється програма зайнятості населення на 2005–2012 рр. Для координації роботи щодо її реалізації щорічно розробляється план дій, який враховує регіональні й галузеві особливості, демографічні аспекти формування ринку праці та спрямований на створення організаційних і науково-методичних умов для виконання програмних заходів.

Якщо говорити про перспективи розвитку соціального партнерства, то найближчим часом, мабуть, слід очікувати удосконалювання структури системи трипартизму (що припускає підвищення статусу органів соціального партнерства, укрупнення галузевого рівня, скорочення числа галузевих секторів за рахунок розширення сфер їх впливу, конкретизацію колдоговірних зобов'язань на локальному рівні); змісту взаємодії суб'єктів соціального партнерства (наповнення угод більш конкретним змістом, передача державою частини своїх повноважень у регулюванні соціально-трудової сфери в систему соціального партнерства); функцій (розвиток існуючих функцій і поширення їх за межі сфери трудових відносин, зокрема участь органів соціального партнерства у рішенні питань приватизації, у формуванні і реалізації державної політики в сфері праці й ін.)», вирішення не тільки наболілих питань сьогодення, а й сприяння збереженню та розвитку людського потенціалу.

Перспективи розвитку. Таким чином, можна виділити основні напрями розвитку соціального партнерства в Україні:

- соціальне партнерство – це ідеологія співробітництва найманих працівників з власниками капіталу, коли перші не посягають на основи існуючого ладу, а намагаються шляхом реформ і переговорів поліпшити своє становище;
- система соціального партнерства може ефективно функціонувати тільки за певних умов: коли економіка розвивається, а держава проводить активну соціальну політику в інтересах більшості населення; коли розвинутими є парламентські форми демократії та інститути громадянського суспільства, що забезпечують представництво інтересів різних соціальних груп; коли організації робітників (партії, профспілки) мають достатню силу і користуються авторитетом у суспільстві;
- узгодження інтересів найманих працівників і власників капіталу у сфері соціально-трудових відносин здійснюється шляхом переговорів і завершується укладанням колективних договорів і угод, тобто *колективно-договірне регулювання соціально-трудових відносин є невід'ємною характеристикою системи соціального партнерства*;
- взаємодія усіх сторін переговорного процесу повинна здійснюватись на принципах довірчого співробітництва та соціальної відповідальності;
- стратегічна направленість соціального партнерства має бути спрямована на розвиток людського потенціалу суспільства, якості та креативності трудових ресурсів із забезпеченням їх ефективними робочими місцями із гідною оплатою праці.

Подальші наукові дослідження вбачаємо у:

- визначенні економіко-правових засад функціонування соціального партнерства в Україні;
- вивченні досвіду країн із розвинутою системою соціального партнерства та розробки організаційно-правових механізмів, адаптованих до реалій української економіки;
- науковому визначенні функцій, повноважень та відповідальності соціальних партнерів;
- теоретико-методологічному обґрунтуванні соціальної відповідальності як економічної категорії.

Створення нової системи соціального порядку ґрунтується на тому, що забезпечення гідного життєвого рівня громадян не може бути тільки справою влади або однієї якоїсь структури. Формування в Україні таких передумов безперечно є важливою складовою демократичного суспільства та конкурентоспроможної ринкової економіки.

Література

1. Болотіна Н.Б., Г.І.Чанишева «Трудове право України» // <http://ebk.net.ua/Book/TPravo/index.htm>
2. Вусейнов Р. Социальное партнерство: теоретические аспекты. Новосибирск, <http://www.trud.org/discussion/disc2/00000007.htm>.
3. Негель Л.С., Макаренко Л.Л. Світовий досвід розвитку соціального партнерства та його формування в Україні // www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=epol3&issue=2004_2

4. Негель Л.С., Макаренко Л.Л. Зарубіжний досвід соціального партнерства // Україна: аспекти праці. – 1998. — №1. — С. 38–43.
5. Кривошеєв В.П., Л.О.Юрченко, О.М.Меркулов. Новий підхід до вирішення питань соціального партнерства у місцевому самоврядуванні // http://www.niutg.gov.ua/ukr/publishing/panorama1~2_2000/16_np.htm
6. Семигин Г.Ю. Соціальне партнерство: яким йому бути? // Голос України. — 1996. — 6 трав.
7. Семигин Г.Ю. Социальное партнерство в современном мире. — М.: Мысль, 1996. — С. 208.
8. Социальное партнерство в сфере профессионального образования в странах Европейского Союза // Вестник профсоюзов. – 2006. — №3. – С. 22.
9. Социальное партнерство в сфере профессионального образования в странах Европейского Союза (окончание) // Вестник профсоюзов. – 2006. — №4. – С. 12.
10. Шаламова Л. Только сильные профсоюзы заставят бизнес стать социально ответственным // Вестник профсоюзов. – 2006. — №23. – С. 9.
11. Сайт Верховної Ради України // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
12. Сайт Національної соціально-економічної ради // <http://ufoz.ukrmed.info/index.php?go=Pages&in=view&id=17>

Р

Політика, історія, культура

Артемов В.Ю.,

канд. юрид. наук, доцент

Інституту захисту інформації з обмеженим доступом

Впровадження міжнародних стандартів забезпечення безпеки підприємств в Україні (на прикладі ISO/IEC 17799:2007)

В статтю проаналізовані основні напрямки розвитку міжнародної стандартизації в області безпеки підприємств, а також деякі аспекти, пов'язані з впровадженням міжнародних стандартів безпеки в Україні.

The present article analyses main trends of developing international standards while providing commercial safety. It also reveals some aspects of implementing international safety standards in Ukraine.

Ключові слова: інформаційна безпека, міжнародний стандарт безпеки, управління ризиками, сертифікація та аудит

Перехід до системи демократичних цінностей та відкритого суспільства, європейська та євроатлантична спрямованість України змушують державу та суспільство звертатися до системи міжнародних стандартів у такій делікатній галузі як безпека.

При цьому безпека розуміється в широкому сенсі – це і безпека держави, і безпека особистості, і безпека суспільної організації держави, і безпека міждержавних об'єднань, таких як ЄС та НАТО.

До проблеми міжнародного співробітництва у галузі стандартизації зверталися такі відомі зарубіжні та вітчизняні науковці як Асландер Робертс, В. Галатенко, В. Бетелін, С. Климчук, П. Куберт, В. Безштанько, В. Цукран та ін.

Метою цієї статті є дослідити еволюцію міжнародних стандартів з інформаційної безпеки, зокрема на прикладі ISO 17799, та їх впровадження в Україні та колишніх республіках СРСР.

Чому саме цей стандарт з інформаційної безпеки? Тому, що інформація стає не лише сферою професійної діяльності мільйонів людей а ще й тому, що не вугілля, залізо та нафта, а саме вона постійно перетворюється на основне загальнолюдське багатство.

Безумовно, жодне суспільство не може існувати без законодавства та нормативних документів, які регламентують правила, процеси, методи виготовлення і контролю якості товарів, робіт та послуг, а також гарантують безпеку життя, здоров'я і майна людей та навколишнього середовища. Стандартизація саме і є тією діяльністю, яка виконує ці функції.

Стандартизація — діяльність, що полягає у встановленні положень для загального і багаторазового застосування щодо наявних чи можливих завдань з метою досягнення оптимального ступеня впорядкування у певній сфері, результатом якої є підвищення ступеня відповідності продукції процесів та послуг їх функціональному призначенню, усуненню бар'єрів у торгівлі і сприянню міжнародному співробітництву.

Відносини, пов'язані з діяльністю у сфері стандартизації та застосування її результатів, регулюються Законом України «Про стандартизацію» від 17.05.01 [1]. Цим Законом встановлюються правові та організаційні засади стандартизації в Україні спрямований на забезпечення єдиної політики у цій сфері.

Об'єктом стандартизації є продукція, процеси та послуги, зокрема матеріали, складники, обладнання, системи, їх сумісність, правила, процедури, форми методи чи діяльність.

Метою стандартизації в Україні є забезпечення безпеки життя та здоров'я людини, тварин, рослин, а також майна й охорони довкілля, створення умов для раціонального використання всіх видів національних ресурсів та відповідності об'єктів стандартизації своєму призначенню, сприяння усуненню технічних бар'єрів у торгівлі [1].

Державна політика у сфері стандартизації базується на таких принципах:

- забезпечення участі фізичних і юридичних осіб у розробленні стандартів та у вільному виборі ними видів стандартів при виробництві чи постачанні продукції;
- відкритості та прозорості процедур розроблення і прийняття стандартів з урахуванням інтересів зацікавлених сторін, підвищення конкурентоспроможності продукції вітчизняних виробників;
- доступності стандартів та інформації щодо них для користувачів;
- відповідності стандартів законодавству;
- адаптації до сучасних досягнень науки і техніки з урахуванням стану національної економіки;
- пріоритетності прямого впровадження в Україні міжнародних та регіональних стандартів;
- дотриманні міжнародних та європейських правил і процедур стандартизації;
- участі у Міжнародній (регіональній) стандартизації.

Суб'єктами стандартизації є:

- центральний орган виконавчої влади у сфері стандартизації;
- рада стандартизації;
- інші суб'єкти, що займаються стандартизацією.

Залежно від рівня суб'єкта стандартизації, який приймає чи схвалює стандарти, розрізняють:

- національні стандарти, кодекси усталеної практики та класифікатори, прийняті чи схвалені центральним органом виконавчої влади у сфері стандартизації, видані ним каталоги та реєстри загальнодержавного застосування;
- стандарти, кодекси усталеної практики та технічні умови, прийняті чи схвалені іншими суб'єктами, що займаються стандартизацією.

Застосування стандартів чи їх окремих положень є обов'язковим для:

- суб'єктів господарювання, якщо це передбачено в технічних регламентах чи інших нормативно-правових актах;
- учасників угоди (контракту) щодо розроблення, виготовлення чи постачання продукції, якщо в ній (ньому) є посилання на певні стандарти;
- двиробника чи постачальника продукції, якщо він склав декларацію про відповідність продукції певним стандартам чи застосував позначення цих стандартів у її маркуванні;
- виробника чи постачальника, якщо його продукція сертифікована щодо дотримання вимог стандартів [1].

Міжнародні стандарти та стандарти інших країн, якщо їх вимоги не суперечать законодавству України, можуть бути застосовані в Україні в установленому порядку шляхом посилання на них у національних та інших стандартах. Таким чином, виникає питання, що ж таке ISO? Це міжнародна організація зі стандартизації, котра була створена у 1947 р., штаб-квартира у Женеві. Першочерговою її метою було створення лише систему стандартів, яка б сприяла міжнародній торгівлі. Більшість країн світу мають національні представництва та національні

комітети в ISO, але ISO не працює наодинці. У своїй діяльності вона взаємодіє з іншими міжнародними організаціями зі стандартизації. У галузі інформаційної безпеки такої організацією для неї є МЕК – Міжнародна електротехнічна комісія, котра була створена ще у 1906 р., метою її є встановлення міжнародних стандартів у всіх галузях, пов'язаних з електрикою, електронікою та радіотехнікою.

Саме з цієї причини правильним та повною назвою розглянутого стандарту є **ISO/IEC 17799 2005 Information Security Management Standard**, тобто стандарт ISO та МЕК з управління інформаційною безпекою.

ISO взаємодіє не лише з міжнародними спеціалізованими організаціями у галузі стандартизації, а й з найбільшими національними. Із цієї причини наш стандарт виник не на порожньому місці – він розроблений на основі британського стандарту BS 7799, що призначений для управління інформаційною безпекою організації незалежно від її сфери діяльності.

Цим стандартом припускається, що служба безпеки, IT-відділ (відділ інформаційних технологій), керівництво компанії повинно працювати відповідно до загального регламенту, незалежно від того, чи йдеться про захист паперового документообігу або електронних даних.

За останні роки ISO 17799 почав упевнено просуватися по країнах СНД. У Республіці Беларусь з 1 листопада 2004 р. став національним державним стандартом, але сьогодні інформації про видачу сертифікатів організаціям Республіки немає. Натомість у Вірменії і Молдові завдяки позиції Національного банку всі банки з 2003 р. проходять регулярну перевірку на відповідність ISO 17799.

У Росії стандарт ISO 17799 перероблений на держстандарт, прийняття Держстандарту 17799 відбулося в 2006 р. Наразі у РФ сертифіковано кілька компаній, зокрема «Лукойл», «РОСХО», «Транзит телеком» тощо.

Нині стандарт ISO 17799 міцно ввійшов у наше життя, ставши на практиці де-факто стандартом побудови систем управління інформаційною безпекою провідних компаній як в Європі та Азії, так і у країнах СНД. До 2005 р. навчальний курс розроблений російською корпорацією Digital Security був єдиний у СНД курсом з цього стандарту. Вартість навчання на цих курсах від 1000 до 2000 доларів США. До кінця 2007 р. у країнах СНД пройшло навчання кількох тисяч фахівців різних компаній, при цьому курс неодноразово проводився в таких містах як Київ, Дніпропетровськ, Одеса, Кишинів, Рига, Таллінн, Алмати, Ташкент, Москва.

Безумовно необхідно розглянути історію стандарту ISO 17799. У середині 90-х років Британський інститут стандартів (BSI) за участі комерційних організацій, таких як Shell, National Westminster Bank, Midland Bank, Unilever, British Telecommunications, Marks & Spencer, Logica та ін., зайнявся розробкою стандарту управління інформаційною безпекою та у 1995 р. був прийнятий національний британський стандарт BS 7799 з управління інформаційною безпекою та організації незалежно від сфери її діяльності. Перша частина стандарту носила рекомендаційний характер. Друга частина була призначена для сертифікації та містила частину обов'язкових вимог, що не входили до першої частини.

Як і будь-який національний стандарт BS 7799 у період 1995–2000 рр. користувався помірною популярністю лише у рамках країн британської співдружності [2].

Наприкінці 1999 р. експерти міжнародної організації зі стандартизації ISO дійшли висновку, що у рамках існуючих стандартів ISO відсутній спеціалізований стандарт управління інформаційною безпекою. Відповідно, ISO було ухвалене рішення не починати розробку нового стандарту, а за узгодженням із британським інститутом стандартів, взявши за базу BS 7799:1, прийняти стандарт ISO 17799.

2000 рік вдихнув нове життя в BS 7799:1, ставши ISO 17799, одержав вже статус міжнародного стандарту, що кардинально змінило розміщення сил і відношення до стандарту (між локальним і міжнародним стандартом різниця очевидна).

Що ж стосується офіційної сертифікації по ISO 17799, то вона споконвічно не була передбачена (повна аналогія з BS 7799). Була передбачена тільки сертифікація по BS 7799:2, що являв собою кілька обов'язкових вимог (не ввійшли в першу частину BS 7799/ISO 17799). Процедура сертифікації по ISO повинна була з'явитися тільки після виходу в рамках ISO стандарту аналога BS 7799:2 (відзначимо, що це трапилося тільки наприкінці 2005 р. з виходом сертифікаційного стандарту ISO 27001).

При цьому в Англії була передбачена стандартна процедура сертифікації по BS 7799:2 така сама, як і для всіх інших стандартів ISO. Сертифікатом (компанія, що спеціалізується на сертифікації за різними стандартами від ISO 9001 до ISO 14001, обов'язково акредитована при UKAS (англійська асоціація по стандартизації), наприклад BSI, TUV, URS, DNV й ін.) не має право готувати компанії до сертифікації: цим займаються партнери — незалежні консультанти. У свою чергу консультант не повинен займатися сертифікацією.

Лютий 2002 р. можна сміливо називати відправною точкою розвитку стандарту ISO 17799 у країнах СНД. У середині 2001 р. у світі склалася непроста ситуація в галузі стандартизації з інформаційної безпеки. Існували різні стандарти, застосування яких на практиці викликало питання та серйозні сумніви. Крім того, у більшості фахівців переважав винятково технологічний підхід до захищеності (тобто визнавалися лише технічні методи захисту). І питанням організаційно-правового управління безпекою приділялася мінімальна увага. Однак у вузького кола фахівців було прийняття, що винятково технологічний підхід до захисту інформації — це шлях у нікуди. Тому з'явилося, нарешті, розуміння, що людству життєво необхідно ще виробити якийсь єдиний підхід до того, що тепер називається системою управління інформаційною безпекою. І тут у пригоді стає ISO 17799, який спеціалізується саме на питаннях управління інформаційною безпекою і стає тією відсутньою ланкою, якої так не вистачало на практиці [3].

До кінця 2002 р. у світі налічувалось близько 150 компаній, що мали сертифікат BS 7799.

Ставлення бізнесу й більшості фахівців-практиків у нашій країні як і у всіх країнах СНД до стандарту в той час, втім як і тепер, визначалося однією фразою: «Ми до цього ще не доросли».

Але незабаром ситуація повністю зміниться, зокрема 2003 р. можна назвати роком початку експонентного зростання інтересу фахівців і бізнесу до ISO 17799.

Важливою подією 2003 р. в СНД стало те, що саме тоді Національний банк Молдови почав першим у СНД на практиці застосовувати вимоги стандарту, поставивши за обов'язок всім місцевим банкам виконувати його вимоги, створюючи систему управління інформаційною безпекою на основі ISO 17799.

Через рік число компаній у світі, що одержали офіційний сертифікат, — близько 350.

Загальна лібералізація ринку інформаційної безпеки призвело до того, що на теренах СНД з початку 2004 р. поступово почав впроваджуватися стандарт ISO 17799. Аналіз і управління інформаційними ризиками — основа стандарту ISO 17799 — міцно ввійшли у життя більшості великих корпорацій і почали застосовуватися на практиці.

Велика увага на трикратний приріст числа сертифікованих компаній припадає на 2004 р., який стає тим роком, що засвідчив тенденцію загального практичного інтересу до стандарту у світі загалом. А через рік, вийшла нова значно розширена порівняно з 2000 р. редакція стандарту — ISO 17799:2005. Число компаній у світі, що одержали офіційний сертифікат, вже була більше 1800.

Таким чином, нині стало очевидним те, що було неочевидно ще кілька років тому — стандарт ISO 17799, заснований на аналізі й управлінні ризиками, зайняв лідируючі позиції в Європі і Азії та став стандартом у побудові систем управління інформаційною безпекою.

Спостерігаючи за останні роки експонентне зростання інтересу до стандарту, можливо, що у найближчі роки станеться підвищення інтересу для застосування стандарту на практиці. Сьогодні ISO 17799 — це та об'єктивна реальність, що уже не має альтернативи. Управління інформаційними ризиками, система управління інформаційною безпекою на основі ISO 17799 стали основною темою на всіх конференціях з інформаційної безпеки [2].

Слід зазначити, що цей напрям одержав подальший розвиток: вперше у рамках ISO з'явився сертифікаційний стандарт ISO 27001. Якщо ISO 17799 обумовлює цілі та методи впровадження в компаніях стандартів інформаційної безпеки, то відповідно до ISO 27001 здійснюється сертифікація.

ISO/IEC 17799:2007 стандарт був розробленою підкомісією з безпеки (SC 27) Об'єднаного Технічного Комітету з Інформаційної Технології (ISO/IEC JTC 1). Новий ISO/IEC 17799:2007 заміняв попередню версію стандарту ISO/IEC 17799:2007, що є тепер застарілою. Основний зміст стандарту зберігся, але багато чого було повністю перероблено, щоб краще відповідати новим інформаційним загрозам і викликам безпеки. Крім того, додано новий розділ, що має назву «Управління інцидентами інформаційної безпеки».

Стандарт ISO/IEC 17799:2007 складається з 13 розділів, кожен з розділів має такі структури:

- *мета* – вказує, яка мета повинна бути досягнута;
- *управління* – вказує, які цілі можуть бути досягнуті;
- *керівництво* – вказує, як управління може бути реалізовано;
- *примітки* – подаються корисні зауваження та пояснення.

ISO/IEC 17799:2007 призначений для використання будь-якою організацією (у тому числі й українською), що припускає встановити систему ефективного інформаційного захисту або поліпшувати існуючі методи інформаційного захисту. Разом з тим, це означає, що всі рекомендації стандарту мають бути безумовно прийняті в нашій державі. Все залежить від конкретних місцевих інформаційних ризиків та вимог.

Таким чином міжнародний стандарт ISO 17799 містить у собі рекомендації з управління інформаційною безпекою, призначені для співробітників, відповідальних за створення, впровадження й підтримку заходів, які забезпечують безпеку на державному підприємстві або недержавній організації. Рекомендації, наведені в проаналізованому стандарті, слід виконувати з урахуванням діючих українських законів і нормативних вимог. Він повинен послужити основою для розробки стандартів безпеки й ефективних методів управління безпекою у конкретній організації. Крім того, цей стандарт допоможе підтримати взаємну довіру при контактах між українськими організаціями.

Література

1. Закон України «Про стандартизацію» від 17.05.01 //Правова база НАУ, версія 8.4.40.
2. Василюк В., Климчук С. Інформаційна безпека. – К.: КНТ, 2008. – 190 с.
3. Куберт П., Безштанько В., Цукран В. Международный стандарт ISO 17799. Информационные технологии – практические правила управления информационной безопасностью //Бизнес и безопасность. – 2006. – № 3(53).
4. Куберт П. Обеспечение безопасности при эксплуатации по ISO 17799 //Бизнес и безопасность. – 2007. – № 1(57).
5. Анализ международного стандарта ISO 15408 информационная технология, методы и средства //Бизнес и безопасность. – 2007. – № 5(61).
6. Галатенко В. Стандарты информационной безопасности. – М.: НИИСИ РАН, 2006. – 262 с.

Бездрабко В.В.,

канд. істор. наук, доцент, завідувач кафедри державного управління
Київського національного університету культури і мистецтв

Трансформації тлумачення діловодства як віддзеркалення становлення документознавства

В статті розглядається актуалізація в 1920–1930-х гг. термінологічної дискусії стосовно змісту діловодства як поняття.

The author of the article studies the question of actualizing 'documentary proceedings' as a notion whose content become actual and got discussion in the 1920–30s.

Ключові слова: діловодство, історіографія, термінологічна дискусія, документознавство

Найбільш життєздатним способом спробувати розглянути усталені підходи до того, що прийнято тлумачити «діловодством», на нашу думку, є стимулювання інтересу до його історії. Позиціонуючи діловодство між архівною справою і сферою управління ми тримаємо його в межах класичного пояснення природи традиційного документознавства, центральним об'єктом дослідження якого є *управлінський документ*. І якщо сучасні дослідники бажають кинути виклик або порушують питання про інакшу природу документознавства, то, цілком очевидно є необхідність додаткового розширеного термінологічного студіювання діловодства й архівістики, які останнім часом доволі активно вивчаються різними новітніми епістемологіями, що відображають модерні розвідки.

З огляду на існуючу історіографію варто продумати розгляд діловодства в контексті іншому, ніж просто практична сфера роботи з документами, сфокусувавши увагу на її теоретичному осмисленні, котрий наразі залишається маргінальним або зовсім непопулярним серед сучасних вітчизняних документознавчих досліджень. Виняток хіба-що становить праця О. Загорецької «Теорія діловодства як галузь наукових знань», що з'явилася нещодавно в авторитетному фаховому виданні – «Студії з архівної справи та документознавства» [5]. Ця прогалина у вітчизняній проблемній історіографії спонукає сконцентруватися на теоретичних аспектах діловодства, зокрема, його смислової структури і змісті.

Національний стандарт ДСТУ 2732:2004 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять» констатував синонімічне вживання термінів «діловодство», «справочинство», що відповідає російськомовному «делопроизводство»^{*} та англomовному «records management» [17, с. 2]. Згідно з ДСТУ 2732:2004 діловодство тлумачиться як сукупність процесів, що забезпечують документування управлінської інформації та організування змісту роботи зі службовими документами [17, с. 2]. Утім, якщо «зануритися» в історію значень цього терміну, нам відкриється не лише еволюція його змісту, а й процесуальні трансформації роботи з документами, її значення для розвитку суспільства і держави. *De visua* простежується етимологія походження терміну, котре виникло у результаті словосполучних модуляцій слів «діло» («справа») і «провадження» («ведення», «вчинення»). Спочатку «ділом» називали судові чи адміністративні питання, що вирішувалося органом управління, а тому під «діловодством» розуміли їх розгляд і розв'язання,

* Відзначимо, що ГОСТ Р 51141–98 «Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения» закріпив синонімічність термінів «делопроизводство» і «документационное обеспечение управления». Таким чином, з огляду на формальну логіку «діловодство» автоматично ототожнюється не лише з «делопроизводство», а й «документационным обеспечением управления».

адекватне відображення цих процесів при складанні документів і роботи з ними [7, с. 34–36]. Тому, цілком закономірним явищем сприймається обговорення змісту діловодства у XIX ст. передусім тими, хто мав пряме відношення до організації роботи з документами у судових інстанціях чи органах управління. Власне, має місце ще одна термінологічна колізія – сприйняття судочинства до другої половини XIX ст. адміністративною (управлінською) сферою діяльності суспільства.

Оприсутнення термінологічних пояснень діловодства у спеціальних, тематичних працях, датованих XIX ст., як «канцелярської науки», «... процес письмового оформлення (документування) виробництва справ; ... сукупність документів закладу загалом чи його структурної частини; ... постановку «листування» (обмін кореспонденцією) в установі, яке складається з прийому, реєстрації, виконання, контролю за виконанням документів, тобто документаційне обслуговування роботи закладів» [2, с. 5–12; 15, с. 27] чітко вказувало на побутування двоякого ставлення до нього, як практичної сфери діяльності і теорії певної галузі знань, котра на тоді не мала адекватного означувального терміну. Різні тлумачення діловодства продовжили існування і у XX ст.

Екскурс у минуле століття яскраво підтверджує висновок про стрімкий розвиток діловодства як сфери практичної роботи з документами, котра поступово знайшла й теоретичні узагальнення. Продуктом цього періоду стали термінологічні словники, державні і галузеві стандарти, фахова періодика, система спеціальної освіти, дисертаційні дослідження, наукові конференції, що актуалізували входження діловодства до переліку найбільш затребуваних тем управління, зокрема, його документаційного забезпечення, а Єдина державна система діловодства стала вершиною практичних досягнень.

Особливим етапом для розвитку діловодства стали 1920–1930-і роки «... Час будувати теорію діловодства» – таким гаслом рясніли сторінки галузевої періодики, спеціальної тематичної літератури вказаного проміжку часу [1; 3; 10; 11; 23]. Зміст діловодства й нормативно-правове його провадження – пріоритетні напрями діяльності Всесоюзного державного інституту техніки управління (1926–1932), Українського державного інституту раціоналізації управління (1929–1934) та інших їм подібних інституцій. Помітними у цьому випадку були старання Управління з удосконалення державного апарату (відділ нормалізації) (1923), Бюро (кабінету) стандартизації при ВРНГ (1923), Державного бюро організаційного будівництва «Оргстрой» (1925), котрі займалися розробленням і впровадженням технологій документування та документообігу на рівні установи, вивченням досвіду керування документаційними процесами за кордоном [16, с. 69–71; 18, с. 245]. Їх методична, науково-дослідна робота у галузі діловодства знайшла активне висвітлення на сторінках часописів «Вопросы организации и управления» («Питання організації й управління», 1922–1924), «Техника управления» («Техніка управління», 1925–1930) та ін. [8, с. 23; 13, с. 35].

У середині 1920-х років на шпальтах «Техники управления», а за тим – інших періодичних видань розгорнулося серйозне термінологічне обговорення поняття «діловодство». Сама дискусія стала продовженням діалогу, започаткованого засіданням членів Кабінету методики ВДІТУ, що відбулося 19 жовтня 1926 р. Незважаючи на відсутність єдиної думки у міркуваннях стосовно змісту і значення діловодства, продемонстрованому у представлених учасниками зібрання доповідях, більшість із них репрезентували його як практичну сферу роботи з документами, складову «науки про організацію і техніку управління».

Найяскравішим адептом практичного підходу виступив М. Левінсон, доповідь якого на засіданні інститутського Кабінету методики й задала тон і напрям розгортання майбутньої дискусії. Оперуючи широкою історіографічною базою, котру склали праці колег, дослідник сміливо утверджував таку точку зору, згідно з якою діловодство постало процесом, що відбувається в установі й охоплює оперативно-адміністративні дії, тобто дії, спрямовані на

реалізацію закладом функційного призначення, а також як «матеріальне оформлення оперативно-адміністративних дій», тобто «обробки паперів» [10, с. 31].

Головним штадпунктом діловодства у міркуваннях М. Левінсона виступає опрацювання документів за змістом (складання текстів, їх редагування), а також технічні заходи, що забезпечують рух документації, її зберігання й облік [10, с. 31]. Головна складність у визначенні змісту діловодства, на думку М. Левінсона, криється у відсутності єдиного пояснення значення його складових, які входять до оперативно-адміністративної діяльності установи. Радикалізм М. Левінсона полягав у тому, що він категорично запропонував відмовитися від уживання терміну взагалі, оголосивши його «анахронізмом шкідливим, непотрібним і навіть небезпечним», який «невизначеними словами прикриває бідність, неясність і незавершену відточеність думки» [10, с. 38]. Переконавши доводячи справедливості власних міркувань, подвижник НОПу вдається до присвят етимології слова, у тому числі і процесу його творення. Міркування щодо генезису терміну супроводжується зіставленнями його форми і змісту. Звідси наполягання на тому, що побутуючі на той час дефініції діловодства не віддзеркалюють «ведення діла» як ланки виробничого процесу, управлінської діяльності. Наступним революційним кроком М. Левінсона стала пропозиція введення «виразнішого й індустріального терміну – документовиробництва» [10, с. 38]. Складно погодитися із рекомендацією дослідника у тому, що підміна термінів могла би прояснити їх зміст, адже на зміну одному пропонувався інший, із так само чітко невизначеним значенням. Утім, навіть ця радикально смілива ідея – відмовитися від усталеного, традиційного терміну мала позитивне значення для студювання поняття, оскільки на неї миттєво відреагували ті, хто консервативно був налаштований щодо змісту аналізованої лексеми.

На радикалізм М. Левінсона відповів відомий представник ВДІТУ – М. Фурман, який рішуче розкритикував міркування колеги [23]. Сенс основного заперечення його опонента зводився до того, що недоцільно прагнути досягнути конструкцію терміну «діловодство» «механічним шляхом», бо набагато надійнішим пошуком відповідей на термінологічні питання є визначення змісту реальних фактів, подій і явищ, що означаються поняттями. Сам же М. Фурман виступив за тлумачення діловодства лише як сукупності «технічних дій, пов'язаних із діловими паперами незалежно від сутності і тексту ділових паперів. ... дія з діловими паперами, а не дія згідно з діловими паперами ...» [23, с. 23–24]. Відстоювання збереження усталеного змісту діловодства (як і вживання самого терміну), дослідник мотивував тим, що «до нього звикли працівники-практики, не перебільшуючи значення діловодства аж до возведення його в науку про управління, а таких працівників-практиків, прекрасно розуміючих цей термін і тих, що оперує ним у повсякденній практичній роботі – більшість» [23, с. 14]. Красномовна цитата зі статті М. Фурмана ще виразніше представила образ діловодства у 1920–1930-х роках, який залишався на теоретичному рівні лише пунктирно розміченим, без чіткого окреслення об'єкту дослідження і предмета.

Інший відомий учасник дискусії, співробітник ВДІТУ – В. Мейльман під «діловодством» розуміє «відображення діяльності установи в паперах» [14, с. 31]. М. Левінсон, полемізуючи з В. Мейльманом, як і інші його колеги закидали те, що діловодство охоплює не лише документування, а й документообіг [10, с. 27]. Утім, вивчаючи зміст практичного посібника В. Мейльмана, переконуємося, що сам автор далекий від того, щоб однобічно тлумачити це поняття, адже більша частина праці відводиться під детальний опис процесів реєстрації, обігу, зберігання документів [14].

Відзначимо, що полісемантичність значення «діловодства» у вказаний відтинок часу ілюструють праці Р. Майзельса-Рафімова [11, с. 124–129]. Декларуючи власне бачення терміну у різноманітності його пояснень на кшталт «усі дії, всі операції стосовно конкретного оформлення роботи в установах, у т.ч. усних і символічних дій», «сукупність дій щодо руху, виконання і зберігання ділових паперів» [12, с. 41–42] тощо, як взірць для провадження наукового пошуку дослідник обирає дії у сфері управління, виконувани за допомогою документів. Подібним чином

тлумачення «документальних операцій» виглядає і в основоположника документаційної науки – П. Отле [19]. У судженнях Р. Майзельса-Рафімова чітко відстежується наслідування бельгійському вченому, особливо у поясненнях тієї частини, яку прийнято називати «життєвим циклом документа». Є сенс привести цитату із праці П. Отле для того, щоб стало очевидним джерело запозичень вітчизняними дослідниками досягнень передового зарубіжного досвіду у тлумаченні неперервності функціонування документів у різних станах – динамічному і статичному, а заодно й розширення сприйняття діловодства. Отже, «документ, створений на місці, чи той, що надійшов ззовні, від моменту своєї появи одержує назву, входить до певної сім'ї чи класу, залучається до «справи», виходить із неї для того, щоби знову повернутися, циркулює, передається, зустрічається з собі подібними, інакше кажучи, живе більш-менш активним життям. Потім він старіє, припиняє притягувати до себе увагу і все рідше і рідше виходить на сцену. Нарешті, після більш-менш тривалого і більш-менш корисного існування, він гине у тих аутодафе, необхідність яких викликана нагромадженням безлічі нових документів, що з'явилися пізніше від нього, молодших, актуальніших, корисніших, претендуючих на те місце, яке він займає у класифікаційних нішах, і яким ці нові документи, у свою чергу, змушені будуть поступитися іншим. Кожній фазі життя документа відповідає особливого виду операція: укладання, реєстрація, розподіл, каталогізація, аналіз і витримка, розташування на місці і зберігання, довідки і користування, прийом, передача і знищення» [19, с. 13]. Сучасники П. Отле відзначали надмірне захоплення вченого деяким антропоморфізмом при поясненні «життя документа», котрий розмивав при цьому *раціональне*. Утім, зважаючи на характерний літературний стиль викладу думок, цей факт сприймається радше як вияв закономірності, аніж випадкової обраності. Таким чином, ідеї й концепції «життєвого циклу документа», знайшовши розповсюдження у зарубіжному досвіді керування документаційними процесами, активно освоювалися вітчизняною практикою, яка ніколи не була вільною від системного сприйняття документа на різних стадіях його існування. Обговорення особливостей побутування документа в динамічному й статичному станах продукувало комплексне бачення організації роботи з ним, що стало підмурком народження ідеї документознавства як науки про документ, середовище його створення й функціонування. Цікаво, що Р. Майзельс-Рафімов активно обстоював й інший термін-словосполучення – «теорія діловодства», під яким розумів термінологію і «номенклатуру діловодних дій і форм», очевидно, маючи на увазі, уніфікацію діловодних процесів. Зрештою, на нашу думку, таке тлумачення теорії діловодства близьке за змістом до сучасного його розуміння, а також теорії управлінського документознавства.

Як дослідник термінології у 1920–1930-х роках відзначився співробітник ВДІТУ О. Добровольський. Незадовго до відомої дискусії розгорнуте термінологічне студіювання поняття «діловодство» знайшло місце у праці дослідника із красномовною назвою «Делопроизводство и его элементы (содержание понятия)» («Діловодство і його елементи (зміст поняття)»), 1923) [3]. Перефразовуючи відоме словосполучення Ю. Крістєвої – «суб'єкт у процесі» [23], можна сказати, О. Добровольський розглядає діловодство як «об'єкт у процесі», де у ролі першого виступає *справа*, а другого – *її провадження*. Визначення діловодства знаходить описове пояснення: «під діловодством (виокремлено, – Авт.) потрібно розуміти порядок і способи провадження справ, що знаходяться в установі, і безпосередньо пов'язані із самою сутністю останніх» [3, с. 77]. Само «провадження справ» розкривається через його складові: а) надходження справи; б) рух справи залежно від її змісту до того чи іншого органу, котрий має право вирішувати це питання; в) момент розпорядження за справою (резолуція); г) рух справи до органу, що готує її розв'язання; ґ) підготовка справи до вирішення; д) рух справи до органу, уповноваженого її розв'язати; е) момент розв'язання справи по суті ...; є) момент дальшого провадження вирішеної справи; ж) зберігання справи» [3, с. 77–78].

Отже, наріжним каменем розлогого тлумачення діловодства О. Добровольським став термін «справа», пояснення якого у праці загалом відсутнє. Відтак маємо випадок, коли термінологічне

студіювання одного поняття відбувається через інше, так само незуніфікованого змісту. Очевидно, що йдеться про документування і обіг документів на рівні установи. Зрештою, наш висновок підтверджують зауваження і самого О. Добровольського, який шляхом поетапного опису «ведення діла / справи» підтверджує припущення і відкриває прихований потенціал термінології у виразнішій формі, що виявляється у визначенні діловодства як «організованого процесу закріплення на папері послідовних моментів у провадженні справ (надходження, руху, виконання, зберігання) шляхом особливих технічних прийомів згідно з установленими для цього формами» [3, с. 84]. Це пояснення діловодства так само наразилося на критику фахівців, підставою для чого стала невизначеність змісту «організований процес» [10, с. 26].

Незважаючи на термінологічні баталії у межах різних наукових, науково-методичних, освітніх інституцій, засобах наукової і масової комунікації і незалежно від них успішно продовжував побутувати і домінувати практичний підхід щодо визначення змісту діловодства. Старання органів влади й управління у стосунку упорядкування процесів документування та документообігу супроводжувалися постановами-зверненнями до відповідних установ, слугуючи «директивним» локомотивом поліпшення техніки управління, раціоналізації діловодства, розроблення його як науково-технічної дисципліни тощо. Маємо безліч прикладів підтвердити висловлене, коли діловодство пояснюють і визначають як «порядок і способи виробництва справ, що знаходяться у закладі і безпосередньо пов'язані з його існуванням», зовнішні письмові форми, «в яких відбувається процес виробництва справ і при посередництві яких здійснюються зносини між організаціями та посадовими особами» [10, с. 77], «сукупність дій процесу обігу паперів у закладі,... [їх] прийом, рух і виконання» [6, с. 120], «зовнішня система, русло роботи закладів, мережа внутрішніх і зовнішніх каналів, якими рухається ця робота» [20, с. 20], «відображення діяльності закладу в паперах» [14, с. 31–33], «всі дії,... операції щодо конкретного оформлення роботи в закладах, не уникаючи усних і символічних (sic) дій», «сукупність дій щодо руху, виконання та зберігання ділових паперів» [12, с. 41; 11, с. 124–131], «сукупність усіх дій, що відбуваються відносно ділових паперів (листів) під час їх руху всередині установи» [21, с. 3], «винятково технічна сторона управлінської роботи та технічні дії з папером» [23, с. 13] і та ін. Як бачимо, всі вони не просто визнають чи тяжіють до визнання діловодства практичною сферою соціальної діяльності, але й відмовляються «оприсутнити» його як наукову галузь знань із-поміж інших дисциплін.

Таким чином, у досліджуваній відтинок часу діловодство трактувалося як прикладна сфера роботи з документами, головне призначення якої полягало в упорядкуванні, систематизації й уніфікації кількох спеціальних методик документування, організації документообігу, зберігання документів. Більшість із них присвячувалася комплексному висвітленню питань документування (у тому числі й уніфікації та стандартизації діловодства), що розглядалися між двома перспективами – документообігом і архівним зберіганням.

Згодом, після тривалого домінування пояснень діловодства як практичної сфери роботи з документами стало зрозуміло, що така однобічність заважає цілісно пояснити генезис документознавства. А тому сучасний інтерес до документознавчої термінології із-поміж іншого має зосередитися на таких моментах: 1) критика однобічного сприйняття і тлумачення діловодства; 2) концепція діловодства як середовища народження документознавства; 3) криза ідентичності: віднайдення на загальному рівні відповідей на питання: «що означає діловодство?», «що означає документознавство?» і «яка відмінність між теорією діловодства й документознавством?». Додаткові історіографічні студіювання та теоретичні узагальнення набутого досвіду здатні віднайти відповіді на них.

Література

1. Вакман Б. Основные черты организации делопроизводства в учреждениях // Вопросы организации и управления. – 1923. – № 1. – С. 82–104.

2. Вельдбрехт В. Общие основы делопроизводства с приложением основных форм. – СПб.: Тип. Якова Трея, 1854. – 122 с.
3. Добровольский А. Делопроизводство и его элементы (содержание понятия) // Вопросы организации и управления. – 1923. – № 1. – С. 77–84.
4. Жуковская О., Гольцев Б. Документация советских учреждений. – М.: Изд-во «Московский рабочий», 1970. – 208 с.
5. Загорецька О. Теорія діловодства як галузь наукових знань // Студії з архівної справи та документознавства. – 2002. – Т. 8. – С. 139–141.
6. Икономов Н.О. подготовке канцелярских работников // Вопросы организации и управления. – 1923. – № 5. – С. 120–124.
7. Каменева Е.М. «Делопроизводство» и «документационное обеспечение управления»: есть ли разница значений? // Делопроизводство и документооборот на предприятии. – 2006. – № 9. – С. 34–36.
8. Керженцев П. Наши задачи // Время. – М., 1923. – № 2. – С. 22–23.
9. Кузнецова Т.В. Методические разработки Института техники управления по рационализации делопроизводства // Делопроизводство. – 2002. – № 2. – С. 75–83.
10. Левинсон Н. Что же такое «делопроизводство»? // Техника управления. – 1926. – № 11. – С. 24–39.
11. Майзельс-Рафимов Р. Опыт терминологии в делопроизводстве // Вопросы организации и управления. – 1923. – № 1. – С. 124–129.
12. Майзельс-Рафимов Р. Структура учреждений и организация делопроизводства. – М.: Изд-во ВСНХ, 1924. – 108 с.
13. Мацарина И.Б. Из истории рационализации делопроизводства в советских учреждениях в 1925–1930 гг. // Труды МГИАИ. – 1962. – Т. 28. – С. 32–45.
14. Мейльман В. Организованная канцелярия: Практическое руководство организации делопроизводства на научных основах (с 43-мя формами и рисунками). – К.: Изд. т-ва «Друкарь», 1924. – 104 [8] с.
15. Митяев К.Г. Документоведение, его задачи и перспективы развития // Вопросы архивоведения. – 1964. – №2. – С. 27–37.
16. Наука и техника в России. Изыскательные учреждения в Москве и Петрограде, изучающие труд // Организация труда. – 1921. – № 1. – С. 69–71.
17. Національний стандарт ДСТУ 2732:2004 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять». – К.: Держспоживстандарт України, 2005. – 31 с.
18. НОТ в СССР. Справочник НК РКИ СССР. – М., 1924. – 421 с.
19. Отле П. Руководство к администрированию. – М.: Изд-во НК РКИ СРСР, 1924. – 85 с.
20. Покровский Д. В. Рационализация делопроизводства. – М., 1925. – 187 с.
21. Руководство по делопроизводству волисполкомов. – М.: Изд-во НКРКИ СССР, 1924. – Вып. 1. – 86 с.
22. Фурман М. К дискуссии по вопросу о делопроизводстве // Техника управления. – 1927. – № 1. – С. 12–15.
23. Kristeva J. The Subject in Process // The Tel Quel Reader / Patrick French and Roland-Fracois Lack. – London, New York: Routledge, 1998. – P. 67–86.

Байлема Т.М.,

*аспірантка історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Боротьба з безробіттям на Поділлі за часів українських урядів 1917–1920 рр.

В статье на архивных источниках и на материалах периодической печати исследуется такой аспект социальной политики украинских национальных правительств 1917–1920 гг. как борьба с безработицей на Подолье.

Basing on some archival and periodical sources, the author of the article researches the combat against unemployment in Podolia region as one of the aspects of the social policy carried out by Ukrainian national governments in 1917–1920.

Ключові слова: Центральна Рада, Українська держава, Директорія, Подільська губернія, безробіття, біржа праці, організація громадських робіт, робітниче питання.

Одним з найважливіших внутріполітичних завдань незалежної Української держави на сучасному етапі є розвиток місцевого самоврядування, ліквідація безробіття в окремих регіонах. Ці проблеми вимагають вивчення досвіду діяльності національних урядів доби Української революції 1917–1921 рр., характерною особливістю якої було тісне поєднання національного і соціального аспектів. Це пояснюється тим, що українці до революції були пригнобленим, структурно неповним народом, який втратив наприкінці XVIII ст. не лише власну державність, а й власну політичну еліту. З відродженням національної державності кожен новий уряд протягом 1917–1920 рр. спробував свої сили у визначенні і вирішенні наболілих соціальних питань. Гостро у ті часи стояло питання щодо подолання безробіття. Розглянемо його на прикладі Поділля.

Радянські історики лише побічно висвітлювали питання боротьби з безробіттям у революційної доби [1]. У незалежній Україні коло дослідників питання робітничої політики українських національних урядів у 1917–1920 рр. значно розширилось. Свідченням цьому є кілька захищених дисертацій і виданих монографій з вказаної проблематики [2]. Разом з тим ця проблема на місцевому рівні досліджена недостатньо. У цій статті зосереджена увага на практичних заходах, вжитих українськими урядами і місцевими органами влади Поділля щодо ліквідації безробіття.

Подільський край переважно сільськогосподарської культури з слабо розвинутою промисловістю і водночас великим приростом населення ще до Першої світової війни давав великий відсоток безробітних, незважаючи на те, що деяка кількість населення переселилась до Сибіру, в Середню Азію, Америку тощо, а сільські робітники сотнями тисяч ходили у степові губернії на сільськогосподарські роботи. За доби Української революції не було відповідних умов і для такої роботи, до того ж фабрики і заводи за браком матеріалів і палива майже не працювали. Армія безробітних з кожним днем зростала. На ґрунті голоду, недоїдань, безробіття зростало й поширювалось, а разом з ним і стихійне невдоволення, озлоблення, грабунки, крадіжки тощо. Край дичавів. При таких умовах не було можливості встановити лад у державі, утворити міцну і популярну владу. Треба було вжити неординарних заходів, щоб позбавитись цього загального лиха, і насамперед про це повинна була дбати влада, прийнявши ряд відповідних законів та віднайшовши на це кошти.

Так, за часів Центральної Ради міська влада у Вінниці намагалась боротись з цією проблемою. Зокрема, на засіданні міської думи 6 листопада 1917 р. заслухано питання про створення біржі праці для безробітних мешканців та відпущено на її потреби до кінця поточного

року 1000 крб. Центральна Рада постановила відпустити сто мільйонів гривень карбованців на улаштування громадських робіт для безробітних і частину фонду одержали Житомирське та Бердичівське самоврядування. [3].

Однак, масове безробіття різко зростало. Вже у червні 1918 р. гетьманський міністр праці зазначав, що в містах налічується понад 200 тис. безробітних і незабаром ця цифра зросте до 500 тис. [4, с. 50–51]. Важливим заходом у боротьбі з безробіттям за часів Гетьманської держави 1918 р. стала організація масових громадських робіт по впорядкуванню міст, селищ. Для цього з ініціативи міністерства праці було ухвалено 5 серпня 1918 р. «Закон про організацію громадських робіт». На його виконання державою було відпущено 2 557 535 крб. [5, с. 315].

Подолання безробіття шляхом організації громадських робіт практикувалось і за доби Директорії. Зокрема, у зверненні Вінницького міського голови та членів управи до міністра праці УНР йдеться: «В сучасний момент, внаслідок війни, революції, а тим самим економічної руїни, місто Вінниця, яке до того увесь час було в центрі військових подій і революційного життя, значно потерпіло і число безробітних з кожним днем збільшується. Міське самоврядування за браком коштів, не може в значній мірі вжити заходів для полегдження кризи. Приймаючи до уваги все вищезазначене, Вінницька міська влада вирішила організувати для безробітних громадські роботи які разом з тим дали б можливість Вінниці придбати культурні чинники громадсько-політичного життя. Мається на увазі цілий ряд громадських майстерень, а саме: швальні, теслярень, збудувати громадську баню, лікарню і цілий ряд шкіл, збудувати не тільки в центрі, а й по околицях трамвайну колію. Проводячи принципову політику по введенні спеціальних податків, утворенню громадських робіт, влада вважає необхідним утворення спеціальної комісії з представників Думи і робітничих організацій детального розроблення цього питання, встановлення ставок спеціального податку і плану громадських робіт. Для організації і виконання зазначених робіт Вінницьке міське самоврядування, за браком власних коштів звертається до Міністерства праці за допомогою коштами у сумі не менше одного мільйона карбованців, про що прохаємо Вас Пане Міністре» [6, с. 2].

У січні 1919 р. міський голова і члени управи м. Вінниці звернулись до Міністра народного господарства з проханням відпустити в розпорядження Вінницької міської управи певну суму коштів для боротьби з безробіттям. Зокрема у зверненні йшлося: «Коли ще до війни приходилось часто чути про безробітних і вживати заходи до поліпшення їх становища, то тепер після жорстокої п'ятилітньої війни, яка привела народи Європи до економічної руїни, армія безробітних настільки збільшилась, що заставляє вжити негайних і самих рішучих заходів до ліквідації кризи. Ще до війни Вінницьке Міське Самоврядування, бажаючи надати місту Вінниці цілком культурний вигляд і ідучи на зустріч потребам населення, намітило цілий ряд робіт громадського характеру, з якою метою робило навіть плани будівель і вирахувало їх вартість. Але війна позбавила можливості перевести в життя ці проекти, хоч потреба наприклад, у будівництві громадських бань, водопроводу, каналізації і доріг була настільки велика, що Міське Самоврядування ніколи не забувало про те, аби вжити відповідні засоби. Ця потреба збільшувалась в міру того, як збільшувалось число безробітних і тепер настав момент, коли Міське Самоврядування мусить розпочати громадські роботи, не дивлячись на брак коштів При повному напруженню міське Самоврядування гадає частину коштів здобути через спеціальне оподаткування заможних класів, на що мається вже вотум в Думі, але розуміється, в якій би високій мірі це спеціальне оподаткування не було переведено, потрібних великих коштів на переведення в життя наміченого плану громадських робіт Міське Самоврядування дати не може. Тут потрібна допомога Правительства, яке теж зацікавлене в громадських роботах для безробітних. Крім того, м. Вінниця, яке відіграло велику роль в останній війні і революції, яке являється центром багатого Поділля, має повне право на допомогу уряду. Бажано було б щоб Вінниця здобула відповідне місце серед культурно-політичних центрів України не тільки по своєму значінню в теперішній момент, а й по своїм культурним цінностям. Вінницьке Міське

Самоврядування в першу чергу намічає збудування громадських бань. Вартість цих бань обійдеться в 2.600.000 карб., при чому користуватись банею по проекту зможе 1600 чол. в день. В другу чергу намічається збільшення дебету водопроводу, так як будівництво водопроводу було обраховано лише на 30000 населення, а тепер у Вінниці нараховується біля 100 тис. мешканців. Вартість водопроводу по проекту Міського Архітектора виносить 1.220.000 карб. З огляду на злий стан мостових і шляхів на околицях, а також міських площ, мається на увазі переведення земляних і мостових робіт які обійдуться приблизно по обрахунку міського архітектора 1.700.000 карб. Хоч Вінниця вважається «благоустроєним» містом, але й досі немає каналізації. Питання про будівництво в Вінниці каналізації порушувалось ще до війни, були розроблені детальні проекти, які затверджені б. Будівельно Технічним Комітетом Міністерства Внутрішніх Справ Тимчасового Російського Уряду, але в життя не могли бути переведені через війну і брак коштів. По теперішнім цінам збудування каналізації по затвердженим проектам обійдеться в першу чергу коло 18 000 000 карб. Всього таким чином Вінницьке міське Самоврядування намічає робіт для благоустрою м. Вінниці на суму коло 24 000 000 карб. Розуміється ці роботи неможливо перевести відразу, в один прийом, вони будуть розтягнуті на кілька років, тим більше що й таких коштів Міське Самоврядування не в силах знайти, але навіть для того, щоб ці роботи розпочати, щоб будувати хоч одну громадську баню, необхідно кілька мільйонів. Приймаючи все вищезазначене на увагу, Вінницьке Міське Самоврядування звертається до Вас, Високошанований Панає Міністре, прийти на допомогу і відпустити в розпорядження Вінницької Міської Управи певну суму, з якою можливо було б розпочати зазначені громадські роботи, в кожному разі не менше 2 600 000 карб., необхідних для збудування громадських бань. Решту необхідних коштів Вінницьке Міське Самоврядування бере на себе і сподівається намічений план робіт по малу виконати» [6, с. 2–3].

У цей період боротьба з безробіттям на Поділлі значно активізується. Про це свідчить інтерв'ю з міністром праці, надруковане у подільській газеті «Визволення» від 25 червня 1919 р. Зокрема, на запитання, що зроблено у справі організації робітництва і що робиться міністерством, міністр праці сказав, що «...на даний момент всі робітничі організації, на території УНР знищені. Руйнували їх як більшовики, так і наші військові частини. Кас для робітників нема, біржі праці не мають коштів на утримання. В Проскурівській Біржі Праці записано до 3100 безробітних, які не мають ніякої допомоги. Зараз міністерством вживаються заходи до відновлення як робітничих організацій, так і установ охорони робітництва. Зважаючи на те, що в багатьох містах вивозять капітали й машини, закривають підприємства, або просто саботують. Міністерством виробляється закон про контроль підприємств робітниками. Крім того будуть запропоновані промислові суди і промислові курси для робітників» [7].

Міністр зауважив про той сумний факт, що як військова, так і цивільна влада не розуміють важливості і гостроти робітничого питання, від чого міністерство праці має багато прикростей. Як бачимо з документів, міністр праці не лише розумів всю складність проблеми, а й бачив конкретні шляхи її вирішення.

У лютому 1919 р. був створений відділ праці Подільського губернського виконавчого комітету. Вже у травні 1919 р. у відділі праці діяли чотири підвідділи (конфліктно-тарифно-нормувальний, охорони праці, соціального страхування і статистичний). Хоч кількість співробітників відділу праці була нечесельною, він поступово розширював свою діяльність. Попри величезні труднощі в організації відділів праці, у червні цього самого року на території Подільської губернії було організовано 18 відділів праці, які діяли в таких містах як Балта, Брацлав, Бар, Тульчин та ін. Одночасно у губернії відбулись організації й реорганізації бірж праці. Через них на роботу влаштовано 626 осіб, що становило понад 20 % усіх безробітних Подільської губернії [8].

Значна роль у боротьбі з безробіттям належала міністерству праці, яке неодноразово зверталось з проханням до Ради Народних Міністрів виділити кошти на вирішення проблеми: «...прохаєм Раду Міністерств асигнувати пятьдесят тисяч гривень на допомогу безробітним міста

Проскурова і чотири тисячі гривень для видачі урядовцям Біржі Праці в Проскурові як одноразову допомогу» [9].

Влітку 1919 р. у м. Проскурові відбулись збори представників професійних спілок, на яких одним із питань стояло відкриття їдальні для безробітних. Для цього міністерством праці було асигновано 25 000 крб. і відправлено свого представника т. Леву для організації цієї справи [10].

У Вінниці також порушувалось питання про обладнання їдальні при біржі праці. Так, зокрема, міський голова та члени управи звернулись до Вінницької міської думи з пропозицією-проханням: «Виходячи від загальних міркувань до потреб в Вінницькому масштабі, влада мусить зазначити, що і в Вінниці армія безробітних все збільшується, вінницька Дума повинна подбати про допомогу. Влада вважає необхідним побудувати в найближчому часі їдальню при Біржі Праці. Завдання такої їдальні, це – підтримка більш незахищеного класу людей. Їдальня розрахована на 60 чол., причому 30 обідів мають відпускатися нище собівартості (3 р. 70 коп.). 30 нище собівартості (2 р. 50 коп.) значна частина безкоштовно, в залежності від потреби в тому безробітних Вінниці. Собівартість одного обіду становить (3 р.90 коп.). На обладнання цієї їдальні потрібні кошти в сумі 4406 карб. 95.коп. не рахуючи помешкання, ремонту. Освітлення, в оборотній капітал теж вимагаються кошти в сумі не менше 2000 карб. Крім того, для заснування фонду допомоги безробітним (на видачу безкоштовних обідів) Влада просить у Думі кошти в сумі 16406 карб. 95 коп. При великому бюджеті міста ця сума не ляже особливим тягарем на міську владу. Задоволення ж такої пекучої потреби в значній мірі внесе спокій у робітничі кола і підійме в очах населення авторитет міського самоврядування» [11].

Зрозуміло, що на заваді подолання безробіття і взагалі здійсненню багатьох соціальних проектів стояла політична нестабільність в Україні та загальна господарська розруха. Ситуація погіршувалась і дефіцитом міських бюджетів. Та, незважаючи на всі ці труднощі, кожен національний уряд намагався вирішити проблему безробіття, особливо це стосується влади на місцях. Вона намагалась покращити становище безробітних шляхом організації їх страхування, безплатного харчування, гуртожитків, організації громадських робіт тощо, а також вживала заходи до організації обліку та розподілу робочої сили шляхом утворення бірж праці. Регулятором розподілу робочої сили був, як і до революції, ринок праці. Проте він принципово відрізнявся від капіталістичного, оскільки пропозиція цієї сили та попит на неї перестали бути товаром.

Проте у зв'язку з постійним перебуванням українських урядів у стані війни, забезпечити повну зайнятність населення не вдалось. Створення страхового фонду допомоги безробітним через саботаж підприємців та нестабільність воєнно-політичної обстановки проходило повільно. Важливим заходом у боротьбі з безробіттям стала також організація масових громадських робіт, але і ці роботи мали тимчасовий характер та не гарантували постійної зайнятості та заробітку. Хоча наприкінці 1920 р. у зв'язку з нарощуванням темпів відбудовних робіт явне безробіття зникло, проте це явище було тимчасовим.

Література

1. Історія робітничого класу Української РСР.–К.,1967.–Т. 1–2; Скляренко Є.М. Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918–1920 рр.).–К.,1966 та ін.
2. Андрусишин Б.І. Робітнича політика українських урядів (1917–1920 рр.). Дис...докт. іст. наук.–К.,1997; його ж. У пошуках соціальної рівноваги. Нариси історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. – К.,1995; Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: Соціально-економічні зміни 1917–1920 рр. – К.,1996 та ін.
3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Д.-230. – Оп. 1. – Спр. 1928. — Арк 4.
4. Ревагук В.Я. Боротьба з безробіттям на Україні в 1918–1920 рр. //УІЖ.– 1987. – №5.–С. 49–56.
5. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т.2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – Ужгород, 1930. –С. 315.
6. ДАВО. – Ф.Д.-230. – Оп. 1. – Спр. 1928. — Арк. 2–3.
7. Визволення. – 1919. – №2 – 25 черв.

8. Діяльність Подільського Губернського відділу праці в 1919 р. //Тези доповідей п'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1987.– С. 7.
9. Визволення. –1919.– 29 черв. – № 6.
10. Визволення. –1919. – 7 лип.– № 13.
11. ДАВО. – Ф.Д.–230. – Оп. 1. – Спр. 1928. – Арк. 4.

Гула К.О.,

*аспірантка кафедри всесвітньої історії
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*

Еволюція північноірландського конфлікту з початку зародження до сьогодення (XVII – XX ст.)

В статтю проаналізована історія североірландського конфлікту, причини його виникнення і особливості урегулювання в XVII–XX вв.

The history of Northern Ireland's conflict taking place in XVII–XX centuries, its reasons and peculiarities of its regulation are analysed in the given article.

Ключові слова: північноірландський конфлікт, династія Стюартів, повстання, англо-ірландська угода.

Більшість політичних систем світу поліетнічні, що автоматично робить їх потенційно сприятливою зоною для виникнення сецесійних конфліктів*. Етнополітичний конфлікт є однією із форм прояву конфліктної взаємодії груп, що суперничають, і який камуфлює інші види конфліктів (політичні, економічні, соціальні). Сама ж етнічність не виступає причиною конфлікту. Цей приклад протистояння розглядається не як результат несумісних групових ідентичностей, а скоріше як наслідок міжгрупового суперництва за володіння економічними, природними та іншими ресурсами [1].

Етнополітичні конфлікти існували протягом історичного розвитку людства і відігравали дестабілізуючу роль у суспільстві. Особливо кінець 1980-х – початок 1990-х років ознаменувалися міжнаціональними конфліктами, що розгорнулися на території радянського і пострадянського простору. Етнополітичні конфлікти, які знайшли своє відображення в малих та великих війнах на етнічному чи територіальному ґрунті, призвели до багаточисельних жертв серед мирного населення. І нині події, які відбуваються в світі, вказують на дезінтеграційні руйнівні тенденції, що загрожують новими конфліктами. Тому проблеми вивчення їх історії, механізмів попередження і врегулювання як ніколи актуальні й сьогодні [2].

Важливого значення набувають історичні дослідження етнополітичних конфліктів у різних конкретно-історичних, етнокультурних умовах з метою виявлення їх причин, наслідків, специфіки, типів, участь у них різних національних, етнічних груп, методів попередження і врегулювання.

Тому розгляд розвитку північноірландського конфлікту як одного із етнополітичних, є, на нашу думку, яскравим прикладом.

Історіографію з цієї проблеми умовно можна поділити на кілька груп: ірландську, радянську та сучасну російську й українську. Ірландська історична наука об'єднує представників «канону», які пов'язували протистояння в провінції з англійською колонізацією, що призвела до пригноблення місцевого католицького населення протестантськими переселенцями (Д.Гривз,

* Сецесійний конфлікт – тип етнополітичного конфлікту, метою якого є відокремлення частини від єдиної територіальної одиниці (держави) за рішенням її населення чи органів влади.

Т.Джексон, Дж. Коннолі, Л.де Пеа) і представників ревізійного напрямку, які доводили про використання комплексного підходу стосовно дослідження конфлікту в Північній Ірландії, враховуючи можливі причини, що могли призвести до його подальшого загострення (Т.Карр, Дж.Дербі, С.Елліот) [3]. Радянські історики першопричину боротьби ірландців вбачали у колонізації Ірландії, її поділі у 1921р., що породило політичну нерівність католиків відносно протестантів, їх економічну й соціальну дискримінацію і призвело до боротьби між пригнобленим класом католиків й панівним – протестантів (І.Бірюков, Н. Грибін, В. Істратов, А. Колпаков, Т. Осипова) [4]. Представники сучасної російської й української історіографії схиляються до позиції, що конфлікт у Північній Ірландії був сплетенням причин політичного (боротьба за владу), конституційного (питання щодо об'єднання Ірландії), економічного й соціального (рівні можливості в економічній та соціальній сферах), релігійного (паритетний статус католицизму й протестантизму) та психологічного характеру. До представників цієї групи слід віднести О. Полякову, М. Орлову, А. Громико, Е. Кучменко, С. Толстова.

При дослідженні ольстерської проблеми у статті були використані дві міжурядові угоди, Хілсборська (1985р.) й Стормонтська (1998р.), які мали на меті послабити конфронтацію у північноірландському суспільстві, і англо-ірландський Договір (1921 р.), яким було встановлено поділ єдиної Ірландії на Ірландську Республіку та Північну Ірландію у складі Сполученого Королівства.

Часто боротьбу і конфлікт у Північній Ірландії намагаються подати як виключно релігійні. Католики і протестанти (здебільшого) конфліктують не з питань віри й теології. Проблема Північної Ірландії – це колоніальна проблема і «расова» відмінність між колоністами та корінним населенням лише набуває релігійної форми.

Поняття «ольстерська колонія», а разом з ним «ольстерська проблема» зародилися в XVII ст. і безпосередньо були пов'язані з британською колонізацією Ірландії.

Вперше англійські лицарі з'явилися на ірландській землі у XII ст., а саме – у 1169 р. вони висадилися на сході країни, у провінції Лейнстер під проводом Генріха Плантагенета. Так започаткувалася колонізація Ірландії, яка затягнулася на вісім століть і зустріла супротив з боку волелюбного ірландського народу [5].

Протягом кількох століть англійським феодалам вдалося завоювати лише незначну територію на сході острова.

До початку XVII ст. Ольстер був найвідсталішою ірландською провінцією. На його території проживали племена кельтів, які називали себе гелами, населення займалося скотарством, а територія належала клановим вождям, із яких найбільш впливовими були О'Нейл та О'Доннелл, графи Тайрон і Тіркконелла.

У різні історичні періоди ірландське питання то загострювалося, то послаблювалося, але ніколи не залишалося забутих і другорядним. Крім того, слід зауважити, що проблема Північної Ірландії мала неоднаковий характер розвитку на окремих етапах загострення.

На нашу думку, незважаючи на вторгнення англійських завойовників на територію Ірландії ще у другій половині XII ст., цей історичний відрізок, аж до кінця XVI ст., некоректно виділяти в окремий період боротьби. Події, які відбулися впродовж зазначених століть, слід визначати як основні каталізатори, що привели до розгортання руху за незалежність Ірландії [6].

Умовно можна виділити шість етапів у визвольному русі ірландців, які розглядаються нижче.

Перший етап розпочався в першій половині XVII ст. (1641 –1653рр.) і був пов'язаний з періодом Англійської буржуазної революції. У 1641 р. в Ірландії, яка стала опорою англійського панування, вибухнуло повстання проти пануючого режиму. Повстанці зуміли встановити контроль майже над всією територією провінції і захопити більшу частину країни. Але зрада знаті призвела до поразки. У 1649 р. «приборкувати» Ірландію приїхав Кромвель. Його шлях був відмічений кривавим терором, символом якого стала різня в містах Дрогеді та Уксфорд. Після

страсти Карла I у січні 1649 р., англійський парламент конфіскував майже всі володіння католиків і розпочав нове заселення Ірландії, в основному із відставних солдат, що призвело до великих нещасть. Багато ірландців було зігнано із землі, багатьох відправлено до Вест-Індії, де вони фактично потрапили в рабство. У той самий час ірландський парламент було тимчасово включено до складу англійського (1653р.). Ці події призвели до спаду визвольного руху [7].

З новою силою боротьба розгорнулася в 70-ті роки XVII ст. і тривала до початку XVIII ст., цим самим ознаменувавши новий, другий, етап в ірландському русі.

Реставація династії Стюартів, що репрезентувала прокатолицькі симпатії, втілювала надії ірландцям на визволення. Надія ця зміцнилася після того, як у 1685 р. на престол повернувся Яків II, переконаний католик. Він надав широкі повноваження графу Тіркконеллю, який перейшов межі розумного, що викликало хвилю протестів серед протестантів. Прокатолицька орієнтація Якова II призвела до його усунення від влади і приходу Вільгельма Оранського у 1686 р. 11 липня 1689 р. відбулася битва на р. Бойн, де зустрілися англійські війська з ірландською армією, у результаті якої Яків II зазнав поразки. Ці події знаменували нову хвилю панування протестантів в Ірландії [8].

90-і роки XVIII і початок XIX ст. характеризувалися для Ірландії черговим піднесенням та третім етапом боротьби за незалежний розвиток. У 1791 р. під впливом Французької революції радикали із Белфаста і Дубліна створили товариство «Об'єднаних ірландців». Літом 1798 р. вони підняли повстання і змогли захопити владу в свої руки. Але в остаточному підсумку повстання зазнало поразки. У січні 1801 р. було проведено «об'єднання» (унію) ірландського парламенту з англійським, лишивши Ірландію без будь-яких залишків автономії [9].

У 70–90-і роки XIX ст. розпочався наступний етап піднесення визвольного руху. Населення Ірландії, починаючи з 1841 р., все більше і більше зменшується через жорстку політику експропріації і конфіскації приватної власності та насильницького виселення із сіл, що практикувалося тоді англійськими лендлордами. З 8 222 644 душ, яких налічувалося в Ірландії у 1841 р., число населення вже у 1871 р. зменшилось до 5,4 млн. осіб і повертається на рівень 1801 р. За п'ять років (1861–1865) лише в Америку іммігрує 1 591 487 ірландців. Цей процес зменшення народонаселення продовжувався і у подальшому. Протягом шести років (1846–1851рр.) в Ірландії померло від голоду більше 1 млн. осіб. Голод і обезлюднення 1840–1850-х років. й аграрна криза, яка слідувала за ними, підірвали ірландську економіку [10].

Все це посилювало революційні настрої серед населення. З новими силами вибухнуло чергове повстання, очолюване членами «Ірландського революційного братства», які ставили за мету створення незалежної Ірландської республіки. У 1867 р. повстання було придушене через зраду його учасників. Шляхом суворих репресій англійський уряд зберіг свою владу над Ірландією і майже аж до початку XX ст. становище її населення погіршувалося.

На цьому самому ж етапі започатковано рух за гомруль* – самоуправління Ірландії. З цією метою було створено Ірландську лігу гомруля, а у 1886 р. було внесено перший Біль** про гомруль, яким передбачалося встановлення в Дубліні двопалатного парламенту і перехід адміністрації у місцеві руки. Але цей закон вдалося провести з третьої спроби лише через палату громад, на що було затрачено 86 засідань [11].

Незмога досягнути самоуправління для Ірландії на деякий час послабила боротьбу ірландського народу, логічно завершивши цей етап.

На початку XX ст. (перша половина) розпочався новий етап у національно - визвольному русі в Ірландії. У цей час відбувається зміцнення позицій «Шинн фейн»*, яка проголосила своїм гаслом «ненасильницький супротив гнобителям». Британський уряд зі свого боку намагався

* Гомруль (з англ. – home rule) – місцеве самоврядування.

** Шинн фейн (з ірландської «ми самі») – політична партія, заснована у 1905 р., яка виступала за створення незалежної Ірландії і представляла інтереси католицької общини.

вирішити ірландську проблему. В 1912 р. прем'єр-міністр Великої Британії Герберт Асквіл запропонував Біль про гомруль для Ірландії. Але тисячі протестантів у Північній Ірландії виступили проти Біля і заявили про бажання залишатися у складі Сполученого Королівства та протистояти владі будь-якого незалежного уряду, який міг бути утворений у Дубліні. Крім того, протестанти на півночі сформували військо ольстерських волонтерів із 100 тис. осіб і обрали тимчасовий уряд північної провінції Ольстер у той самий день, коли Акт про гомруль вступив у силу. Це прискорило серйозну кризу в британському уряді. До того ж часу, як Біль був прийнятий у вересні 1914 р. разом з Білем, що зволював його втілення аж до кінця Першої світової війни, стало зрозумілим, що будь-яке вирішення ірландського питання повинно враховувати вимоги протестантів [12].

У 1916 р. відбулося повстання ірландців («Червоний великдень») у Дубліні, яке змінило ситуацію у країні. Страта лідерів повстання видозмінила спосіб мислення ірландських католиків і піднесла республіканську ідею до рівня загальнонаціональної [13].

З 1919 до 1921 р. англійці змушені були протистояти справжній визвольній війні (англо-ірландська), із якої вони змогли вийти, тільки погодившись на створення в південній частині острова «Ірландської незалежної республіки» зі статусом домініону. 6 грудня 1921 р. представниками «Даймі-Ейрана», з одного боку, і Ллойд-Джорджем, з іншого, було підписано угоду, згідно з якою Ірландії надавалася автономія, приблизно в обсязі, якими користувалися Канада, Австралія та інші британські домініони [14]. Події, що послідували за цим важливим історичним актом, затьмарили значення цієї угоди. У 1922–1923 рр. в Ірландії розгорнулася громадянська війна між прихильниками договору і республіканцями, які виступали за незалежність і єдність Ірландії. До влади у Північній Ірландії прийшли більш реакційні сили, які об'єднувалися навколо юніоністської партії – партії прихильників союзу із Сполученим Королівством. При їх монопольному правлінні Північна Ірландія залишалася його економічним і політичним придатком [15].

Техніко-економічна відсталість нової Ірландської республіки також приковувала її до індустріальної Великої Британії. Центр боротьби за національне визволення в Ірландії перемістився в економіку. Історія господарського будівництва 1930–1940 рр., спроби протидії британській системі економічного контролю представляли собою перший тяжкий досвід боротьби країни, яка стала на незалежний шлях розвитку. Партія Фіанна файл*, яка виражала інтереси основної маси національної буржуазії, прийшла до влади у 1932 р. під гаслом боротьби за господарську незалежність, за зміцнення національного суверенітету. Фіанна файл висунула програму створення «самодостатньої Ірландії», основу якої становив курс на максимальний розвиток власних господарських ресурсів країни. Реалізація цієї програми передбачала заходи з індустріалізації країни, докорінні зміни у сільському господарстві; створення власної зернової та кормової бази. До середини 1940-х років зусиллями народу Ірландії та урядової політики сприяння підтримки національної промисловості та сільського господарства дали певні результати. За 1935–1948 рр. число промислових підприємств зросло більше як у 2,5 рази, число зайнятих на них – у 2,6 рази. За період з 1939 до 1944 р. орні землі в Ірландії розширилися на 71%, площі посівів збільшилися майже на 40%. Однак спроби змінити внутрішню структуру ірландської економіки могли привести до створення в Ірландії лише деяких основ незалежного господарського комплексу. Економічний розвиток Ірландії залежав в основному від англійського ринку. Велика Британія, як і раніше, була майже єдиним користувачем ірландського експорту. Країна повністю залежала від імпорту машин і сировини для промисловості, фуражу, зерна, добрив для сільського господарства, від ввозу палива, хліба та інших продуктів харчування. Особливо яскраво залежність від англійського ринку в розвитку Ірландії відобразилася за роки Другої світової війни.

* Фіанна файл (з ірландської «солдати долі») – опозиційна партія, створена у 1927 р., яка виражала інтереси лівого крила національної буржуазії і виступала за незалежну Ірландську республіку.

Ірландія залишилася в стороні від війни. Лідери правлячої партії Фіанна файл вважали нейтралітет єдиною можливою політикою для Ірландії «...оскільки вона не може брати участі у війні на стороні тієї самої держави, яка являється виною в тяжкому національному пригніченні, як розкол острова». Ця позиція, пов'язана з національними традиціями, користувалася широкою підтримкою всередині країни. Відмова від участі у боротьбі проти фашизму мала в остаточному підсумку негативні наслідки для міжнародного та економічного становища у повоєнні роки [16].

У квітні 1949 р. набув чинності Акт про вихід Ірландії із складу Британської Співдружності і проголошення Ірландської Республіки. У той час, коли «Південна Ірландія» поступово набуває повну політичну незалежність, шість із дев'яти графств Ольстера залишилися під англійським пануванням. Ця нова одиниця, Північна Ірландія, яка мала відносно внутрішню самостійність, власний уряд і парламент у Белфасті, зберігала представництво у Вестмінстері. Такий статус дозволив протестантській більшості здійснювати політику дискримінації щодо католицької меншості [17].

Тому боротьба у провінції продовжувалася і набирала все нових обертів.

Наступний етап боротьби охоплював кінець 60-х – початок 2000-х років, в якому можна виділити два підперіоди: кінець 60-х–70-і роки та 80-і –початок 2000 р.

Під впливом Асоціації боротьби за громадянські права* восени 1968 р. відбуваються перші великі демонстрації протесту. Її члени не вимагають об'єднання острова, але стоять на позиціях заборони дискримінації і рівності прав для всіх громадян, як католиків, так і протестантів. Силowe втручання поліції і юніоністів швидко перетворюють ці мирні маніфестації на жорстку конфронтацію. З літа 1969 р. розпочинається справжня громадянська війна [18].

Гострота ситуації 60–70-х років була викликана введенням військ і нездатністю, а, можливо, і небажанням британського уряду переглянути становище Північної Ірландії. Ці роки стали піком загострення конфлікту між католиками і протестантами, який супроводжувався жорстокими терактами, здійсненими за участю обох сторін [19].

1990-і роки проходили під гаслом: будь-які зміни у конституційному статусі Північної Ірландії можливі лише за згодою більшості її населення. З кінця 80-х років зароджуються передумови мирного процесу – пошук шляхів зупинення протиборства і вирішення проблем державного устрою Північної Ірландії шляхом переговорів політичних партій і груп, які відкидають насилля [20].

15 листопада 1985 р. у Хілсборо, поблизу Белфаста, було підписано англо-ірландську угоду, до якої входили три важливі позиції: зміни у статусі Північної Ірландії мають здійснюватися за згодою більшості населення провінції; поступову передачу влади від Великої Британії до місцевих органів управління; створення «Міжурядової ради», англо-ірландського органу, для вирішення окремих питань [21].

І хоча угода у Хілсборо аж ніяк не являлася кроком до повного демократичного вирішення північноірландської проблеми, але її результатом була принципово нова політична ситуація – юніоністи втратили можливість блокувати будь-які зміни політичних структур Північної Ірландії – право вето, яке вони використовували з 1972 р. [22].

Протягом 90-х років продовжуються переговорні процеси і відбувається кілька зустрічей між представниками урядів Великої Британії та Ірландії. Результатом довгих переговорів стала нова домовленість, підписана 10 квітня 1998 р. і яка увійшла в історію Північної Ірландії як Угода Страсної П'ятниці. За її умовами Північна Ірландія залишалася частиною Великої Британії, а Ірландська Республіка відмовлялася від претензій у цьому регіоні; передбачалося створення північноірландського парламенту; згода Великої Британії відмінити Акт про Північну Ірландію

* Асоціація боротьби за громадянські права – організація, створена у 1967 р., яка виступала із загальнодемократичними вимогами щодо відміни дискримінаційної політики стосовно католицького населення.

1972 р., який обмежував самоуправління провінції; порушувалося питання про роззброєння Ірландської Республіканської Армії (ІРА) [23].

Незважаючи на перепони на шляху до врегулювання конфлікту як з боку протестантів, так і католиків, що продовжувалися протягом 2000–2005 рр. (особливо небажання ІРА скласти зброю), все-таки згоди було досягнуто. У березні 2007 р. відбулися вибори до північноірландського парламенту – Асамблеї, у результаті яких було сформовано коаліцію з католиків і протестантів. Вперше в історії провінції за стіл переговорів сіли лідери юніоністів, Ян Пейслі, та республіканців, Джері Адамс, після яких вони потиснули один одному руки. А вже 8 травня 2007 р. в Північній Ірландії було сформовано коаліційний уряд, який очолив лідер юніоністських сил Ян Пейслі, а його заступником став Мартін Мак Гіннес, колишній бойовик ІРА.

Як бачимо, боротьба у Північній Ірландії на певних етапах свого розвитку набула різного забарвлення. Звичайно, розпочиналася вона як протест проти англійських та шотландських колоністів, пізніше переросла на етнорелігійну боротьбу між католиками і протестантами, що підтримувалося британськими урядами впродовж багатьох років для утримання провінції як колонії [24].

У процесі еволюції необхідно виділити риси, притаманні їй окремим етапам. Так, до 1921 р. це, по суті, була англо-ірландська проблема, яка зосереджувалася на спробах Ірландії забезпечити собі незалежність від Великої Британії; з 1921 р. акцент перемістився на відносини у межах острова, тобто між Ірландською Республікою та Північною Ірландією; з 1969 р. увага зосередилася на відносинах між католиками та протестантами у межах Північної Ірландії [25].

Аналізуючи причини, хід та наслідки конфлікту, виникає питання: чи може релігійний фанатизм так розпалювати міжобщинну ворожнечу, щоб католики і протестанти у наші часи стріляли один в одного через суперечки, кому поклонятися і молитися – папі римському чи англійській королеві? Звичайно, ні. У ХХ ст., а особливо у його другій половині, боротьба відбувалася не між релігійними угрупованнями і, навіть, не між ірландцями і британським урядом. Боротьба розгорнулася між двома політичними силами Північної Ірландії, які були представлені юніоністам і республіканцями. Таке протистояння полягало у боротьбі за владу. Тому можна констатувати, що конфлікт в Ольстері, який зародився і носив суто релігійний характер, протягом ХХ ст. трансформувався на етнополітичне протистояння.

Якщо аналізувати діяльність британських урядів, слід зауважити, що їхні міркування стосовно Північної Ірландії також змінювалися в ході історичного розвитку. З початком захоплення провінції для них було важливим утримати її як частину власних володінь, підтримуючи міць Британської імперії. Така позиція в урядових колах Великої Британії утримувалася досить довгий час, аж до початку ХХ ст.

Окремі спроби врегулювання конфлікту в провінції були поверхневими і косметичними. Адже чи міг уряд Г. Вільсона, Е. Хіта чи Дж.Каллагена вирішити багатовікову проблему Ірландії, якщо вони не змогли зупинити кризових явищ у самій Великій Британії.

Важливі ж підвалини для подальшого мирного врегулювання конфлікту були закладені за часів правління М. Тетчер. Привівши до ладу справи країни, вона посприяла зрушенню мирного процесу з мертвої точки, підписавши згадану вище Хіллсборська угоду 1985 р. [26].

Найбільш суттєві успіхи у вирішенні цієї проблеми можна спостерігати в період перебування при владі Т. Блеа, для якого успішна кульмінація північноірландського протистояння дозволила з тріумфом піти із поста прем'єр-міністра і лідера Лейбористської партії.

Та й, напевно, самим католикам і протестантам набридла боротьба за владу, яка не приносила їм успіхів, а лише втрати й розчарування. Після 30 років війни і, незважаючи на прощання із зброєю бойовиками ІРА, яке відбулося у 2005 р., без сумніву, знадобиться ще життя цілого покоління для того, щоб спокій і пробачення відкрили, зрештою, шлях для необхідного примирення общин у Північній Ірландії.

Приклад здобутого порозуміння, досягнутого у цій провінції, переконує у тому, що саме демократичний характер діалогу на основі багатосторонніх переговорів є реальною історичною перспективою у процесі вирішення конфліктів подібного типу.

Література

1. Морозов Ю., Литвинов В. Этносепаратизм – угроза национальной, региональной и глобальной безопасности // ОБЖ .– 1999. – № 12. – С.10–13.
2. Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент. – М.:Дело, 2005. – С.31.
3. Полякова Е.Ю. Новейшая английская и ирландская историография о разделе Ирландии //Вопросы истории. – 1980.– №8. – С. 163–171.
4. Колпаков А.Д. Ирландия в русской и советской историографической литературе //Новая и новейшая история. – 1971. – №2. – С. 138–144.
5. Бирюков И. Ольстер: горящая земля. – М.:Мысль 1975. – С. 15.
6. Сапрыкин Ю. Английское завоевание Ирландии. – М.: Высшая школа, 1982. – С. 30–46.
7. Колпаков А. Ирландия – остров мятежный (1900–1963гг.).– М.:Изд-во МГУ, 1965.–С.8.
8. Пеа Лиэм. Росколотый остров. – М.: Прогресс, 1974. – С. 13–15.
9. Осипова Т. Освободительная борьба ирландского народа против английской колонизации. –М.:Изд-во АН СССР Институт истории, 1962. – С. 10.
10. Кучменко Е. Ирландія і ольстерська, пошуки її подолання у другій половині ХХ століття. – К.:Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 11.
11. Там само. – С. 15.
12. Креженцев П. Ирландия в борьбе за независимость. – М.:Соцэргиз, 1936. – С. 25–30.
13. Гривз Десмонд. Ирландский кризис. – М.:Прогресс, 1974. – С. 75–80.
14. The Anglo-Irish Treaty, 6 December 1921.– <http://cain.uu.ac.uk/events/peace/read.htm>.
15. Джексон Т.А. Борьба Ирландии за независимость. – М.:Изд-во иностр. лит., 1949. – С. 18.
16. Кучменко Е. Вказ. праця. – С. 18.
17. Матюнин Э.Ольстер: истоки кризиса и современности. – Л.:Знание, 1983. – С. 6.
18. Bew P., Gibbon P., Patterson G. Northern Ireland 1921-1996: political Forces and Social Class. – London, Serif, 1996.
19. Пеа Лиэм. Росколотый остров. – М.:Прогресс, 1974. – С. 13–15.
20. Agreement between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and Government of the Republic of Ireland // The Times, 20.11.1985.
21. Agreement between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and Government of the Republic of Ireland (10.04.1998). - <http://www.nio.gov.uk/agreement/htm>.
22. Smith P. Why Unionist Say NO? – Belfast: The Joint Unionist Working Party, 1985.
23. Огден К. Маргарет Тетчер. Женщина у власти. Портрет человека и политика. – М.:Новости, 1992. – С. 256–260.
24. Stevenson J. Irreversible peace in Northern Ireland? // Survival. – London, 2000. – № 3. – С. 15–17.
25. Рыбалкина И. Истоки североирландского кризиса. – М.: Знание, 1981. – С. 34–37.
26. Arthur P. Three Years of the Anglo-Irish Agreement.// Irish Political Studies. – 1989. – Vol.4. – PP. 105–107.

Голубнича А.І.,

*аспірантка кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Діяльність Михайла Бойчука в Українській Академії мистецтв

В статье раскрывается процесс основания и реорганизации Украинской Академии искусств, определяется роль Михаила Бойчука в этих процессах.

The given article reveals the process of foundation and further reorganization of Ukrainian Academy of Arts. A special attention is paid to M. Boichuk's role in the mentioned above processes.

Ключові слова: Українська Академія мистецтв, монументалізм, майстерня, школа Бойчука.

Один із найвидатніших українських митців ХХ ст. Михайло Львович Бойчук (1882–1937) проявив себе не лише у галузі монументального малярства, яке було основною його діяльністю, а й у царині станкового живопису, графіки та декоративного мистецтва. Був він і чудовим педагогом, реставратором та теоретиком мистецтва. Неовізантизм М. Бойчука як концепція розвитку українського мистецтва, пройшов певну еволюцію і отримав назву «бойчукізм» [5, с. 113].

Монументальний живопис Бойчука як явище за своїм масштабом не мав рівних у художньому розвитку України першої третини ХХ ст. Для світового мистецтва – це одне з найбільш яскравих національно самобутніх явищ, що виникло на стику проблем як самого світового художнього процесу ХХ ст., так і проблем, пов'язаних з відродженням українського мистецтва. Синтетизм як творчий метод, що зародився у французьких майстрів і поширився серед митців різних країн, у поліфонічному мистецтві бойчукістів набув неповторного національного звучання [9, с. 10].

Питанню про діяльність Михайла Львовича Бойчука в новітній історіографії приділяли увагу, в основному, мистецтвознавці. Діяльність на ниві монументального мистецтва дослідила в своїй монографії «Графіка бойчукістів» Л. Соколюк в окремих статтях увагу діяльності Бойчука приділили: О. Ковальчук, О. Федорук, Н. Присталенко. Не пройшла особа М. Бойчука й повз увагу істориків. Досить значна кількість публікацій належить С. Білоконю, Д. Горбачову, І. Литовченку та ін. Однак слід зазначити, що участі М.Л. Бойчука в створенні та діяльності Української Академії мистецтв спеціальної уваги у публікаціях не приділялося. У період її існування було закладено підвалини української художньої освіти, а Михайло Бойчук був одним з її перших професорів і навіть деякий час виконував обов'язки ректора, саме тому ми обрали цю проблему для свого дослідження.

З метою якнайшвидшого відродження національного образотворчого мистецтва влітку 1917 р. Генеральний секретаріат Центральної Ради розпочав підготовку до створення Української Академії мистецтв. Ідея створення академії виникла у липні 1917 р. на четвергах Д. Антоновича, де збиралась творча еліта Києва. Голова Центральної Ради М. Грушевський і Генеральний секретар освіти І. Стешенко підтримали цю ідею. Офіційне відкриття академії відбулося 22 листопада цього самого року за старим стилем (5 грудня – за новим стилем) у приміщенні Педагогічного музею у Києві. Після привітання Генерального секретаря освіти І. Стешенка та інших осіб пролунав державний гімн. Одними з перших професорів Академії були обрані видатні художники М. Бойчук, М. Бурачек, М. Жук, В. Кричевський, Ф. Кричевський, О. Мурашко, А.

Маневич, Г. Нарбут. Першим ректором академії був відомий митець-педагог Ф. Кричевський [6, с. 7].

Новий навчальний заклад з невеликим професорським складом, нечисленним контингентом студентів та обмеженою кількістю спеціальних дисциплін (живопис і графіка) певною мірою був подібний до зарубіжних вільних академій. Протягом 1918/19 навчального році дійсних студентів в академії було лише 36, а вільних слухачів – понад 100. На той час майстерні в академії були створені за принципом індивідуального керівництва. Найбільшу кількість учнів спочатку мав художник — колорист Мурашко, куди перейшла більшість з його приватної студії, значна кількість слухачів прагнула навчатись у братів Кричевських і Михайла Бойчука. Перші роки функціонування закладу були вкрай ускладнені: російська громадянська війна та іноземна інтервенція; відсутність власного постійного приміщення, найнеобхіднішого обладнання; втрата професорів (1919 р. вбито О. Мурашка, у 1920 – помер Г. Нарбут; полишив Київ М. Бурачек, виїхав за кордон А. Маневич) [6, с. 8].

Академія мала однорічний і чотирирічний строки навчання для художників різних жанрів. Її метою, затвердженою у статуті, було всебічне сприяння розвитку мистецтва в Україні, невтручання у справи творчості і ненав'язування своєї волі художникам та скульпторам. На відміну від інших вузів, адміністрація академії рішуче відмовилась від введення плати за навчання, розраховуючи існувати на гроші, зароблені в виробничих майстернях. Тут виконувались роботи, котрі згодом практично реалізовувались. Наприклад, у майстерні живопису виготовлялись театральні декорації, афіши, плакати, портрети. Крім роботи у стінах академії, її викладачі проводили науково-практичну діяльність серед самодіяльних художників та скульпторів, організовували читання публічних лекцій, вели спецкурси з історії мистецтва для студентів київських вузів [8, с. 25-26]. При академії працювали художньо-педагогічні курси для дітей і дорослих, навчання на яких проводили чотири інструктори-педагоги. Ними були студенти старших курсів, що працювали під керівництвом Михайла Львовича Бойчука – В. Седляр, С. Колос, К. Єлева, А. Іванова.

Однак, незважаючи на несприятливі обставини, академія виконала одне з головних завдань – започаткувала основи вищої мистецької освіти в Україні. За короткий час визначилися засади школи монументального живопису М. Бойчука.

На нашу думку, варто докладніше розглянути діяльність майстерні Михайла Львовича, принципи цієї діяльності та роль професора в формуванні світогляду і мистецьких принципів його учнів. Ніколи раніше, до створення цієї майстерні, в Києві зокрема, і в Україні взагалі, не було розподілу живопису на «монументальний» і «немонументальний». Майстерня монументального живопису Бойчука започаткувала цей розподіл. Протягом 1918–1919 рр. у майстерні Бойчука навчались талановиті художники: брат професора Бойчука Тимофій Бойчук, Оксана Павленко, Василь Седляр, Іван Падалка, А. Іванова, Е. Шехтман, М. Рокицький, С. Колос, А. Мізин та ін., частина з них пізніше викладали в Харкові та Києві, мали своїх талановитих учнів. Зазначимо, що навесні 1918 р. безперервно працювало лише дві майстерні: професора Бойчука і професора Нарбута. За спогадами учениці майстра, відомої художниці Оксани Павленко: «...у січні 1918 року артилерійський знаряд влучив в нижній поверх споруди, де на той час знаходився шпиталь (майстерні знаходились на другому поверсі). Від сильного вибуху всі студенти і натурщиця, разом з мольбертами і палітрами, впали на підлогу...» [1, арк. 4]. Зрозуміло, що обстановка була вкрай небезпечною, але майстерня Бойчука продовжувала діяти і творити. Михайло Бойчук не любив приймати в майстерню дівчат, пояснюючи це тим, що «дівчата не надійний народ, він витрачає на них сили і час, а потім вони виходять заміж і кидають мистецтво... Цей же час він зможе віддати більш плідно людині, яка не кине навчання... Мистецтву безроздільно належить віддати життя...» [1, арк. 15].

У майстерні панували повага і довіра до керівника, увага одне до одного, крім того, творча атмосфера і чітка дисципліна. Михайло Львович був надзвичайно вимогливим у всьому:

виконання завдань, відвідування майстерні, виконання введеного розкладу, аж до самих дрібниць, наприклад, не прибране робоче місце чи невимиті пензлі викликали його гнів. Не терпів неохайного ставлення до фарб, паперу, книг, малюнків та ін. Найстрашнішою карою було відрахування з майстерні. Від найбільшого до найменшого, до всього, що стосується творчої праці «професії» художника він вимагав чіткої уваги і шани. М.Л. Бойчук володів високою різносторонньою культурою і особливим даром педагога. Його увага, терпелива наполегливість дозволяли розвивати вміння, ініціативу кожного учня індивідуально. Він не лише навчав, він виховував митців.

Очолити майстерню монументального малярства в Українській академії мистецтва, М. Бойчук створив оригінальну педагогічну систему, що нагадувала цехову (доакадемічну), коли всі необхідні професійні знання учні отримували безпосередньо від майстра. Через нерозуміння специфіки методу викладання професора Бойчука, його учнів звинувачували мало не в кастовій замкнутості. Зауважували, що вчитимуться учні в Бойчука не менше двадцяти років, доки Бойчук їх не «випустить» (натякаючи тим самим на середньовічну цехову освіту). Система навчання ґрунтувалася на попередніх пошуках засновника неовізантизму, спрямованих на відродження українського мистецтва.

Серед художньо-педагогічних принципів особливе значення надавалося вихованню відчуття монументальності як особливості світосприйняття учнів. Скеровані на монументальність, на монументальне малярство, майбутні митці в майстерні М. Бойчука виховувалися як художники-універсали, що вміють працювати у різних видах мистецтва і здійснювати їхній синтез. На той час спеціальної майстерні монументального малярства з вищою формою навчання не було не тільки у всій Україні, але і у сусідній Росії. Школа Бойчука – учні і професор в ті роки виконали ряд агітаційних робіт з розпису і оформлення будівель, потягів, пароплавів, вулиць і площ. Варто зазначити, що ці завдання Бойчук і його учні не розглядали як відволікання від навчального процесу, а навпаки, як відповідальну практику в розвитку вивчення теорії принципів монументального мистецтва.

Весь цей час, ясна річ, навчання в академії мало доволі специфічний характер. Склад студентів і професорів ніколи не був постійний – він залежав як від змін політичної влади, так і від динаміки життєвого рівня. Професори працювали в той час не завжди регулярно. Так, Ф. Кричевський деякий час тільки наїздами бував у своїй майстерні, оскільки переїхав до с. Шишаки (там йому було легше прохарчуватись). Студенти працювали в майстерні весь день – розподілу часу на навчальні години, дзвінків не було. Можна сказати, що студенти жили в академії.

У складі професури також відбувались значні зміни. В червні 1919 р., як вже зазначалось вище, трагічно загинув Мурашко. У січні 1920 р. академію залишив Маневич; на його місце професором скульптури було обрано Б. Кратка. 23 травня 1920 р. помер обраний удруге на ректора професор Г. Нарбут. Його обов'язки став виконувати перемінно то М. Бойчук, то М. Бурачек [2, с.58]. Протягом 1921–1922 рр. у шести майстернях академії навчалось 187 студентів, з них – 46 у майстерні Михайла Бойчука

У 1922 р. стався перший і єдиний випуск Української академії мистецтв, який склали представники майстерні М. Бойчука. У цьому самому році академія була реорганізована на Інститут пластичних мистецтв, який у 1924 р. об'єднали з Українським архітектурним інститутом (заснований у 1918 р.) і назвали новоутворений заклад Київським художнім інститутом. Розпочався новий етап у розвитку навчального закладу. Пов'язаний з ректорством І. Врони, інститут дістав можливість широко розгорнути освітню діяльність. За станом на 1 жовтня 1928 р. в ньому навчалось понад 800 студентів під керівництвом 103 педагогів та допоміжного персоналу [6, с. 8].

Маючи на меті підняти рівень викладання в інституті на світовий рівень, ректор І. Врона наполегливо намагався досягти того, щоб були виділені кошти на закордонні відрядження для професури. Розглянувши чергове його прохання, Наркомат освіти скоротив список кандидатів до

трьох чоловік і дав згоду на виїзд за кордон професорам інституту М. Бойчуку та А. Тарану, а також учню М. Бойчука і випускнику академії, директору Межигірського художньо-керамічного технікуму Василю Седляру. Сучасні дослідники художнього стилю М. Бойчука не без підстав припускають, що саме починаючи з цієї подорожі сам Бойчук та його учні потрапили в сферу особливої уваги НКВД [3, с. 4].

З 1930 р. інститут переживав черговий період реформування. Відтепер він називався Київським інститутом пролетарської художньої культури. Нове керівництво вузу взяло курс на зміну навчальних програм усіх факультетів. Станкові форми були оголошені застарілим буржуазним пережитком, роль живопису в цілому зводилась виключно до «художнього оформлення пролетарського побуту». Викладачі, які стояли на академічних позиціях, змушені були вийти зі складу професури вузу. Навіть Бойчук, поклавши в основу своєї ідеологічної концепції принцип колективної творчості, який, здавалося б, був більш співзвучний ідеям пролеткульту, випробував на собі тиск керівництва інституту та змушений був на деякий час залишити викладацьку роботу.

З вересня 1930 до жовтня 1932 р. М. Бойчук очолював кафедру композиції на факультеті монументального живопису в Ленінграді, в Інституті пролетарських образотворчих мистецтв. З 1933 р. до 1935 р. працював в Харкові над оформленням Червонозоряного театру. Основу творчого колективу, що працював над цим проектом становили учні М. Бойчука [3, с. 5]. Але самому Михайлу Львовичу більше не довелося повернутися у стіни академії.

Життя М. Бойчука закінчилося трагічно. За сфальсифікованими звинуваченнями його з найближчими учнями і дружиною С. Налепинською — Бойчук було заарештовано у 1937 р. розстріляно.

Отже, М. Бойчук зробив значний і важливий внесок у становлення та діяльність Української Академії мистецтв та українського мистецтва у цілому. Тогочасний тоталітарний режим знищив художника, викреслив його ім'я з мистецької історії України, знищив його школу і більшу частину творчої спадщини, та, не зважаючи на все, їх ідеї продовжують існувати і впливати на українське мистецтво.

Література

1. Центральний Державний архів – музей літератури та мистецтв України (ЦДАМЛМУ). – Ф. 356. – Оп. 1. – Спр. 119.
2. Білокінь С. До історії вищої художньої освіти на Україні // Вісник Київського університету. – 1973. – №15. – С.52 – 60.
3. Великие художники. Михаил Бойчук и его школа. – Ч. 99. – 2005. – 31 с.
4. Ковальчук О. Митець, педагог-новатор // Українська Академія мистецтва. – К., 2002. – Вип. 9. – С. 250–263.
5. Мушинка М. Нове про художника Михайла Бойчука // Дзвін. – 1992. — № 11–12. – М. – С. 113–115.
6. Національна Академія образотворчого мистецтва і архітектури / Ред. А.В. Чебикін та ін. – К., 2002. – 102 с.
7. Національні традиції українського авангарду (ілюстрована хрестоматія) / укл. О. Петасюк, О. Сморгевська – К., 2006. – 256 с.
8. Розовик Д. Центральна Рада й українська культура // Український історичний журнал. – 1993. – № 2. – С. 17–27.
9. Соколюк Л. Графіка бойчукістів. – Харків, 2001. – 309 с.

Гренишен А.М.,

*аспірант кафедри історії та археології слов'янських народів
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*

Короткий огляд зародження та розвитку поглядів на вивчення історії

В статті освещается проблема истоков методологии исторической науки как фундамента современной исторической науки.

The present article touches upon the problem concerning methodological sources of historic science, which is regarded as a basis for modern historic science.

Ключові слова: історія, розвиток методології, філософія, суспільство, християнство, особистість.

Методологія – це галузь філософії, яка розпочала набувати свого сучасного змісту не з доби розквіту античної філософії і науки, а з того часу, коли науки в Європі вирвалися з під опіки і контролю церкви, бо середньовічна концепція боголюдини повністю зруйнувала і розчинила у собі людину античну. Не слід забувати, що більшість досягнень римської і грецької думки були перейняті і адаптовані апологетами християнства раннього середньовіччя. Взагалі філософія є матір'ю наук, а з середини XVI ст. вона стала ще їх служницею. Просто Ренесанс підніс людину і поставив у центрі світу людино-бога, який визначив за мету підкорити світ своїй волі, а для цього його треба спочатку пізнати. Для цього і знадобилися людині науки і схеми їх застосування і використання, тобто методологічні системи. От і довелося філософам винаходити способи відібрати у природи її секрети і поставити їх на службу людино-богові. А що ж історія? Вона – наука про суспільство, тому і методологія її зацікавила господаря світу пізніше, оскільки спершу історія (на відміну від історіософії) слугувала описом подій і способом прославлення діянь великих людей та повчання меншим людям і нащадкам (прийдешнім поколінням), або і просто обґрунтуванням поведінки влади у суспільстві.

Основне методологічне питання полягає у тому: що ми вивчаємо? Коротка відповідь – історію. А що таке історія? Відповідь на це питання і становлять основу методології історичного дослідження. Історія суспільства виражається аспектами його життя. Вивчення окремо цих аспектів або складових історії як явища і процесу ускладнюється наявністю певних стандартів і вимог, які дуже часто розбігаються з потребами суспільства загалом і науки зокрема.

Потреба у методологічних шуканнях виникає лише у двох випадках: коли з'являється нова галузь наукового знання і коли відбувається масштабна зміна вимог та характеристик певної вже існуючої науки.

Адаптація до зміни суспільних проблем є частиною наукової діяльності. У випадках, коли така адаптація не відбувається, в процесі наукових досліджень виникає криза науки як роду діяльності. Для кращого розуміння проблеми слід подивитись на багатоманітність філософських систем загалом та історіософських зокрема.

Першим, хто акцентував увагу на історичному процесі, був Платон – філософ античної Еллади. За його концепцією історія циклічна і цивілізація поновлюється [4, с. 32–39]. Основоположниками середньовічної історіософії були Аврелій Августин та Іларіон Київський. Августин у трактаті «Про град небесний» та Іларіон у книзі «Про закон і благодать». Для Августина початок історії створення світу, кінець – страшний суд і, як наслідок страшного суду створення Нової Землі під Новим Небом. Змістом історії є спокутування гріхів, а сенсом –

спасіння душі. Крім того, й іде протистояння між градом Небесним (церквою) і градом Земним (державою), які вимагають від людини служіння собі. Августин вважає, що держава марно відволікає людей від прямого служіння Богові. І церква прагне підпорядкувати собі державу [6, с. 252–255]. Іларіон же починає справжню історію з появи Землі Руської і запровадження в ній християнства. Як вступ він переписує творення світу з Біблії разом з генеалогією людства, тобто формально починає зі створення світу, а насправді із введення християнства на Русі, але наштотується на проблему ставлення до руських князів-язичників, яких теж слід вписати в історію Землі Руської. Так виникає схема християнізації Русі. Кінцем історії є встановлення 10000-літнього царства Христа на Землі і страшний суд над язичниками і грішниками. Зміст полягає у поширенні християнства по всьому світу, а ця місія покладається на державу, оскільки лише вона, користуючись владою, здатна це зробити. Сенсом історії є християнізація світу і встановлення царства Христового на Землі [6, с. 421–422]. Тому церква повністю підпорядкована державі. Джерелом історії для обох філософів є Бог. Іларіонівською концепцією закладено традицію руського літописання.

Друга половина XVIII ст., а саме – 1781 р. – подарував світові німецьку класичну філософію у вигляді опублікування її засновником Імануїлом Кантом своєї фундаментальної праці «Критика чистого розуму», яка заклала нову гносеологічну базу і дала світові перший варіант філософського універсуму з першою філософською системою категорій, що базувалася на принципі «теза – антитеза – синтез». Такий підхід дозволив зробити пізнання інтелектуальною працею, яка дуже слабо пов'язана з фізичною.

Універсум Канта ґрунтується на глибинній суті речей, яку він називає «річчю у собі», яка прихована від людей і є незмінною, оскільки існує поза часом і простором. Проявляється назовні своїми феноменами (проявами), які певною мірою розкривають нам її, але через накладання ситуації нашого сприйняття та й природи цих проявів ми не можемо стверджувати, що пізнаємо (вивчаємо) саме «річ у собі», а не якийсь з її феноменів, або групу феноменів. Але істориків і цікавить саме вивчення цих феноменів, як окремої людини, так і суспільства у цілому, які у принципі і становить світ людської свідомості.

Наступним серйозним кроком у методології історії стало XIX ст., яке, породивши неklasичну філософію, породило і нове бачення історії. Це вчення Миколи Яковича Данилевського і марксизм.

Вчення М.Я. Данилевського не підпадає під класичну філософію історії, воно є перенесенням біологічних уявлень про життя рослини на існування цивілізацій. Рослина проростає, росте, цвіте, приносить плоди, в'яне, гине і перегниває, даючи поживні речовини для життя інших рослин. Так і цивілізація: спочатку зароджується, розвивається, розквітає, доходить до піку свого розвитку, потім занепадає, загниває, і врешті-решт гине, закладаючи ґрунт для існування та розвитку інших, прийдешніх цивілізацій. Така точка зору на проблему історичного пізнання поклато початок теорії ідеальних типів у історичній науці [3, с. 74].

Марксизм – це утопічне вчення про справедливе суспільство, яке, обґрунтовуючи те, що його можна втілити у життя, створює складну концепцію філософії історії. Джерелом історії, за Карлом Марксом, є народна маса, яка рухає історичний поступ. Початок історії – виникнення людини, кінець –... Сенс історії – побудова справедливого суспільства, яке вибудовується еволюційно-революційним шляхом. Зміст – класова боротьба, яка призведе до реалізації сенсу. Ця теорія викладена у праці «Капітал».

Важливою ланкою у переосмисленні історії та історичних студій є позиція М. Бердяєва, який так і називає свою працю «Сенс Істрії». Цей автор вважає, що історичне пізнання є специфічним і з цього приводу стверджує: «...В історії немає нічого абстрактного. Історичне не тільки конкретне, а й індивідуальне, у той час як соціологічне не тільки абстрактне, а й загальне» [1 с. 13]. М. Бердяєв полемізує з марксизмом і заперечує соціологічний підхід К. Маркса. Цей мислитель навіть протиставляє соціологію історії. Такий підхід є досить ефективним

за умови якісно нового визначення першочинника розвитку. У разі невизначення такого чинника виникає загроза еклектики, пов'язаної з ігноруванням діалектики, тобто плинності світу і його явищ. При визнанні економічного первочинником розвитку і вважаємо, що соціологічний підхід протележний історичному, то порушується логіка розвитку засобів виробництва та економічних відносин приводить до зміни соціального середовища. Бердяєв не відходить від економічного детермінізму і стверджує, що все економічне життя має духовну базу [1, с. 14]. Проблема визначення історії та історичної дійсності також розглядається Бердяєвим. Для її вирішення застосовується логічна формула, яка впливає з конкретності «історичного», таким чином, історична дійсність є сукупністю дії світових сил [1, с. 14–15].

XX століття дало світові антипод марксизму – цивілізаційний підхід, характеристику, якому ми запропонуємо на прикладі поглядів видатного британського вченого Арнольда Джозефа Тойнбі. 20-томник «Дослідження історії» вельми глибоко і на системі окремо взятих історичних прикладів містить виклад концепції, яка зовні нагадує теорію Данилевського, але, по суті, є висвітленням минулого у зворотному напрямі, тобто – від сучасного до давнини. Цивілізації за Тойнбі переживають чотири етапи свого існування: зародження, розвиток, занепад і розпад. Рушієм історії є формула «виклик – відгук». А. Дж. Тойнбі не вельми розмірковує над початком історії, говорячи лише про історію цивілізацій, минаючи увагою первісне суспільство. Це позиція історика, а не філософа, тому у наведеній вище праці годі шукати визначення кінця історії та її сенсу [8, с. 20–22].

Ще одне важливе досягнення у методології історичних студій належить школі «Анналів», одним з яскравих представників, якої є видатний французький історик Феран Бродель. Він поєднав глобалізм з мікроскопічним вивченням історії. Підхід Броделя – це бачення в основі розвитку звичайне повсякденне життя певної спільності людей, кожний, з яких живе своїм життям і у той самий час бачення глибокого і безперервного процесу взаємодії у всіх її проявах. Тобто, він бачить велике через маленьке і навпаки – маленьке через велике. Історія – це люди і речі, речі і люди, каже Бродель [2, с. 45]. Детально та досить повно ця концепція висвітлена у праці Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка, капіталізм XV–XVIII століття», яка побачила світ у 1979 р.

Добре розроблена теорія – це половина практики, а без схеми застосування навіть ідеальна система працює лише за ідеальних умов лабораторії. На нашу думку, результатом розробки має стати самодостатня, діюча за реальних умов методологічна система, а не лабораторна конструкція.

Актуальність розгляду методологічних проблем продиктована станом сучасної історичної науки та суспільства у цілому, а історики, як і всі інші науковці, повинні служити суспільству, в якому живуть, і, яке репрезентують, оскільки історія навколо нас і ми самі є її частинкою. Основна проблема сучасного науковця-історика (людини радянського часу) полягає у тому, що він отримав свободу і не знає, що з нею робити. Жан-Поль Сартр в одній із своїх статей, під назвою «Екзистенціалізм – це гуманізм?» ставить запитання чи гуманно залишати людину на одинці з власною совістю, коли лише вона сама може вирішити, що для неї добре, а що погано, коли всіма своїми перемогами вона завдячує лише собі і всіма поразками також, коли за всі свої вчинки вона відповідає лише перед собою, але й приймає рішення сама і виконує їх теж сама? [7, с. 80–86].

Для людини вільної – це благо, а от для того, хто звик, що спочатку нічого не можна, а потім щось можна, щось ні, а найголовніше, що хтось інший вирішив, що можна, а що ні і людині лишається лише виконувати чуже рішення. Так було за радянської влади. А тепер у межах прав людей, які нас оточують, і власних прав, можна все. Тому виникає проблема вибору, яку можна полегшити, не порушуючи при цьому прав і не обмежуючи свободи інших людей навіть тих, які дуже хочуть, щоб хтось так вчинив. Нова методологічна система вирішить проблему вибору шляхом більш чіткого окреслення варіантів і синтезу підходів, що зробить її більш-менш універсальною і досить доступною та зручною у користуванні. Це спростить дослідження і зробить історичні праці доступнішими для більшого кола читачів. Історична наука, яка переживає

кризу, без серйозних внутрішніх змін не подолає цієї кризи, бо це не криза форми (написання історії), а криза суті (свідомості науковця). Звичка писати те, що треба, а не те, що є.

Ідеологічна історія – історія написана для влади, а не для суспільства. Отже, історія – це наука. Якщо це наука, то вона повинна щось досліджувати. Візьмемо два протилежних визначення історії. За Василем Йосиповичем Ключевським, історія – це процес розвитку суспільства [5, с. 33–35]. За Карлом Марксом, історія – це процес побудови справедливого суспільства під назвою комунізм. Обидва говорять про суспільство, але жодний з них не визначає його. Фернан Бродель дає альтернативне (відносно попередніх) визначення історії, в якому жодного слова не сказано про суспільство (історія – це люди і речі, речі і люди), але визначає його. Суспільство, за Броделем, – це сукупність співіснуючих індивідів (людей), які виробляють і споживають матеріальні й нематеріальні блага [2, с. 235].

Отже, поєднавши і підсумувавши зміст усіх трьох визначень історії, додавши до них визначення суспільства, маємо те, що історія вивчає суспільство, яке складається з окремих індивідів (людей), на різних стадіях його розвитку та у різні епохи його існування. Суспільство складається з людей, отже, вивчаючи історію суспільства, хоч і частково вивчається історія людини, без якої немає історії суспільства. Але творити історію суспільства з історій людей дуже складно, хоч історія людини важливіша за історію суспільства. Це називають роллю особистості в історії. Проте існує і протилежне бачення цієї проблеми, яке ґрунтується на тому, що історія творить особистість, а не навпаки. Отже, питання про те, що вивчає історія суспільство як масу (К. Маркс), чи суспільство, яке складається з особистостей (Ф. Бродель та В. Ключевський).

Відповідь на це питання лежить у площині джерела історії, тобто факт найближчий до сприйняття сучасних науковців і читачів наукових праць. Взяти за джерело – Бога – може філософ, а науковцю це, на жаль, не дозволено, однак, народна маса – натовп теж не може слугувати ним для всіх крім переконаних марксистів. А гегелівська ж абсолютна ідея – фактично той самий Бог, лише з іншою назвою. Є ще можливість використати пасіонарність, виведену Гумільовим, але тоді історія може зупинитися, оскільки допускаються періоди спаду і призупинення пасіонарності, а це суперечить її процесуальності, тому може бути джерелом лише частково, що робить історію не самодостатньою наукою. Отже, це – глухий кут, з якого кожний історик і філософ історії мусить виходити самотійно.

Ми ж беремо за джерело історії суспільство, яке складається з особистостей різної ваги і яскравості. Таким чином, центром моєї історії є людина, яка живе у суспільстві і є його невід'ємною частиною. А таке суспільство творить і руйнує цивілізації, бо воно є дієвим і здатним до дії. Але виникає питання, як пізнавати таке суспільство і його історію? Для цього слід згадати, що людство створило безліч універсумів, які роблять його спільністю: міф і самовизначення через природу і власне уявлення про неї, релігію, яка винесла ідеал за межі світу, в якому живе суспільство (світу об'єктивної реальності) у світ потойбічний (трансіндентний), філософію, яка породила масу універсумів (класична філософія), та й не універсальних концепцій світу, суспільства. Дослідивши ці складові світогляду певної епохи, ми одержимо картину світу, в якій мешкали люди досліджуваної доби. На цій основі ми матимемо можливість визначити з досить високим ступенем достовірності міру адекватності та правильності наших уявлень та знань про епоху, яку ми досліджуємо.

Таким чином, В. Ключевський був правий доводячи, що історія – це процес розвитку суспільства, але не хибив і Ф. Бродель, стверджуючи, що події – це пил історії [2, с. 124]. Розгорнувши пил, справжній історик побачить картину життєвого укладу суспільства досліджуваної епохи у всій її повноті та різнобарвності.

Отже, історія – це точна, конкретна наука про суспільство, а саме – про його розвиток, яка вивчає життя людської спільноти від моменту її зародження до кінця існування (по суті), реальніше до часу існування дослідника, або навіть до сьогодення. Цей зовнішній обрис науки вміщає і її внутрішню сутність, яка полягає у дослідженні глибинних явищ та процесів

суспільного життя на всіх доступних для дослідника рівнях. При цьому базується зазначене студіювання на ґрунтовному вивченні світоглядної основи вчинків та поведінки людей досліджуваної епохи.

Література

1. Бердяев Н. Смысл истории. – М., 1990.
2. Бродель Ф. Игры обмена. – М., 1986.
3. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М., 1991.
4. Канке В. А. Философия: исторический и систематический курс: Учеб. – М., 2001.
5. Ключевский В.О. Курс русской истории в девяти томах. – М., 1987. – Т. 1.
6. Кремінь В.Г., Афанасенко В.С. та ін. Історія філософії: Підруч. Харків, 2003.
7. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – це гуманізм //Сучасна європейська філософія. – К., 2000.
8. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. У 2 т. – К., 1995. – Т. 1.

Каран Д.Б.,

*аспірант кафедри нової та новітньої історії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Формування наукових інтересів К.В. Харламповича у Санкт-Петербурзькій Духовній Академії (СПБДА)

В статье рассматривается формирование научных интересов К.В. Харламповича в Санкт-Петербургской Духовной Академии

The author of the given article considers the process of forming K. Kharlampovych's scientific interests while being in St. Petersburg Theological Academy.

Ключові слова: Харлампович К.В., Санкт-Петербурзька Духовна Академія, Західна Русь, церковно-історична школа.

У 1890 р К.В.Харлампович закінчив Литовську Духовну Семінарію [1], що надало йому можливість продовжити навчання в Санкт-Петербурзькій Духовній Академії [2]. Торкаючись історії російської вищої богословської школи, слід звернути увагу на питання, пов'язані з її устроєм та організацією навчального процесу. Устави Духовних Академій були документами свого часу, що відображали як суспільну ситуацію, так і рівень розвитку, якого досягла богословська наука і церковна школа. На час вступу К.В.Харламповича до СПБДА у вищих духовних закладах діяв Устав 1884 р. Його було зараховано до другої групи першого курсу, де перевага надавалася вивченню латинської та французької мови [3]. Для того, щоб зрозуміти, як вплинула Санкт-Петербурзька церковно-історична школа на К.В. Харламповича, слід прослідкувати становлення згадуваної школи. Важливим чинником у розбудові церковно-історичної школи було запровадження Статуту 1869 р. Він був значним кроком вперед в організації вищої богословської школи. Статутом пропонувалось широке коло перетворень. Насамперед, у ньому був яскраво виражений характер вищої богословської школи. Зросло значення академічної професури у житті школи. Академічна професура почала управляти академією, а влада ректора дещо обмежувалась [4]. Стимулювалась наукова діяльність наставників. Ця теза стала рушійною у розвитку кафедральних академічних напрямів дослідження історії. Так поступово на кафедрі російської історії виникла школа західно-руської історіографії, одним з учнів і послідовників якої був К.В.Харлампович. Підвищилися також і вимоги до академічної корпорації: ординарні професори, а також ректор повинні були мати ступінь доктора. Термін професорської діяльності обмежувався до 25 років, після чого передбачалось додаткове

балотування на наступних п'ять років, яку можна було ще раз повторити. Таким чином, загальний строк академічної служби безумовно обмежувався 35 роками. Це було викликано тим, щоб забезпечити приток свіжих сил в академічну корпорацію. Для отримання магістерського чи докторського ступеня, згідно з новим Статутом вимагалось надання друкованої дисертації та її публічний захист. Новим у навчальному процесу стало створення відділів. Предмети поділялися на загальнообов'язкові та такі, що виокремлювалися в окремі групи. Згідно з поділом студентів на групи, пропонувалася їхня подальша спеціалізація. Було створено три відділення: богословське, церковно-історичне і церковно-практичне. Атмосфера 80-х років негативно вплинула на розвиток духовної школи. Статут 1884 р. найреакційніший і підозрілий до науки і її представників, проникнутий тенденцією створити на чолі академії сильну владу в особі призначеного синодом духовної особи, зокрема ректора. Було очевидним, що академія повинна слугувати насамперед інтересам церкви і її представників, а не науки [5]. Новий Статут Духовних академії призвів до значних змін академічного ладу. В академіях посилилася влада єпархіального архієрея. Ректором тепер, як правило, у сані єпископа або архімандрита відновили своє керівне становище. Було відмінено відділення та спеціалізацію, публічність магістерських диспутів, а ступінь доктора почали надавати без захисту, згідно з відгуками двох рецензентів. Керівні посади в Духовних академіях посіли представники чернецтва. Щоправда, нові обмежувальні тенденції не змогли вже зупинити її наукового та церковного зростання. Церковно-історична школа у на той час достатньо зміцніла, тому змогла витримати негативні віяння часу.

Будівничими СПбДА церковно-історичної школи в ті роки, сприятливі і не дуже, були І.В. Чельцов, М.Й. Коялович, І.Є. Троїцький та В.В. Болотов [6]. Духовним батьком петербурзької церковно-історичної школи був Іван Єгорович Троїцький. Навколо нього утворилась своєрідна академія в академії, до якої був вільний доступ будь-кому, хто мав той чи інший науковий інтерес. Він керував першими науковими дослідженнями таких корифеїв як М.В.Чельцов, В.В.Болотов, І.С.Пальмов, В.Х.Преображенський, П.М.Жукович, О.І.Брілліантов. Останні завжди з вдячністю згадували його вимогливість та добродушність, вміння підтримати молодого дослідника у правильно знайденому рішенні однієї чи іншої церковно-історичної проблеми. Ось як згадує про засновника церковно-історичної школи СПбДА проф. П.М.Жукович: «...не всім професорам, тільки вибраним, дано щастя залишити після себе пряме наукове насліддя, свою наукову школу, Іван Єгорович був таким вибраним в нашій академії» [7]. Саме з іменем І.Є.Троїцького та його учнів був пов'язаний етап найвищого розквіту церковно-історичної школи СПбДА, її вихід на найвищий науковий і богословський рівень. Характеризуючи І.Є.Троїцького як історика церкви, протоієрей Г.Флоровський пише: «Це був вдумливий і обережний дослідник, у якого можна було вчитися методу та історичному відчуттю. Це був історик з широким богословським і практичним кругозором. У минулому він вмів бачити живих людей, вмів показати психологію подій» [8].

З ім'ям Михайла Йосиповича Кояловича пов'язане утворення в Академії школи «західно-руської» історіографії. Добру пам'ять про себе залишив М.Й.Коялович, очолюючи церковно-історичний відділ СПбДА у 1878–1884 рр. [9]. Головні праці М.Й.Кояловича висвітлюють історію церкви у «західно-руських» землях. Ось яке визначення терміну Західна Русь дає представник цієї школи К.В.Харлампович: «...географічний термін, під яким з XIV століття в російській науковій термінології почали називати руські князівства, що втратили свою самостійність та поволі підпали під владу Литви і Польщі» [10]. До праць, які принесли наукову славу М.Й.Кояловичу, відносяться: «Литовская церковная уния,» «Лекции о западнорусских братствах,» «История воссоединения западнорусских униатов старых времен (до 1800г.)». Людина високої ерудиції, цільний та енергійний, безмежно відданий своїй науці і рідному краю Михайло Йосипович притягував до себе студентську церковну молодь завдяки не тільки ґрунтовному курсу лекцій, а й тій дослідній, пошуковій роботі якою він захопив земляків-студентів з перших кроків їх академічного життя [11]. Під керівництвом свого наставника студенти оволоділи розробленими ним методами історичного дослідження, разом з тим засвоюючи і принципи його наукового і

громадянського світогляду, який містився в православ'ї і народності. Ось як згадує про М.Й.Кояловича професор А.А.Катанський: «... обдарований великими здібностями до аналізу і схильністю до узагальнення, а інколи і сильному перебільшенню... і надзвичайно стійкої у своїх принципах людини» [12]. М.Й.Кояловича по праву можна вважати засновником Санкт-Петербурзької школи церковної і громадянської історіографії Західно-Руських земель. Кафедра російської громадянської історії СПбДА, природно, була життєвим центром школи Кояловича. Безпосереднім наступником і послідовником Михайла Йосиповича після його смерті на кафедрі російської громадянської історії Радою академії був вибраний і Його високопреосвященством, затверджений у званні доцента академії викладач Литовської Духовної Семінарії магістра богослів'я Платона Миколайовича Жуковича [13]. Проводжаючи П.М.Жуковича до СПбДА, викладацька корпорація Литовської Духовної Семінарії висловила надію, що він продовжуватиме й надалі справу, яку вже його попередник розпочав [14]. Його наукові дослідження, як ми вже згадували, стосувалися історії Західної Русі. Знаковими працями вченого є магістерська дисертація: «Кардинал Гозий и польская церковь его времени» та докторська дисертація: «Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией». Як згадує К.В. Харлампович, через П.М. Жуковича перейшло понад 100 кандидатських праць і половина їх на тему західно-руської історії. На вибір таких тем звичайно впливало західно-руське походження студентів та й сам професор охоче давав їх, вважаючи, що в історії Західної Русі чимало й темних місць [15]. Зрозуміло, що П.М.Жукович запропонував і студенту другого курсу академії К.В.Харламповичу пріоритетний для історіографічної школи Західної Русі напрям історичного дослідження [16]. Навчаючись на третьому курсі академії [17]. К.В.Харлампович опублікував свою першу наукову розвідку з історії Західної Русі про вплив унії на українське і білоруське населення [18]. З числа учнів М.Й.Кояловича та П.М.Жуковича, розвиток школи у стінах СПбДА продовжили С.Г.Рункевич і А.В.Білецький. Перший з них був викладачем як в СПбДА, так і СПб університеті, займав посаду обер-прокурора Святішого Синоду, члена Учбового Комітету, помічника секретаря Синодальної Канцелярії. Його капітальні дослідження «История Минской Архиепископии 1793–1832» і «Учреждение и первоначальное устройство Святейшего Правительствующего Синода (1721–1725гг.)» знайшли високу оцінку в академічному середовищі. А.В.Білецький протягом чотирьох років, починаючи з 1869 р., займав посаду Секретаря Ради і викладав в Академії та у Павловському інституті. Потім, за рекомендацією М.О.Кояловича, його було направлено до Полоцької учительської семінарії, яку він невдовзі очолив. Білецькому належить кілька поважних праць з історії унії та проблем духовної і світської освіти у Західному краї. Історичну школу Кояловича у Київській Духовній Академії представляв її професор по кафедрі російської громадянської історії, випускник СПбДА по церковно-історичному відділенні В.З.Завітневич. До найбільш знаних його праць відносяться: «Палинодия Захария Копыстенского и ее место в истории западнорусской полемики XVI–XVII веков,» «Алексій Степанович Хмяков». У Казанському університеті В.В.Косановський та К.В.Харлампович. Ті з учнів М.О.Кояловича, які повернулися по закінченні академічної освіти на батьківщину, весь свій вільний час присвячували пошукам історичних матеріалів з історії рідного краю та їх опублікуванню. За участю І.Щербицького, Ю. Крачковського, А. Дем'яновича, О.Єлеонського, О.Смірнова, А.Білецького, протоієрея Івана Котовича були підготовлені багаточисельні томи «Виленского Археографического сборника,» «Актов Виленской Археографической комиссии,» «Каталога древних актов книг реберний Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской и прочих». В «Литовских епархиальных ведомостях,» редактором яких у 1870–1880-х роках був протоієрей І.Котович, вийшли друком праці більш як трьох десятків авторів, які були або безпосередніми учнями Михайла Йосиповича або послідовниками його школи. Свідченням загального визнання школи може бути звернення професора А. Савича до К.В. Харламповича: «Усердно прошу Вас, Константин Васильевич, порекомендовать мне тему или темы для научных работ по истории

унии. Скажу только одно: в настоящее время Вы единственный квалифицированный ученый нашей школы Кояловича-Жуковича» [19].

Результатом перших досліджень К.В.Харламповича з історії західно-руських земель, стала його кандидатська дисертація. Вчений проявив особливу вимогливість до результатів досліджень та дійшов виважених висновків. Наприкінці 1894 навчального року відбувся захист дисертації «Западно-русские, по преимуществу православные, школы XVI и начала XVII веков». У дослідженні простежується глибоке богословське проникнення в події церковної історії. Високу оцінку дав цій праці доцент П.М.Жукович [20]. Рада Академії звернула особливу увагу на науковий доробок К.В.Харламповича [21]. Вченому був наданий науковий ступінь кандидата богослів'я і грошова нагорода з ювілейного капіталу в розмірі 50 крб. [22]. Радою Академії ступеня кандидата богослів'я були удостоєні 42 студенти, які закінчили академічний курс. З них 30 з правом на отримання ступеня магістра без нових усних екзаменів, а тільки після захисту магістерської дисертації [23]. Оскільки К.В.Харлампович був казеннокоштным студентом, він повинен був чекати направлення на духовно-навчальну службу. Повернувшись після захисту кандидатської дисертації на батьківщину в с. Рогачі, К.В.Харлампович проводить активний пошук подальшої роботи. На той час для отримання направлення на духовно-навчальну службу доводилося чекати роками: «Многие из Ваших товарищей толкались, ^и и никаких надежд. Ведь еще многие сидят без мест из окончивших курс 3–4 года тому назад.» [24]. Був навіть період розпачу, коли К.В.Харлампович збирався піти на службу писарем до Синодальної канцелярії, але його знайомий чиновник з синоду М.Дем'янович переконує продовжувати наукову кар'єру, а у крайньому випадку «...начать с причисления к канцелярии Обер-Прокурора сверх штата. Состоя в таком «причислении,» они считаются на государственной службе, получая чины и имеют оклад 600 рублей в год» [25]. Показовим є той факт, що К.В.Харлампович не збирається продовжувати сімейну традицію і приймати сан ієрея навіть за відсутності перспективи отримати призначення і готовий працювати писарем: «А все таки интересно, неужели Вы даже не думали о самом естественном, дельном и благородном служении ^и священстве, к которому письменоводительство относится как евангельские «рожцы» к хлебу» [26]. К.В.Харлампович приймає рішення очікувати направлення на духовно-навчальну службу і починає роботу над збором архівних матеріалів для магістерської дисертації. У той час вчений опрацював архіви Києва: Святої Софії та Києво-Печерської Лаври, восени того самого року він їде до м. Вільно, де опрацює фонди Віленської Публічної бібліотеки. Впродовж зими 1994/95 р. до самого свого призначення К.В.Харлампович опрацював фонди Імператорської Публічної бібліотеки та архіви греко-уніатських митрополитів в архівах Св. Синоду. Саме в Імператорській Публічній бібліотеці вченому пощастило знайти недосліджені науковцями і не введені до наукового обігу західно-руські навчальні книги [27]. Більш як через півроку після захисту магістерської дисертації К.В.Харламповича було призначено викладачем латинської мови у Казанську Духовну Семінарію наказом по громадянському відомству від 22 лютого 1895 р. за №7 [28].

Остання чверть XIX ст. знаменувала собою стадію найвищого синтезу в церковно-історичній науці Санкт-Петербурзької Духовної академії, яким відзначені насамперед праці І.Є.Троїцького, О.І.Брілліантова, М.К.Нікольського, М.Й. Кояловича, П.М. Жуковича. Час навчання К.В. Харламповича у Санкт-Петербурзькій Духовній академії припадає на період розквіту історичної науки в стінах академії. Існування при кафедрі російської громадянської історії напряму вивчення історії Західної Русі, стало вагомим чинником у виборі К.В. Харламповичем напряму наукових досліджень. Період навчання вченого співпадає з часом смерті М.Й. Кояловича — завідувача кафедри російської громадянської історії і засновника Санкт-Петербурзької школи історіографії Західної Русі. Новим керівником кафедри і школи став П.М.Жукович — науковий керівник і наставник К.В.Харламповича, з іменем якого пов'язані кандидатська, магістерська і докторська дисертації вченого. До здобутків і навичок отриманих К.В.Харламповичем на кафедрі російської громадянської історії у школі історіографії Західної

Русі можна віднести всебічну обробку і перевірку досліджуваного ним історичного матеріалу, який, крім внесення в науку щось нового, приводив інколи до відкриття невідомого у відомому, перегляду деяких історичних концепцій, що склалися в попередні роки. Перші академічні дослідження К.В.Харламповича засвідчують, що вчений був послідовним продовжувачем наукового напрямку школи історіографії Західної Русі [29]. Подальші наукові розробки вченого також пов'язані з дослідженням розвитку науки і освіти у Західній Русі [30]. Характерною ознакою наукових доробків К.В.Харламповича були висока вимогливість до результатів досліджень та виваженість висновків, глибоке богословське проникнення в оцінках подій церковної історії, широта бачення горизонту церковної дійсності.

Література

1. Извеков И. свщ. Литовская Духовная Семинария.–Вильна,1892.–С.565.
2. Там само.–С. 457.
3. Памятная книжка Санкт-Петербургской Духовной Академии на 1890-91 учебный год.–СПб., 1890.–С. 20.
4. Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX столетии. – Вильна, 1909. – Вип. 2. – С.418.
5. Тихомиров П.О. О духовных академиях // Духовная школа. – 1906. – С.319.
6. Бриллиантов А.. Профессор Иван Васильевич Чельцов// Христианское чтение.–1911. – Кн. 11. – С. 1289.
7. Там само. – С. 1013.
8. Флоровский Г.В. прот. Пути русского богословия. – С. 374.
9. Жукович П. Памяти заслуженного профессора Ивана Егоровича Троицкого //Церковный вестник. – 1901. – №32. – С. 1013.
10. Харлампович К.В.Платон Миколайович Жукович //Записки Исторично-філологічного відділу. – 1925. – №6. – С. 247.
11. «...бывшие слушатели Михаила Осиповича хранят живую память о нем, как о профессоре поставлявшем особенною задачею своего академического преподавания то, чтобы в исторических фактах указывать управлявшие оными высшие мотивы. Проникновение в глубину событий и освещение их с точки зрения коренных исторических начал русской жизни...» (Годичный акт в Санкт-Петербургской Духовной Академии 1892 году. – СПб., 1892.–С.93).
12. Катанский А.А. Воспоминания старого профессора (с 1947 по 1913г.) // Христианское чтение. – 1916. – Кн.5-6.– С.499.
13. Годичный акт в Санкт-Петербургской Духовной Академии в 1892 г.-СПб., 1892. – С.94. Извеков И свщ. Литовская Духовная семинария. – Вильна,1892.-С.434.
14. Харлампович К.В.Платон Миколайович Жукович // Записки Исторично-філологічного відділу. – 1925. – №6. – С.249.
15. Харлампович К.В.Платон Миколайович Жукович // Записки Исторично-філологічного відділу. – 1925. – №6. – С. 248.
16. Памятная книжка Санкт-Петербургской Духовной Академии на 1891–1892 учебный год. – СПб., 1891. – С.36.
17. Памятная книжка Санкт-Петербургской Духовной Академии на 1892–93 учебный год.–СПб., 1892.–С.28.
18. Харлампович К. Следы латынства и унии в православном населении западного края // Церковный вестник. – 1892. – №18. – С.276–278.
19. Лист професора А.Савича до К.В.Харламповича в Казань від 17.11.1921р. Відділ Державного Архіву Чернігівської області у м.Ніжині (ВДАЧОН).–Ф.Р-6214.–Оп.1. – Од. зб.1. – Арк. 118.
20. Журнал Совета Санкт-Петербургской Духовной Академии за 1893–1894 учебный год.–СПб.,1894.–С.271. «В написанной г. Харламповичем истории православного Западно-Русского просвещения XVI века видно близкое знакомство автора со всей существующей литературой по этому предмету, равно как со всеми доступными ему источниками. Особенно плодотворным оказалось по своим результатам знакомство автора с найденными им, большею частью в Императорской Публичной Библиотеке, учебными и другими книгами братских школ. В методе исторического изучения г. Харламповича нельзя не отметить весьма внимательного отношения его ко всякому мнению, высказанному по тому или другому касающемуся его вопросу. Эта кропотливость в работе дала ему возможность внести немало поправок в труды его предшественников по тем или другим частным вопросам. Вообще сочинения г. Харламповича не только заслуживают степени кандидата, но и особого внимания Совета».
21. Годичный акт в Санкт-Петербургской Духовной Академии в 1894 году.–СПб., 1894. – С.46.
22. Отчет о состоянии Санкт-Петербургской Духовной Академии за 1894 год. – СПб., 1895.– С.15.
23. Там само. – С.14.
24. Відділ Рукописів і рідкісних книг наукової бібліотеки імені М.І.Лобачевського Казанського Державного університету (далі: ВРПК НБЛ КДУ). – Особовий фонд професора К.В.Харламповича. – Спр.3344. – Арк.89 – 90.
25. Там само.
26. Там само.

27. ВДАЧОН.–Ф. Р–6214.–Листи до К.В.Харламповича, записки, листівки від різних осіб (1910–1930 рр.).–Оп.1. – Од. зб. 1. – Арк.70 зв.
28. Российский государственный исторический архив (РГИА). – Ф. (Ф.) 802. –Оп. 10 хр. (ед.хр.) №475.–Л.3.–По архиву учебного комитета при святейшем синоде №475 дело 1909 года о службе окончившего в 1894 г. курс кандидата Санкт-Петербургской Духовной Академии Константина Харламповича. Началась 19 марта 1909 г., закончилось 13 августа 1909 г.
29. Харлампович К. Следы латынства и унии в православном населении западного края // Церковный вестник. – 1892. – №18. – С.276 – 278.
30. Харлампович К. Библиографическая заметка (без заглавия) о первопечатной словянской граматики, изданной в Вильне в 1586 году // Литовские епархиальные ведомости. – 1895. – №48. – С.480–481.; Харлампович К. Острожская православная школа (Историко-критический очерк) // Киевская старина. – 1897. – Т.57 (май). – С.177–207; (июль). – С.363–388; Харлампович К. Острожская православная школа (Историко-критический очерк). – Киев, 1897.–57с.; Відгуки: С.Г. Руккевич. Церковные ведомости. – 1898. – №2; Ян Марк. Kwartalnik historyczny. – 1898. – zeszyt.2. – 369 s. I. Франко. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.-Кн.22. – С.30–31; Харлампович К. К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования // Литовские епархиальные ведомости.–1897.–№16–17; С. 19–22; Харлампович К. К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования. – Вильна., 1897. – 67с.; Відгуки: И.В.Любарский. Исторический вестник. – 1897. – Октябрь; Руккевич С.Т.. Церковные ведомости. — 1898. – №2; «Ю.С.» Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.–Т. 25.–С.19; Харлампович К. Заметка о книге: Ярушевич А.. Ревнитель православия, князь Константин Иванович Острожский (1461–1530) и православная литовская Русь в его время.–Смоленск, 1896 // Литовские епархиальные ведомости.–1897.–№26.–С.235–236; Харлампович К. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви.–Казань, 1898. III-XIII+3-524+III-LXII. Відгуки: П.Н.Жукович. Протоколы Совета СПб ДА за 1896/97 учебный год. Жукович П.Н.. Христианское чтение. Приложение.–1898.– Февраль; Прот. Николаевский П.Ф. Христианське чтение. Приложение.–1898.–Февраль.; Любарский И.В. Исторический вестник, 1898.–Ноябрь; «С.П.» Журнал Министерства народного просвещения.– 1899.–Ч.321.–С.522; 1901.–Ч.337.–С.222–223; Киевская старина.–Февраль; Руккевич С.Г. Церковные ведомости, 1899. – №4; Попов Н. Русская школа.–Январь; Azuekneza A.. Archiv für Harizehe Phologiz.– XXII.–62–63.; свц. Титов Ф.. Чтения в Обществе Нестора Летописца.–XV.–Вып.1.–С.10–13; Франко І. Записки Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка. – XLIV.–С.16; Wotyniaka. Kwara hilkozuczny.–1902.–II.; Жукович П.Н.. Отчет о XLIII присуждении наград графа Уварова.–1902.; Голубев С.Т.. Чтения в Московском Обществе истории и древностей российских.–1916.–IV; Отчет о седьмом присуждении премии Г.Ф.Карпова Императорским Обществом истории и древностей российских при Московском университете, 1907; Куриков Ф.А.. Протокол Совета Казанского университета.–1904.–С.189–204; Харлампович К. Магистерский colloquium в Санкт-Петербургской духовной академии //Церковный вестник.–1899.–№2; Харлампович К. Западно-русские церковные братства и их просветительная деятельность в конце XVI и начале XVII ст. (речь перед защитой диссертации 10 января 1899г.) //Христианское чтение.–1899.–I.–С. 342–390; Відгуки: Куриков Ф.А.. Протоколы Совета Казанского университета.– 1907.–С.204.

Качмала В.І.,

*аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*

Інтенсифікація міграційних процесів селянства Лівобережної України на початку ХХ ст.

В статті на матеріалах ЦИГА, статистических даних, а також даних Інституту демографії НАН України розглядаються демографічні процеси, що відбуваються в нашій державі в початку ХХ в., які дають можливість прогнозувати зміни в соціально-економічній житті.

Basing on some Central Historical State Archive materials, statistic data and data presented by the Institute of Demography of Ukrainian National Academy of Sciences, the author of the article studies the demographic processes in Ukraine at the beginning of the XXth century, which enable to forecast further changes in social and economic life of the country.

Ключові слова: аграрне перенаселення, колонізація, криза, оренда землі, міграційний процес, переселенці, пільги, селянський добробут.

Складні демографічні процеси, що наразі переживає наша держава, вимагають вивчення, з'ясування становища, в якому знаходиться українське суспільство. Світовий досвід вказує на те, що населення, яке мешкає на рідних землях, де відбувався процес формування етносу, без поважних причин їх не залишає. Тим більше, як визнано, українські землі є найбільш привабливими, оскільки на них зосереджено понад 30–40 % світового чорнозему.

Вивчення міграційних процесів, що відбуваються у суспільстві, дає можливість врахувати їх у науковому прогнозуванні розвитку соціально-економічного життя. Статистика міграції в Україні у повному обсязі не проводилася. Перші об'єктивні дані про кількість населення стали відомими лише після першого Всеросійського перепису. Подальші переписи до 1926 р. були або не вселюдними, або давали неповний та спотворений матеріал, тому визначити кількість мігруючого населення Лівобережної України на початку ХХ ст. досить проблематично.

До нас дійшли дослідження дореволюційних статистів – Г.Г. Ротмістрова, А.В. Пешехонова, П.П.Червінського, О.О.Русова, П.П.Чубинського. У радянський довоєнний період цим питанням займалися вчені Інституту демографічної науки, яким керував академік М. Птуха. Цей науковий заклад було ліквідовано у середині 1938 р., однак наукові доробки, що зібрали для нас демографи С. Томілін, Ю. Корчак – Чепурківський, С. Рудницький, дають змогу пролити світло на період інтенсивної міграції на початку минулого століття.

У 1966 р. було утворено відділ демографії у складі Інституту економіки АН УРСР, завдяки чому виросла плеяда відомих дослідників – академік НАНУ С. Пирожков, член-кореспондент НАНУ Е. Лібанова, доктор економічних наук В. Стешенко.

Економіка, життєвий рівень, політичні події дуже тісно впливають на міграційний процес. Тому сьогодні кожний патріот України має знати, в якому катастрофічному становищі знаходиться не лише економіка нашої держави, а й її населення. Мета пропонованої праці – ознайомити читача із причинами та збільшенням міграційних процесів українського селянства лівобережних губерній, а саме – Чернігівської та Полтавської на початку ХХ ст.

Куди закинула доля наших співвітчизників, де мешкають сьогодні їхні нащадки? Оскільки як більша частина українських земель на початку ХХ ст. належала до складу Російської імперії, то майже всі переселення відбувалися на її неосяжній малозаселеній території. Цим землям вчені дали назву Зеленого, Сірого та Малинового Клинів. Давайте коротко їх розглянемо. *Зелений Клин:*

до нього входять території, що омиваються Беринговим, Охотським та Японським морями, — сучасні Приморський та Хабаровський краї, а також Камчатка, Сахалінська область (губернії) та Єврейська Автономна Республіка — це землі загальною площею 2, 1 млн. км кв.

Сірий Клин, або Сіра Україна: неофіційна назва лісостепу та степових земель Південно-Західного Сибіру, а також середньо-азійського степового краю. Загальна площа – 1, 9 млн. км кв.

Малиновий Клин: Північний Кавказ та колишня Кубанська область – Ставропольська губернія, Астраханська та Чорноморська земля. Загальна площа – 293, 6 тис. км. кв. [1].

Саме на ці землі за 16 років, з 1896 до 1911 р. з Європейської Росії переселилося 3 288 499 осіб чоловічої та жіночої статі (до цих даних не ввійшли переселенці – самовольці). Перше місце посідала Полтавська губернія – 319 096 осіб, друге – Чернігівська – 246 067 осіб.

До нас дійшли матеріали Чернігівської Земської управи за 1913 р. про переселення мешканців українських губерній та сусідніх російських [2]:

Губернія	Кількість переселенців (чоловічої та жіночої статі)	Кількість переселенців на 100 осіб місцевого населення
Полтавська	319, 096	9, 7
Чернігівська	246, 067	8, 9
Курська	211, 556	7, 5
Могилівська	196, 148	9, 4
Київська	173, 804	4, 5
Харківська	172, 601	6, 2
Воронізька	172, 549	5, 3
Катеринославська	156, 732	5, 7

Проаналізувавши ці дані, можемо дійти висновку, що найбільш активними були мешканці Полтавської, Чернігівської та Могилевської губерній. Заглиблюючись у причини такої активності, можна відзначити спільні риси: ці губернії територіально межують одна з одною, люди споконвіку займалися аграрним господарством і відчували гостру потребу в земельних ділянках.

Відомий і той факт, що провідною галуззю виробництва цих губерній залишалась харчова промисловість. Підприємства займались обробкою рослинних та тваринних продуктів: цукроварні, винокурні, медоварні, крохмальні, мукомельні підприємства, шкіряні та суконні фабрики. На Полтавщині у 1907 р. існувало 248 підприємств, на Чернігівщині – 305, Київщині — 481. Порівнюючи, наприклад, з південними регіонами (Херсонська – 557 підприємств), це було дуже мало, вони не могли забезпечити всіх бажаючих робочими місцями та й заробітна плата на підприємствах бажала бути кращою. Фактично заробіток робітника не забезпечував прожиткового мінімуму його сім'ї. Підраховано, що лише на продукти він витрачав до 21 крб. на місяць, а заробітки були такими (рух заробітної плати робітників цукрової промисловості):

Роки	Чоловіки (у крб.)	Жінки (у крб.)	Малолітні(у крб.)
1904–1905	19, 7	7, 1	6, 9
1905 –1906	20, 8	8, 1	7, 9
1906–1907	23, 0	8, 4	8, 9
1907–1908	22, 6	8, 5	9, 1
1908–1909	23, 0	8, 4	8, 7
1909–1910	22, 6	8, 5	8, 4
1910–1911	23, 0	8, 6	8, 9
1911–1912	24, 7	8, 8	9, 8

Зарплата робітників однієї з найбільш розвинутих в Україні галузей промисловості не зростала, а в окремі сезони навіть падала. Праця жінок та малолітніх дітей оплачувалась набагато нижче за працю чоловіків[3]. Кількість працюючих на підприємствах у 1908 р. була 23 520 крб. на

Чернігівщині і 9200 крб. – на Полтавщині [4]. Зрозуміло, що це було дуже замало, адже перепис 1897 р. зафіксував на Чернігівщині 2 297 854 мешканців, на Полтавщині – 3 046 833. Промисловість обслуговувала в основному потреби міського населення. До речі, нам відома кількість міщан – 209 453 на Чернігівщині і 291 461 на Полтавщині [5].

Решта населення займалася сільським господарством. Щотижневе видання Полтавщини — газета «Хуторянин» відзначає: «Вся наша губернія живе від землі. І землевласник, і селянин має свої життєві інтереси в питаннях землеробства – урожай чи неврожай, кількість зібраного урожаю, покращення культури обробки землі, погодні умови та ін.»[6]. Земля була розподілена між селянами нерівномірно: у середньому на один двір у 1905 р. припадало надільної землі по 6, 3 десятини, при цьому колишні державні селяни мали по 7,7 десятини, власницькі відповідно – 4,9 десятини, а удільні – 1,7 [7]. За даними В. Качинського, напередодні 1905 р. на один селянський двір припадало надільної землі у Полтавській губернії – 4,9 десятин, Чернігівській – 6, 7 десятин. Наділ у 5 десятин на двір, за типового для більшої частини України того часу трипілля був нічим іншим як межею злиденності [8]. Такий стан справ породжував чимало суперечностей і конфліктних ситуацій, змушував гарячково шукати виходу, перешкоджав зростанню продуктивності праці, поліпшенню добробуту населення.

Руйнувала селянський добробут також і оренда землі. Неспроможність селянства вести господарство на своїх злиднених десятинах змушувала багатьох господарів вдаватися до орендування землі у поміщиків. Наприклад, у 1905 р. у Козелецькому повіті із загальної кількості 19 005 дворів, власники 8 584 дворів (45,2%) змушені були орендувати землю у Городянському повіті ці показники відповідно становлять 17 909, з них 8 713 дворів і (48, 7%) були орендарями. Очевидно, і в інших повітах ситуація була такою самою. На селянина мала великий тиск і влада: якщо російський селянин платив 25 коп. подушного податку, то український був змушений виплачувати по 2 крб. щорічно [9]. Тому однорічна оренда, розповсюджена і на Полтавщині, і на Чернігівщині, виявилась не вигідною для простого селянина. Це стало головною причиною розшарування селянства і виділення стану заможних селян – куркулів. Ріст крайніх груп селянства Полтавської губернії можна побачити з даних, поданої нижче таблиці [10].

Роки	по 1 десятині	від 1 до 3 десятин	від 3 до 9 десятин	від 9–15 десятин	більше 15 десятин
1882–1889	4,5	22,9	43,3	7,9	5,2
1900	7,7	26,8	35,7	7,1	5,4
1910	9,1	26,1	33,9	8,1	6,2

Сільська промисловість переживала гостру кризу, що охопила всі галузі господарства. У 1902 р. Полтавська газета «Хуторянин» публікує цікавий матеріал про закономірність цього процесу: всі прибутки від сільського господарства не перевищують затрачених сил, коштів та часу. Автор публікації висловлює тугу за тим часом, коли Європа харчувалась виключно українським хлібом, але на світовому ринку з'явилися нові конкуренти – США, Аргентина, Індія. Тому питання про підвищення ціни на експорт хліба неможливе, оскільки що більшість населення Російської імперії систематично не доїдає. Звичайний хліб став розкішшю для більшості населення. Наводяться порівняльні дані: продуктивність праці у США у 5 разів є більшою, ніж у Російській імперії. Одна особа, що займається землеробством в Америці, має змогу витратити на продукти харчування 100 крб., а у Росії – 14 крб. 30 коп. (рівно у 7 разів менше) [11].

Існувала ще одна проблема, що не давала змогу зробити ефективнішою обробку землі – відсутність знарядь праці. У більшості селян вони залишались просто примітивними. Газета «Хуторянин» відзначає: «Удосконалені знаряддя праці, що мають закордонні конкуренти ще не швидко стануть доступні для наших селян. Внаслідок надмірної ціни, ними користується лише незначний відсоток населення. Близько двадцяти років тому уряд наклав велике мито на ввіз іноземних машин, а між тим, ми і досі не бачимо російських підприємств, що можуть успішно

конкурувати із іноземними. До цього часу найбільш поширеними плугами у нас є німецькі машини – Сакка та Екарта, американські жатки – Мак – Кераміка та Вуда, англійські молотилки Рансома та Клейтона. Російські виробники, на жаль, виробляють лише жалюгідні копії закордонних машин»[12].

Внаслідок столипінської реформи збіднілі селяни опинилися ще у гіршому становищі. Це законодавство надавало можливість кожному домохазяїну, що володів на підставі общинного права землею, закріплювати її за собою в особисту приватну власність. Вони вимагали від сільської громади, щоб та звела їхні землі в одну ділянку – хутір чи відруб. Так, здебільшого робила заможна верхівка села, що мала необхідну тяглову силу, сільськогосподарський реманент.

А що було робити селянській бідноті, що опинилася в скрутному становищі, не маючи ні знарядь виробництва, ні робочої худоби? Відомо, що до столипінського законодавства селянин без дозволу селянської общини не міг піти з села на заробітки, бо існувала кругова порука. Тепер він був вільний від забов'язань перед общиною, яка швидко руйнувалася [13]. Рятуючись від голоду та злиднів, селянство залишало свої домівки. Частина з них ішла у місто, поповнюючи ряди робітничого класу і працювала за наймом [14]. Інша частина збіднілого селянства йшли на заробітки в Таврійську та Херсонську губернії. Робота там значно краще оплачувалась та й були більш сприятливі умови для оренди та купівлі землі [15].

За період з 1891 до 1900 р. з Полтавської та Чернігівської губерній у середньому на 100 душ населення брали паспорти на відхожі промисли 42 особи [16]. Причини, що змушували селян шукати заробітків, переконливо лунають з пояснювального звіту податкового інспектора Лохвицького повіту, Полтавської губернії за 1908 р.: «З мого особистого спостереження над населенням Лохвицького повіту з'ясувалося, що не менше 1/5 частини козацьких і селянських господарств, змушено цілий рік забезпечувати себе купованим хлібом, а для 1/3 господарств, з посівом менше 3 десятин, свого хліба далеко не вистачає для харчування та посіву. Тому значну частину необхідних засобів існування вони доповнюють на стороні від землеробства» [17].

У цей час починає поширюватися міграційний рух на окраїни імперії. Головними колонізаційними районами для українців були Донська, Кубанська області, Ставропольська губернія. Саме туди переселилося 360 тис. українців, що становило 41, 5 % всіх новоселів [18].

Іншими районами переселення були Північний Кавказ, Сибір (Томська, Тобольська, Єнісейська губернії), Середня Азія [19]. Тільки у 1883–1905 рр. на Далекий Схід з Лівобережжя мігрувало 66 957 осіб [20]. Вони становили 84 % від загальної чисельності мігрантів. На першому місці стояла Чернігівська губернія, котра дала 24, 97% (68, 992 осіб)[21]. За нею Київська – 24, 14% (66, 709 осіб), далі Полтавська – 24, 15% (66 703 особи) [22]. Всього за цей період з України виїхало 415 636 переселенців, з них самовольців – 216 783, що становило – 52% усіх мігрантів країни [23]. Аналізуючи матеріали, можна констатувати, що не тільки бідні селяни вирушали у далеку дорогу в пошуках кращого життя. Співвідношення переселенців з України складалось так: 63, 3% – бідняків, 23, 4% — середняків, 13, 3% — заможних селян [24]. Отримавши за землю гроші, яку він продав заможним селянам, або здавши її в оренду, селянин вирушає у далеку дорогу [25].

Розподіл сімей переселенців у % за характером розпорядження своєї старої землі [26]:

<i>Сім'я</i>	<i>Продали свою землю</i>	<i>Здали в оренду</i>	<i>Передали у громаду</i>	<i>Залишили за собою</i>	<i>Невідомо</i>
по перехідному свідоцтву	86, 8	5, 9	0, 9	5, 7	0, 7
по паспорту	75, 5	13, 5	1, 4	8, 1	1, 4

Процес переселення відбувався дуже болісно у жахливих санітарних умовах. Люди їхали у вагонах для худоби по 40 осіб у кожному. Тут вони готували собі їжу та прали білизну. Поруч лежали хворі, яких переселенці переховували, боячись, щоб їх не висадили у дорозі. При пересадках доводилося сидіти по кілька днів у негоду та приморозі [27]. Відомі дані про розміри багажу, що мали із собою переселенці: у середньому його припадає по 48 пуд. (пуд становить 16, 380 кг) на одну сім'ю. Однак, одні мають цінні речі та продукти харчування, інші їдуть з порожніми руками, сподіваючись, що доля посміхнеться їм на місці, решта везуть різний непотріб. Щодо цього, то ми маємо такі цифри – сімей без багажу – 26%, до 10 пуд. – 9, 9%, від 11 до 25 пуд. – 16, 0%, від 25 до 50 пуд. – 21, 2%, більш як 50 пуд. – 26, 9%. Скільки часу займала дорога до Челябінська? На це запитання теж маємо відповідь — 66, 2% сімей провели у дорозі до 10 днів; 22, 8% – більш як 10 днів; 11, 6 % – до місяця [28].

Щоб полегшити долю переселенців, активну участь у процесі міграцій брали земства. У 1908 р. було створено спеціальну Південно-Російську обласну переселенську організацію, до якої увійшло п'ять губерній – Чернігівська, Полтавська, Харківська, Київська, Катеринославська. Її роль полягала у наступному: порівну по губерніях розділити весь переселенський фонд, допомагати через своїх агентів на залізничних станціях полегшувати шлях просування, рівномірне розподілення землі між переселенцями. Відчуваючи певні проблеми, переселенці могли звернутися до агентів за допомогою. Це давало істотну допомогу на місцях і полегшувало життя мігрантам, а згодом у 1911 р. було підтримано думку, що у зв'язку з відсутністю земств у Сибіру їх функцію виконуватиме Південноросійська переселенська організація [29].

Уряд надавав переселенцям пільги – в європейській частині Росії вони звільнялися від орендних платежів на два роки, в азійській – на три. Всім чоловікам при досягненні 21 року діставалась відстрочка від військової повинності на три роки. Ділянки землі мігрантам відводились за орендним правом на термін від 6 до 12 років. По закінченню цього періоду, вони переходили у їх надільне користування [30].

Скільки землі отримували кожен переселенець? 22 червня 1900 р. уряд затвердив «Тимчасові правила для утворення переселенських ділянок в Амурських та Приморських областях». На їх основі з 1 січня 1901 р. переселенці отримували на кожну душу чоловічої статі не більше 15 десятин придатної землі [31]. Для організації господарства на нових місцях вони повинні сплатити сільській громаді за приписку 25–30 крб. з душі. Таких грошей у більшості з них не було. Люди їхали сюди з надією мати власну землю, бути справжнім хазяїном, а приїхавши, відразу потрапляли у скруту: землі не було, жити ніде, їсти немає чого. Тому багато людей, зазнавши розчарування, поверталися назад. У ці роки по вулицях Томська, Іркутська та інших міст блукало багато переселенців, вони жебракували. Що чекало їх у Сибіру? Навіть ті, хто спромігся побудувати житло серед глухої тайги в оточенні природних багатств, не мали певного капіталу, техніки, щоб скористатися цими багатствами. Один з переселенців описав так свою безпорадність: «Землі – хоч удався, лісу – хоч повіся, а хліба – нема» [32].

Смертність була величезною – до 30 – 40 %. Переселенці писали до депутата Державної Думи Білоусова: «Що воно у світі робиться? Нехай би ми на Україні пропадали з голоду, то може б пропали, та не всі. А тут приходиться всім до одного здихати» [33]. У 1910 р. із 16 168 чернігівських переселенців повернулося 4 696 осіб; у 1911 р. відповідно із 8 687 – 4 933; у 1912 р. – 4645 і 2 171; 1913 р. 6029 і 1513, а у 1914 р. – 8.14 і 865 осіб [34].

Що спонукало їх повернутися? Причини були різні, але назвемо основні – не отримали землю; не підійшли кліматичні умови, не родюча земля; неврожаї; смерть чи хвороба членів сім'ї [35]. Дані, що вказують на переселення за Урал (по всій Україні, числа наведено у тисячах) [36]:

Рік	Переселилося за Урал	Повернулося додому	Лишилося за Уралом
1897	28, 0	7, 7	20, 4
1898	19, 0	3, 3	16, 5
1899	33, 6	2, 5	31, 1

1900	65, 7	8, 2	57, 5
1901	39, 1	9, 5	29, 6
1902	36, 0	7, 1	28, 9
1903	26, 8	3, 6	23, 2
1904	19, 2	3, 9	15, 3
1905	25, 6	3, 8	21, 8
1906	59, 3	7, 9	51, 4
1907	148, 0	10, 7	137, 3
1908	250, 8	18, 8	232, 0
1909	269, 7	33, 3	236, 4
1910	183, 7	43, 7	140, 0
1911	92, 1	60, 5	31, 6
1912	49, 5	23, 2	26, 3
1913	95, 1	14, 8	80, 3
Разом 1897 — 1913	1 441, 9	262, 4	1 189, 5

. Підсумовуючи викладене вище, можемо відзначити, що міграційні процеси у середовищі селянства на початку ХХ ст. стали інтенсивними. Серед основних причин, що спонукали до міграцій населення Полтавської та Чернігівської губерній, назвемо основні: 1) невдало проведена Столипінська реформа; 2) аграрна криза, внаслідок якої були розорені тисячі селян; 3) пошук власної землі та додаткових засобів до існування; 4) неефективні засоби виробництва; 5) неврожайні роки; 6) аграрне перенаселення. Дуже актуальне це питання і у сучасному українському суспільстві, адже багато людей незадоволені життєвим рівнем, умовами свого існування. Вони їдуть у далекі світи, сподіваючись на кращу долю для себе та своїх дітей. Багато наших співвітчизників виїхали: хто до країн близького зарубіжжя – в Російську Федерацію, країни Прибалтики, хто в Німеччину, США, Канаду, Чехію. Тому, виходячи з величезного історичного досвіду наша влада повинна звернути пильну увагу саме на розумову еліту нашої держави — лікарів, вчителів, інженерів, працівників культури, посади яких сьогодні мало оплачують. Держава повинна розробити відповідні програми захисту і для малозабезпечених, і для молодих сімей, і для мешканців села. Давайте працювати разом, не повторюючи помилок минулого.

Література

1. Романцов В.О. Українці на одвічних землях (XVIII – XXI ст.) – Вид. 2. –К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2005. – С. 5 — 200.
2. Переселение из Черниговской губернии в 1909 – 1911 гг. По материалам Челябинского и Сызранского переселенческих пунктов. – Чернигов. Изд-во. Черн. губ. Зем. Управы, 1913. – С. 1—95 + 5 вкл.
3. Лось Ф.Є. Робітничий клас України в 1907 – 1913 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 119–196.
4. Там само. – С. 53.
5. ЦДІА. – Ф. 322. – Оп. №1. – Спр. 216. Про кількість населення в Полтавській губ. –С. 138.
6. Хуторянин. – 1898. – № 23. – 4 черв. – С. 375.
7. Демченко Т.П., Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Вип. 3. Чернігівщина поч. ХХ ст. 1900 – 1917 рр. – Чернігів, 1998. – С. 8 — 66.
8. Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905 – 1907 рр. – Полтава, 1927. – С. 18 — 329.
9. Демченко Т.П., Онищенко В.І. Вказ. праця. – С.9.
10. Лось Ф. Є. Нариси з історії України. Вип. XI: Україна в роки столипінської реакції. – К.: Вид-во АН УРСР. – 1944. – С. 69 – 137.
11. Хуторянин. – 1902. – № 40. – 3 жовт. – С. 706.
12. Там само.
13. Лось Ф. Є. Формування і розвиток пролетаріату. Історія УРСР. – К., 1978. – С. 69–344.
14. Лазанська Т.І. Реформа 1861 р. та її соціально-економічні наслідки. Історія України. Курс лекцій. У 2-х кн. – Від найдавніших часів до кінця ХІХ ст. – К., 991. – Кн.1. – С. 449–492.
15. ЦДІА. – Ф. 442. — Оп. 633. – Спр. 496. – С. 59.
16. Лось Ф.Є. Формування робітничого класу на Україні і його революційна боротьба кінця ХІХ початку ХХ ст. – К., 1955. – С.62 — 177.
17. Там само. – С. 70.

18. Якименко М.А. Міграції українського селянства 1861 – 1905 рр.// УІЖ – 1982. — № 9. – С.66.
19. Тихонов В.А. Переселение в России во второй пол. XIX в. (по материалам переписи 1897 г. и паспортной статистики). – М., 1978. – С.166–408.
20. Кауфман А.А. Песеселение и колонизация. – СПб., 1905–1907. –С. 67–526.
21. Діяльність Чернігівського губернського земства по переселенню за 1909 р. – Чернігів, 1910. – С. 11–228.
22. Кізченко В.І. Розвиток культури на Україні (Історія УРСР). – К., 1978. – Т. 4. – С. 70–429.
23. Переселение из Полтавской губернии с 1861 по 1 янв. 1901 г. Сост. по поруч. Полтавской Губернской земской Управы. Вып. 2 (1894 – 1901 гг). Сост. Д.И.Зубарев. – Полтава, 1905. – С. 33.
24. Ещенко Н.Н. Изменение в аграрных отношениях на Украине в результате проведения реформы 1861 г. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Таллин, 1959. – С.56 — 196.
25. Личаков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. – Киев, 1905, тип. Ун-та св. Владимира. Акц. Общ. Н.Т.Корчакъ- Новицкого. – С. 3–50.
26. Діяльність Чернігівського губернського земства по переселенню за 1909 р. – С. 24.
27. Лось Ф.Є. Вказ. праця. – С. 72.
28. Діяльність Чернігівського губернського земства по переселенню за 1909 р. – С.32.
29. Там само. – С. 7.
30. Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А. Ефрона. Современная версия. – М.: Эксмо, 2004. – С. 438 – 667.
31. Обзор земледельческой колонизации Амурской области – Благовещенск, 1913. — С. 126.
32. Лось Ф.Є. Вказ. праця. – С. 56.
33. Село. – 1910. – № 37. – С. 6.
34. Демченко Т.П., Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини. Чернігів, 1997. – Вип. 2. –С. 15 – 67.
35. Діяльність Чернігівського губернського земства по переселенню за 1909 р. – С. 83.
36. Хоменко А. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення /Під. ред. Авдієнко. – К., 1927; Центр. стат. упр. СРСР. – С. 80.

Лабур О.В.,

*канд. істор. наук, доцент, докторант кафедри історії
Національного технічного університету «КПІ»*

Трудова політика в Радянській Україні (20–30-і роки ХХ ст.): гендерний аспект

Стаття посвячена проблемі гендерного аспекта трудової політики в Советській Україні в 20–30-е роки. Розглядаються зміни в трудовій діяльності чоловіків і жінок в соціальному та домашньому сферах.

The given article deals with the problems concerning a gender aspect of labour policy in the Soviet Ukraine of the 1920–1930 s. The author of the article considers some changes in labour activity of men and women in social and housing spheres.

Ключові слова: гендер, трудова політика, суспільне виробництво, домашня праця, Радянська Україна, гендерно-трудова ідентичність, економічна доцільність.

Проблема гендерного аспекту праці є ключовою для розуміння специфіки соціальних відносин в Україні. Деякі науковці відносять працю (поряд з питаннями влади, сім'ї і релігії) до вузлових тем комплексного дослідження гендерної організації суспільства [1]. Інші дотримуються позиції, що гендер є «важливим імпульсом» для характеристики самої праці, розширивши її визначення поняттями «чоловічої» і «жіночої» трудової ідентичності [2]. Підвищений дослідний інтерес науковців до вивчення трудових відносин, крізь призму гендеру, вказує на актуальність та важливість проблеми.

Гендерна складова праці як окремий науковий напрям досліджень (women's labor history) у зарубіжній історіографії виділилася лише у 90-х роках ХХ ст. [3], коли популярними стали гендерні студії. У вітчизняній історичній науці склалася інша історіографічна ситуація. За радянської доби пануючою науковою концепцією була марксистсько-ленінська теорія, стрижнем якої була класова боротьба. Адекватними виявилися і погляди науковців з визначеної проблеми: суспільно корисний аспект праці, класовий підхід, перевага суспільного над особистим, зрівняння прав та можливостей чоловіків і жінок у суспільному виробництві. Характерним явищем стало висвітлення безперечних досягнень радянської політики під керівництвом компартії та її вождів. Таких позицій дотримувалися дослідники О. Омеляненко, О. Белінська, Л. Вітрук, Н. Гнедішева, В. Оніпченко, С. Дудукалов, Н. Татарінова та Ж. Тимченко. З більш критичних підходів, але залишаючись прихильницею марксистської концепції, досліджувала означену тему Т. Курченко [4]. Можна погодитися з версією сучасного російського дослідника А. Соколова, що «...вона (визначена тема. – Авт.) подавалася в ключі радянської ідеології – гноблення і затурканості жінок при капіталізмі та її емансипації в умовах соціалізму» [5]. З появою у науковій спільноті прихильників феміністичної теорії сформувалися альтернативні дослідження. Вони ґрунтувалися на ідеї дискримінації жінок порівняно з чоловіками у трудовій сфері, на «подвійному їхньому навантаженні» професійною і домашньою роботою. Феміністична критика, характерна для цих робіт, поставила під сумнів позитивний аспект нововведень у трудовій сфері, що відбувалися в 20–30-х роках у Радянському Союзі, у тому числі в Україні, а також ідею про емансипацію жінок при соціалізмі. До дослідників цього напрямку можна віднести Н. Пушкарьову, Ю. Градовську, О. Аніщенко, О. Воронко та Т. Журженко [6]. Спроби поєднати обидва підходи спостерігаються в публікації харківської дослідниці О. Друзь [7]. Проте у цілому визначена проблема залишається недостатньо дослідженою і потребує подальших наукових опрацювань. Завданням цієї праці стало

вивчення гендерного аспекту трудових відносин в Україні у 20–30-х роках ХХ ст. (у двох площинах – приватній і суспільній сферах) та впливу на них радянської політики під керівництвом компартії.

Хронологічні межі обумовлені історичною значущістю тогочасних подій, коли українське суспільство увійшло у новий режим соціальних відносин. По-перше, ще з Конституції УСРР 1919 р. соціальною основою держави проголошувалися робітники і селяни (інші класи ліквідовувалися), яких у тогочасних документах символічно називали «трудящими» масами, тобто юридично закріплювався статус держави як об'єднання працюючого люду. Це започаткувало формування нового підходу до праці як на державному, так і на культурному рівнях. Як зазначав відомий тогочасний юрист В.І. Синабський, характеризуючи правові відносини при соціалізмі 1920–1921 рр., праця стала «обов'язком по Україні», громадянини не мали права байдикувати, але в той самий час могли вимагати від держави праці за своєю спеціальністю. Юрист чітко визначав, що вони мали право не на результати своєї праці, а на винагороду від держави залежно від «складності, відповідальності, досвідченості, рівня кваліфікації і самостійності виконання роботи» [8]. По-друге, передбачалося масове залучення жінок у суспільне виробництво, ліквідація домашньої праці, зрівняння в правах і оплаті праці обох статей. Доречно зауважити, що зазначені зміни у характері жіночої праці були не просто задекларовані як нововведення в трудовій сфері, радянська влада переслідувала більш грандіозну і амбітну мету – звільнити жінок від «споконого патріархального рабства» шляхом класового усупільнення праці [9]. А отже, визначена періодизація є історично доцільною і закономірною для розуміння сутності гендерної складової радянської трудової політики.

Гендерний контекст нововведень у трудовій політиці мав місце вже з перших кроків радянської влади. В агітаційних гаслах 20-х років робітниці і селянки називалися «Червоною Армією тилу», всупереч «чоловічій» Червоній Армії, жінок закликали до трудового подвигу: «неси хліб селянко, робітниче, створи майстерні, де без перерви руки ваші строчили б одяг для Червоної Армії» [10]. Згодом ставився на обговорення в пресі і на адміннарадах проект про переміщення жіночих сил на фронт з метою звільнення професійних робітників з армії для трудової роботи: «...залучення жінок у військову справу, на захист пролетарської революції і планомірної підготовки глибоких резервів буде мати велике значення як політичне, так і виховне і дасть економію сил, з однієї сторони, звільняючи відому частину кваліфікованих робітників від певних галузей воєнної справи і ставлячи їх на трудовий фронт, з іншої сторони, – замінюючи пролетарською, натхненною, чесною жіночою службою» [11]. Щоправда, обидва кроки були скоріш намірами більшовиків, ніж кардинально щось змінювали. Масштабнішими діями стали масове залучення жінок у суспільне виробництво та підвищення їхньої кваліфікації поряд з чоловіками, квотування місць на виробництві за гендерним принципом, створення жіночих бригад, навіть у суто чоловічих професіях, скликання жіночих виробничих нарад при сільрадах тощо [12].

Вихідним положенням радянської трудової політики, на думку відомого українського вченого С. Кульчицького, була загальна трудова повинність (гасло «хто не працює, той не їсть»), а дослідники гендерних відносин С. Ашвін і Т. Літкіна охарактеризували її як «...центральну лінію Радянського проекту і ... «обов'язок для всіх громадян республіки» [13]. Однак, виникає закономірне запитання: якщо зрозумілою є теза про загальну трудову повинність для чоловіків, то чи поширювалася вона на жіночу робочу силу (яка з одного боку становила у виробництві України у 1921 р. всього 12,6%, а з іншого – жінки становили більше половини населення держави) [14]? Адже вони також були проголошені громадянами республіки і зобов'язані виконувати розпорядження радянської влади. Однозначної відповіді історичні документи не дають, але якщо їх «розговорити», або як зауважує російський дослідник Ю. Бессмертний, «примусити їх видати приховану в них інформацію» [15], то можна побачити значні відмінності. По-перше, зауважимо, що риторика про проведення серед жінок «загальної трудової повинності» в циркулярних листах

ЦК КПУ всім губкомам і повіткамам (1920 р.) по роботі серед жінок звучить скоріш як рекомендації, а не як необхідність суворого виконання. По-друге, в документах фіксується лише добровільний запис жінок у трудову артіль, особливо після агітпропаганди жінвідділів. Так, у звіті про діяльність Харківського губпарткому за 1920 р. зазначалося, що «проводиться запис у трудову артіль і ті, хто записався, починають працювати» по всіх районах. Найчастіше жінок на початку 20-х років залучали до суботників і недільників, де зазвичай робота зводилася до пошиття одягу для «Червоної Армії» та дитбудинків. Єдину групу, до якої застосовувалася примусова виробнича праця, складала повіі!» [16].

У джерелах 20-х років виокремлюються групи непрацюючих жінок – дружини червоноармійців, робітників та домогосподарки. Останні фігурують і у документах 30-х років. Наркомпраці УСРР у 1931 р. започаткував проведення експерименту на п'ятьох харківських підприємствах по залученню жінок-домогосподарок на неповний робочий день, щоб перевірити можливість застосування в більш великих розмірах досвід використання скороченого робітничого часу на інших підприємствах. Передбачалося організувати чотири скорочені зміни по три з половиною години з семи ранку до десяти тридцяти вечора (перша зміна – 7.00–10.30, друга – 11.30–15.00, третя – 15.00–18.30, четверта – 19.00–22.30). Залученню у такі зміни насамперед підлягали ті жінки, які мали певний досвід роботи за фахом, а також дружини робітників-ударників [17]. Щоправда, до цієї ініціативи частина керівників підприємств поставилися не просто скептично, а навіть негативно, не допускаючи жінок-домогосподарок до роботи. Яскравим прикладом може служити довідка до інформвідділу ЦК КП(б)У у 1931 р. про діяльність Пляшкового заводу Костянтинівського району: «незважаючи на рішення уряду про допущення на завод для роботи кращих дружин ударників, відділ праці Пляшкового заводу не допускає до роботи 19 домогосподарок». А її директор тов. Богданов-Зеркальний відверто заявляв, що «жінок одразу не можна допускати до роботи – впаде продуктивність» [18]. Про «...укорінену в той час (20-і роки – *Авт.*) ворожість до участі жінок у чоловічому світі роботі» наголошують і зарубіжні дослідники, визначаючи її як компонент чоловічої ідентичності робочого класу [19]. Отже, напрашується висновок, що поняття «загальної трудової повинності» стосується переважно чоловічого населення, а не жіночого. Принаймні такі зауваження є доцільним при характеристиці жіночої праці на заводах і з урахуванням невизнання державою домашньої праці як продуктивної, де і була задіяна більша частина жіночого населення.

Панування ідеї «суспільного виробництва» у трудовій політиці радянської влади сформувало ставлення до домашньої праці, що відносилася до жіночих обов'язків, як до тимчасового пережитку старих соціальних відносин. А тому головним заходом, яке забезпечить втягнення жіночої праці на виробництво, влада визначила «створення соціальних побутових умов, які б дали можливість відірвати жінку від хатнього господарства» [20]. Натомість сталося зовсім протилежне – збереження домашньої праці за жінками. Згадаємо лише ситуацію другої половини 30-х років, коли постановами фактично відбулося повернення до традиційних цінностей та ідеї сім'ї як «осередку» суспільства. Підтвердженням цього може служити поширення сентенції про «мистецтво» радянської жінки сполучати «сімейні обов'язки з громадськими», що з'явилася в публіцистичній літературі 30-х років [21]. Подвійне, а часто і потрійне навантаження (додатково ще й виховання дітей), що лягало на плечі жінки, розумілося як «її мистецтво» справлятися зі всіма суспільними і сімейними формами роботи. А неспроможність держави звільнити жінку з домашньої праці призвела до політики приховування цієї форми праці як другорядної і не вартої державної уваги. У феміністичній історіографії це подвійне навантаження називають гендерним контрактом*: «робітничка мати» (К. Светлична) чи «працююче подружжя» (Н. Пушкарьова), де жінка виконувала, крім суспільної праці, ще й функцію матері [22]. Найкраще представила його у

* Поняття введено зарубіжним соціологом В. Хірлманом для позначення умовної угоди (контракту) про способи і шляхи взаєморозуміння між державою і сімейною одиницею.

науковій літературі сучасна російська дослідниця Ю. Градовська, яка проаналізувала спогади очевидиці тих подій, доктора медичних наук З. Степаніщевої. Цитуючи її діалог з начальником про постійне перевантаження і «стан марафону та цейтноту у жіночому житті», дослідниця дійшла висновку про невідповідність проголошених гасел дійсності [23].

Деякі сучасні теоретики гендерної рівності відверто дискутують про те, що не уявляють і досі побудову таких державних утворень, де все це було б враховано, аргументуючи тим, що «гендерна стратифікація (ієрархія) лежить в основі будь-якої соціальної організації і навіть самої людської цивілізації» [24], не говорячи вже про 20-і роки ХХ ст. Проте, незважаючи на утопічність цієї ідеї вона залишалася домінуючою у суспільстві [25]. Саме реорганізація трудових відносин за гендерним принципом стала тим мірилом, яке визначило орієнтованість трудової політики радянської влади не на гендерно-трудова ідентичність, а на економічну доцільність, її одновимірність лише виробничою діяльністю. Крім того, для більшовиків стало зрозумілим, що «...в якості об'єкта соціальної інженерії жінки були більш складним завданням, ніж чоловіки», як слушно зауважила білоруська дослідниця О. Гапова [26], а тому потребували іншого, відмінного від чоловіків підходу до себе.

На селі склалися інші трудові відносини між чоловіками і жінками, відповідно і відрізнялася політика радянської влади. Переважну «трудова одиницю» становили селянки, які за підрахунками жінвідділів у середині 20-х років дорівнювали 24% всього працюючого населення села, тоді як чоловіки – лише 22,9%, а по окремих районах ця різниця виявлялася ще більшою на користь жінок [27]. Водночас, згідно з концепцією класової боротьби селянки зі всієї революційної маси населення розумілися як найвідсталіший елемент, що «поневолений гнітом індивідуального господарства, залежністю від чоловіка і сім'ї, забобонами». Їх вважали не лише найбільш консервативною частиною населення, а й тих, хто «тісно і нерозривно пов'язаний з дрібнобуржуазним і приватновласницьким укладом села». На XVI з'їзді партії (1930 р.) Сталін у своєму звіті про проведення колективізації наголошував, що саме жінки були в авангарді протестуючих проти політики колективізації на селі [28]. А тому партія, з одного боку, негативно відносилася до селянок як «можливого оплоту буржуазних контрреволюційних елементів», з другого, – повинна була рахуватися з нею як панівною трудовою одиницею на селі, особливо у повоєнній відбудові. У звітах жінвідділів за 1925 р. підсумовувалося, що «...селянки в Україні в своїх руках тримають такі серйозні галузі господарства як птахівництво, молочарство, городництво, а близько 10% господарств належило вдовам чи одиночкам селянкам, що самостійно вели свої господарства, значна роль селянки і у кустарних промислах, між тим правовий і політичний статус селянки ледве не зворотньо-пропорційний її господарському значенню» [29]. Радянська влада на початку 20-х років намагалася поширити серед селянок ідеї колективізму та суспільного господарства, без яких начебто неможливе звільнення жінок від «домашнього рабства». У публіцистичній літературі зазначалося, що «жінці-комунарці працювати легше, ніж жінці на індивідуальному господарстві», оскільки у комуні «...визначено норму робітничого дня, якого немає в індивідуальному селянському господарстві». В інструкціях до роботи жінвідділів передбачалися окремі підходи до дівчини-селянки і сімейної селянки, специфічний підбір кадрів до сільської інтелігенції. І якщо сільська вчителька виявиться «злосною контрреволюціонеркою, в більшості петлюркою», то «необхідно прийняти міри щодо вилучення її з села і заміни більш бажаною особою» [30]. Насправді це була пряма репресія.

До масових кампаній по залученню селянок у суспільне виробництво можна віднести і освоєння ними сільськогосподарської техніки, особливо опанування трактором; створення жіночих виробничих нарад при сільрадах тощо [31]. Цікаво, що ставлення до роботи на тракторі чоловіків і жінок у керівництва значно відрізнялося. У донесенні Наркома землі про жіночу працю у радгоспах (1931 р.) зауважувалося, що «...мають місце випадки використання в зимовий час робітниць-трактористок на роботі прибиральницями». Про цю ж тенденцію наголошували і члени Центральної комісії соціалістичної перебудови побуту, відзначаючи, що «коли робота закінчилася

(літом на тракторі. – *Авт.*), то всіх жінок звільняють з цієї роботи, а чоловіки залишаються на зиму». І це тоді, коли за висновками тієї ж комісії «жінки-трактористки виробляють більше, ніж чоловіки», а також «де жінка їздить на тракторі, він працює 23 год. без перебою, вона не займається нісенітницею, а робить, де хлопець сидить, там хуже робота» [32]. Водночас, опір і протидію опануванню жінками «чоловічої» роботи на тракторі проводили не лише чоловіки, а самі жінки. Таке негативне ставлення до кадрів жінок-трактористок призводило до поширення думки в недоцільність підвищення кваліфікації жіночої праці, бо «жінки взагалі не можуть витримати курси». А це у свою чергу вкорінювало образ «другорядності» жінки і різко контрастувало з проголошеною тезою про її емансипацію при соціалізмі.

Якщо намагання «ліквідувати домашнє рабство» жінок виявилися не вдалим, то залучення жінок у суспільне виробництво багато в чому було реалізовано. Принаймні з цим погоджуються як прихильники марксистського, так і феміністичного підходів [33]. Водночас тенденція до зростання жіночої праці на виробництві не набула стабільного характеру, спостерігалися як спади, так і злети. Зокрема, зниження темпів спостерігалося протягом 1923–1925 рр. (з 15,9 до 13,3% питомої ваги жінок у виробництві), а піднесення – протягом 30-х років. Цікавим є те, що подібні коливання були пов'язані з періодизацією державної економічної політики – НЕПом, індустріалізацією, колективізацією тощо. Ця залежність вказує на перевагу економічного фактора у процесі «розкріпачення жінки». Так, для жінок доба НЕПу була не прогресивним явищем, а навпаки – регресивним. Дослідники гендерних відносин О. Гапова та І. Курков не погоджуються з її назвою як «золотої» епохи (як дехто з істориків оцінював НЕП з «ностальгічним зітханням») для жіночої частини населення [34]. Доволі показовими були звільнення жінок у 1922 р: «у зв'язку з переходом окремих державних підприємств на господарський розрахунок і скороченням штатів, відбувається масове звільнення жінок з виробництв». А у постанові Наркомпраці цього самого року згадується, що огульно звільнялися «в першу чергу жінки при наявності рівної кваліфікації» з чоловіками. Протягом лише 1924 р. чисельність безробітних жінок зросла на 5,5%. Дискримінаційною була також політика бірж праці, які перевагу надавали робітникам-чоловікам навіть при влаштуванні на роботу. З метою її усунення до представництва бірж праці були введені представники жінвідділів з правом дорадчих функцій. А на засіданні II Всеукраїнської наради губернських інструкторів-організаторів по роботі серед жінок безпосередньо зауважувалося, що «на кооперацію жінки озлоблені більш за все» [35]. Отже, повернення до часткової капіталізації економіки за доби НЕПу призвело до неприхованої дискримінації жінок при звільненні і влаштуванні на роботу. Наслідком такої політики стало зростання проституції, що активно фіксували представники жінвідділів. Останні, зокрема, відзначили і ще один аспект цього процесу, а саме: «звільнення великої кількості жіночого пролетаріату є причиною укріплення сім'ї», що у остаточному підсумку «ускладнює участь жінок в соціалістичному русі» [36]. Фактично жінвідділи зафіксували доволі швидке повернення до традиційних відносин і несприйняття суспільством, принаймні його певною частиною, офіційної політики «звільнення» жінок.

Зміни у залученні жіночої праці на виробництві розпочалися наприкінці 20-х років з реалізацією політики індустріалізації і колективізації. Ще у 1926 р. планувалося створити Центральну комісію з поліпшення праці та побуту працюючих жінок при Всеукраїнському Центральному Виконавчому комітеті, але практично вона розпочала діяти лише з лютого 1930 р. Її діяльність була пов'язана з реалізацією резолюції II Всесоюзної наради (листопад 1929 р.), де комісіям пропонували «серйозно зайнятися питаннями наукового вивчення умов праці і побуту робітниць, виявлення нових можливостей для розширення застосування жіночої праці у промисловості і підготовки жіночої кваліфікованої сили». У п'ятилітніх перспективних планах розвитку народного господарства передбачалося зростання питомої ваги жінок у промисловості – «збільшення використання у важкій промисловості, ... особливо гірничої промисловості, металургія, машинобудування». При цьому заборонялося в гірничій промисловості використання жіночої праці у підземних роботах. Планувалося також розширення застосування жіночої праці в

текстильній, паперовій та харчовій промисловостях. Особливу увагу звертали на будівництво, де є великі перспективи залучення жінок. У сільськогосподарському «усупільненому» секторі (колгоспи та радгоспи) – збільшували застосування робочої сили «на роботах по обслуговуванню сільськогосподарських машин і знарядь». Розширювалось також застосування жіночої праці на транспорті, «враховуючи при цьому широкі перспективи розвитку безрельсового шляху (водії, кондуктори, вагоновожаті)» [37].

В Україні за показниками 1930–1931 рр. відбулося зростання жіночої праці у таких галузях важкої промисловості як металургія (з 5,1 до 10,7%), кам'яновугільна (з 9,3 до 12,8%) і машинобудування (з 5,6 до 9,7%). А у цілому питома вага жінок у республіканській промисловості становила 39,6% на 1932 р. До того ж, цей рік планувалося замінити 4,5 тис. чоловіків жінками у будівництві. Цікаво, що в Україні порівняно з іншими галузями виробництва, «жінки не бажали йти кваліфікуватися на будівничих робітниць». Для цього було запроваджено Наркомпраці квотування на навчання будівничих професій для жінок від загальної чисельності учнів за спеціальностями: кладники цегли – 40%, тесляри – 30, арматурники – 30, столярі – 75, тинкарі – 70, фарбарі – 50, слюсарі – 30, пічники – 50%. Схожа ситуація була і на транспорті, проте причина виявилася в дещо іншому – «Нарком Шляхів відмовляється асигнувати спецкошти на підготовку жінок». Разом з тим відчутною була різниця між директивою уряду і реальним станом справ з підготовки кваліфікованих кадрів з жінок – планувалося 50%, а реалізовано 40,6 % [38].

Питома вага жіночої праці до загальної кількості робочих у колгоспах і радгоспах зросла з 51% у 1929 р. до 68,7% у 1931 р. У документах відмічається про «невиконання директив партії і уряду по цьому питанню». Жінки використовувалися переважно на сезонних і некваліфікованих роботах, незначною мірою були залучені «до процесів оволодіння технікою», майже не задіяні у підвищенні кваліфікації. А Наркомпраці взагалі не розробляв до 1931 р. плани по заміні чоловічої праці жіночою. Крім того, відчутною є і різниця в оплаті праці від 1 до 12 крб., і це за умов, де без жіночої праці «знизиться продуктивність праці та якість продукту» (молочарство, рільництво, птахівництво) [39]. Отже, реальні показники виявилися ще гіршими, ніж по промисловості. У цілому плани по залученню жінок у виробництво були виконані лише частково, хоча й засвідчили тенденцію до зростання. Ця робота виявилася «самою слабкою дільницею» радянської влади, особливо в сільському господарстві. У той самий час на фоні безробіття за роки НЕПу планування виявилось досить ефективним методом залучення жінок у виробництво.

Таким чином, трудова політика радянської влади в Україні протягом 20–30-х років мала суперечливий характер. З одного боку, намагалися масово залучити жінок до виробництва, а з іншого, – ця політика виявилася половинчастою і багато у чому мала більше декларативний характер. Одновимірність «звільнення жінки з патріархального рабства» лише шляхом залучення до суспільного виробництва деформувало трудові відносини за гендерним виміром і засвідчило про перевагу фактора економічної доцільності праці. Парадокс виявився в тому, що дієвими залишилися традиційні патріархальні механізми, радянська влада не змінила укладу в домашній сфері, «прикрившись» лише сентенцією про домінування суспільної праці над домашньою. У той самий час намітилися і певні позитивні тенденції: жінки почали освоювати нові професії, пробувати чоловічу роботу, а деякі намагалися навіть змінити звичні гендерні ролі (Паша Ангеліна, Дар'я Гармаш); планування сприяло зверненню уваги держави на покращення праці і побуту жінок. Але й вони відбувалися на фоні формування тоталітарної держави та сталінського режиму, коли людина була лише гвинтиком великої державної політики; проведення масових репресій і голодоморів в Україні, які залишилися в пам'яті людей жахливим проявом політики радянської влади.

Література

1. Репина Л.П. Выделение сферы частной жизни как историографическая и методологическая проблема // Человек в кругу семьи: Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени. – М.: РГГУ, 1996. – С. 23.

2. Соколов А. К. Драма рабочего класса и перспективы рабочей истории в современной России //Социальная история. Ежегодник, 2004. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 44.
3. Milkman R. New research in women's labor history // Sings: journal of women in culture and society. – Winter 1993. – Vol. 18. – N 2. – P. 376-388.
4. Омеляненко О.В. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за вовлечение женщин в социалистическую промышленность в годы первой пятилетки (На материалах Украины): Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. – Харьков, 1956. – 20 с.; Белинская О.Ф. Коммунистическая партия Украины – организатор вовлечения работниц в хозяйственное и государственное строительство республики в восстановительный период (1921-1925): Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. – Киев, 1963. – 23 с.; Витрук Л.Д. Женщины Украинской ССР в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926–1932 гг.): Автореф. дис.на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. – Киев, 1967. – 21 с.; Гнедышева Н.И. Деятельность коммунистической партии Украины по вовлечению работниц в социалистическое строительство (1928–1932 гг.): Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. – Харьков, 1971. – 23 с.; Онипченко В. Деятельность Коммунистической партии Украины по вовлечению женщин Донбасса в социалистическое строительство (1933–1937 гг.). Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. – Одесса, 1978. – 23 с.; Дудукалов С. Н. Борьба большевиков Украины за привлечение трудящихся женщин к защите завоеваний Великой Октябрьской социалистической революции (1918–1920 гг.). Автореферат дис. на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. – Киев, 1987. – 24 с.; Тимченко Ж. П. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні (1917–1920 рр.). – К.: Обласна книжкова друкарня, 1966. – 149 с.; Вітрук Л.Д. Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації (на матеріалах промисловості УРСР. 1926–1932 рр.). – К.: Наукова думка, 1973. – 120 с.; Татарінова І.І. Стrojительство коммунизма и труд женщин. – М.: Экономика, 1964. – 112 с.; Ї ж: Применение труда женщин в народном хозяйстве СССР. – М.: Наука, 1979. – 136 с.; Курченко Т.Е. Опыт работы КП(б)У по осуществлению ленинских идей о вовлечении женщин-работниц в активную общественно-политическую жизнь в начале 20-х годов. Автореф. на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. – Киев, 1990. – 24 с.
5. Соколов А. К. Драма рабочего класса... – С. 38.
6. Журженко Т.Ю. Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине. – Харьков: Фолио, 2001. – С.76–93; Пушкарьова Н. Від «жіночих студій» до «гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної історії //Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л.Гентош, О. Кись. – Л.: ВНТЛ-Класика, 2003. – С. 35–36; Градскова Ю. Женская биография и «переписывание истории»: случай СССР //Адам и Ева. Альманах гендерной истории. – 2001. – № 2. – С. 163–173; Аніщенко О.В. Професійна освіта та самореалізація жінок в Україні: історія і сучасність. – Ніжин: Тов. «Наука-Сервіс», 2003. – 251 с.; Воронко О.Г. Формування тенденції виробничо-професійної зайнятості жіночого населення України в 20–30-х рр. ХХ ст. //Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: Матер Всеукр. наук.-практ. конфер. – К.: ПЦ «Фоліант», 2004. – С. 28–31.
7. Друзь Е.В. Социальное положение женщины в обществе. – Харьков: Консум, 2001. – С. 374–383.
8. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 145. – № 66. – Арк. 26–28.
9. Ленин В. Полн. собр. соч. – М.: Политиздат, 1989. – Т. 37. – С. 136–137, 186; Т. 39. – С. 201-202; Більшай В. Партія і робітниця. – Харків, 1925. – С. 17.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 346. – Арк. 1–2.
11. Там само. – Арк. 30.
12. Постанова Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету «Про Жіночі Виробничі наради при сільрадах». – Бахмач, 1932. – 8 с.; ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 4657. – Арк. 56; Спр. 4213. – Арк. 15, 18, 25, 28–30, 40–50.
13. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.) – К.: Основи, 1996. – С. 101; Ashwin S., Lytkina T. Men in crisis in Russia: the role of domestic Marginalization //Gender & Society. – Vol. 18. – N. 2. – April, 2004. – P. 192.
14. Итоги и перспективы работы среди женщин на Украине (по материалам всеукраинского совещания женотделов 10-15 апреля 1925 г.). – Харків: Книгоспілка, 1925. – С. 6.
15. Бессмертный Ю. Частная жизнь: стереотипное и индивидуальное //Человек в кругу семьи: Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени – М.: РГГУ, 1996. – С. 16.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 268. – Арк. 34-37, 43; Спр. – 346. – Арк. 10; Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВОВУ) – Ф. 1. – Оп. 2 – Спр. 364. – Арк. 125.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4213. – Арк. 66.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4679. – Арк. 34–36.
19. Сигельбаум Л. Поздний роман с советским рабочим в западной историографии //Социальная история. Ежегодник, 2004. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 63.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4213. – Арк. 49.

21. Береза Г. Жінки Радянської країни. – К.: Укр. Вид-во політ. літ-ри, 1948. – С. 11, 17–19; Гнатюк Д. Жінка СРСР. – К.: ПОЛІТВИДАВ при ЦК КП(б)У, 1941. – С. 16–28, 31, 37–47, 18–19.
22. Светличная К.Е. Гендерные социально-экономические контракты в условиях советского и постсоветского периодов //Гендер: реалії і перспективи в українському суспільстві: Матер. наук.-практ.конф. (м. Київ, 11–13 грудня 2003 р.). – К.: ПЦ Фоліант, 2003. – С. 28–30; Пушкарьова Н. Від «жіночих студій» до «гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної історії //Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кись. – Л.: ВНТЛ-Класика, 2003. – С. 35-36.
23. Градскова Ю. Женская биография и «переписывание истории»: случай СССР //Адам и Ева. Альманах гендерной истории. – 2001. – № 2. – С. 163-173.
24. Гапова Е. Между войнами: женский вопрос и национальные проекты в Советской Беларуси и Западной Беларуси //Женщины на краю Европы. – Мн.:ЕГУ, 2003. – С.150; Журженко Т.Ю. Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине. – Харьков: Фолио, 2001. – С.76-93.
25. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 346. – Арк. 28.
26. Гапова Е. Между войнами... – С. 150.
27. Итоги и перспективы работы... – С. 12–13.
28. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 346. – Арк. 28; Гапова Е. Между войнами... – С. 154.
29. Итоги и перспективы работы... – С. 12–13.
30. Кравченко О. Селянка в колхозах. – Харків: Радянський селянин, 1929. – С. 21. 17. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 346. – Арк. 43-45, 111 зв.
31. Гапова Е. Между войнами... – С. 154.
32. ЦДАВОВУ – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1095. – Арк. 7, 21, 24, 68.
33. Татаринова И.И. Строительство коммунизма... – С.32; Введение в гендерные исследования / Под ред. И.В. Костиковой. – М.: Аспект Пресс, 2005. – С. 94.
34. Гапова Е. Между войнами... – С. 17.
35. Итоги перспективы работы... – С. 6–7; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4213. – Арк. 44; Спр. 347. – Арк. 31; Спр. 1250. – Арк. 1-3, 11; Спр. 1554. – Арк. 93-94, 123.
36. Там само.
37. ЦДАВОВУ. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 316. – Арк. 19–21, 32, 34–34 зв.; Оп. 3. – Д. № 1019. – Арк. 37.
38. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4213. – Арк. 44–50, 53–63.
39. ЦДАВОВУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1095. – Арк. 7–2, 17-18зв.

Лазнева І.О.,

аспірантка кафедри українознавства ЗНТУ

Дедков М.В.,

*канд. істор. наук, декан гуманітарного факультету,
завідувач кафедри українознавства ЗНТУ*

Розвиток науково-технічного співробітництва України та Бразилії на межі ХХ–ХХІ ст.

В статье проанализированы основные перспективные направления украинско-бразильского сотрудничества в научно-технической сфере, представлен обзор нормативных документов, регулирующих отношения между двумя странами в указанной сфере, рассмотрены основные проблемы, сдерживающие развитие научно-технических связей.

There have been analysed some basic prospective trends in Ukrainian-Brazilian cooperation in the scientific and technological field, characterized some legislative documents regulating relationships between the two countries in the above-mentioned field, as well as revealed some problems deterring the development of scientific and technological ties.

Ключові слова: українсько-бразильські відносини, науково-технічне співробітництво, наукові дослідження, космічне співробітництво, електроенергетика, сільське господарство, медицина, науково-дослідні установи, інноваційна діяльність.

Науково-технічні зв'язки між Україною та Бразилією набувають нового звучання на сучасному етапі розвитку світового господарства, адже безперечним є той факт, що розвиток науково-технічних зв'язків сприяє економічному розвитку обох країн. Перед ними сьогодні постали однакові завдання – розвиток наукоємних галузей промисловості, широке використання інформаційних технологій, перехід до сучасних ринкових механізмів господарювання.

Серед основних факторів, які мають підкріплювати зацікавленість України у науково-технічному співробітництві з Бразилією, слід виділити такі:

- протягом останніх десяти років у Бразилії бурхливо розвиваються наукоємні та високотехнологічні виробництва (авіабудування, телекомунікації та сучасні засоби зв'язку, інформаційні технології, гена інженерія тощо), що супроводжується тенденцією до «технологічного голоду» – активізації пошуку нових передових технологій, деякі з яких є в Україні;
- з початку ХХ ст. спостерігається взаємне прагнення сторін до реалізації масштабних довгострокових проектів у галузі високих технологій (спільне використання бразильського космодрому Алкантара для комерційних запусків супутників, впровадження українськими підприємствами бразильських технологій в галузі енергозбереження, комплексні поставки в Україну з Бразилії телекомунікаційного обладнання останнього покоління).

Українсько-бразильські відносини у галузі науково-технічного співробітництва зазначеного періоду не знайшли достатнього висвітлення в історіографії. Деякі проблеми взаємин між двома країнами розглядаються в наукових працях А. Бредихіна, В. Кириченка, В. Красильчука, В. Чабаного, С. Проскуркіна [1]. У цілому слід зазначити, що згадані автори розглядають тільки окремі напрями співробітництва між Україною та Бразилією, здебільшого акцентуючи увагу на економічних відносинах, у той самий час ігноруючи значення науково-технічного співробітництва між двома країнами. Праці українських дослідників А. Бредихіна та С. Проскуркіна присвячені

вивченню військово-технічного співробітництва України з Латинською Америкою, з наголосом на співпрацю України саме з Бразилією [2]. Виходячи з цього, автор цієї статті ставить перед собою завдання проаналізувати стан і визначити перспективи розвитку українсько-бразильських науково-технічних відносин на межі ХХ–ХХІ ст.

Після розпаду СРСР і проголошення державної незалежності України у 1991 р., були встановлені дипломатичні відносини між Федеративною Республікою Бразилія і Україною, але головні напрями та перспективи науково-технічного співробітництва між двома країнами були визначені значно пізніше. Лише у листопаді 1999 р. була підписана угода між Кабінетом Міністрів України та урядом Федеративної Республіки Бразилія про наукове та технологічне співробітництво, яка визначала основні напрями та форми співпраці обох держав.

У ст. 1 та 2 Угоди зазначено, що сторони сприятимуть науковому і технологічному співробітництву на основі рівноправності та взаємної вигоди. Заохочуватимуть зв'язки між установами обох країн у галузі науки і технологій сприятимуть створенню і виконанню програм, проектів та інших форм співробітництва між державними органами, науково-дослідними інститутами, університетами, приватними та державними підприємствами та іншими закладами обох країн. Статтею 3 закріплюються форми, в яких здійснюватиметься співробітництво двох країн:

а) розвиток наукових і технологічних досліджень з можливістю обміну науковим обладнанням та матеріалами;

б) обмін науковцями, дослідниками, експертами та технічним персоналом з метою розвитку програм, проектів та інших форм наукового і технологічного співробітництва;

в) організація та проведення спільних семінарів, а також інших форм спілкування з тематики наукового і технологічного співробітництва;

г) обмін науковою і технологічною інформацією [3].

Статтями 4 та 5 Угоди регламентується доступ до інформації та права сторін на використання результатів спільної діяльності.

З метою реалізації цілей, зазначених у цій Угоді, сторони домовилися створити Спільну комісію з питань наукового і технологічного співробітництва, що матиме своєю метою таке:

□ обговорення та ухвалення рекомендацій по сприянню налагодженню співробітництва у рамках, передбачених цією угодою;

□ проведення оцінки та визначення пріоритетних сфер для проведення особливих заходів наукового і технологічного співробітництва;

□ проведення аналізу загального стану двостороннього співробітництва з метою підвищення його ефективності та вироблення рекомендацій для визначення нових сфер співпраці [3].

На початку ХХІ ст. основним змістом двостороннього науково-технічного співробітництва стала реалізація домовленостей, які були досягнуті під час візиту в Україну у листопаді 1999 р. Міністра науки і технологій Бразилії Р.М. Сарденберга, та наповнення конкретним змістом положень відповідної міжурядової угоди.

Важливою передумовою для успішного розвитку такого співробітництва стала активна позиція уряду Бразилії щодо залучення в країну новітніх технологій. У цьому зв'язку Україна, за оцінкою бразильських експертів, розглядається як свого роду «технологічний Клондайк» для реалізації амбітних планів прискореної модернізації національної економіки, в першу чергу, промисловості.

Нинішня ситуація на бразильському енергетичному ринку, що характеризується підвищеним попитом на обладнання, устаткування і матеріали для здійснення масштабних урядових планів прискореної розбудови енергетичного комплексу (турбіни, генератори, вимірювальні прилади, трансформатори, компресори, засувки, перекачувальні агрегати, труби різноманітного призначення тощо), терміновістю їх поставки, монтажу і введення в дію створює

винятково сприятливі умови для прискорення українсько-бразильського співробітництва в цій галузі.

Інтерес до співробітництва з українськими підприємствами енергетичного та машинобудівного комплексів викликаний реалізацією так званої енергетичної дипломатії Федеративної Республіки Бразилія, головною метою якої є створення сприятливих умов для подолання нинішньої кризи в електроенергетиці та налагодження довготермінового співробітництва в енергетичній галузі з новими партнерами, зокрема, Україною, РФ, Іраном, насамперед, на терені залучення в Бразилію новітніх технологій та альтернативних постачальників. Передбачається через спільні масштабні проекти в енергетиці надати новий імпульс розбудові комплексу двосторонніх торговельно-економічних і політичних відносин з цими країнами [4]

Основною причиною, яка стримує розвиток науково-технічних зв'язків між Україною і Бразилією, є відсутність фінансування для організації обміну делегаціями з метою імплементації положень підписаної угоди. З цієї причини не відбулась у 2000 р. поїздка делегації експертів Міністерства освіти і науки України для узгодження змісту Довготермінової програми співробітництва в науково-технічній галузі. Для успішного завершення її опрацювання необхідно було б забезпечити конкретне наповнення пріоритетних напрямів двостороннього співробітництва, які були визначені ще у 1998 р., а саме: ядерна фізика, фізика та техніка прискорювачів; фізика плазми й плазмові технології; чисті метали і композитні матеріали; вуглець-графітові та вуглець-вугленеві композити для аерокосмічної сфери; спеціальні матеріали та радіаційне матеріалознавство; дослідження міцності спеціальних матеріалів (металів, кераміки, композитів) і елементів машин з них при екстремальних умовах експлуатації у космічній та авіаційній техніці; теоретична та прикладна математика; математичне моделювання; засоби дистанційного управління; аеродинаміка; дослідження в галузі ядерної астрофізики; дослідження тунельних і часових ефектів в ядерній фізиці та фізиці твердого тіла; дослідження електромагнітних моментів збудження стану ядер; дослідження в галузі радіофармакологічних технологій; дослідження в галузі радіаційної стійкості корпусних технологій; високочутливі детектуючі пристрої та прилади спостереження і контролю за космічним випромінюванням; виконання спільних проектів та підготовка наукових кадрів у галузі математики; методи дистанційного зондування Землі [5].

Однією з найважливіших галузей науково-технічної співпраці України та Бразилії сьогодні є космічна. Початок співпраці між Україною та Бразилією у космічній галузі було покладено під час офіційного візиту тодішнього Президента України Л.Д. Кучми до цієї країни у жовтні 1995 р. підписанням 25 жовтня Генеральним директором Національного космічного агентства України та Президентом Бразильського космічного агентства Спільної декларації. Правова база співробітництва була доповнена Протоколом про перспективи співробітництва між НКАУ та БКА від 14 червня 1996 р.

Нову сторінку в розвитку двостороннього співробітництва у цій галузі відкрило підписання під час візиту в Україну у листопаді 1999 р. Міністра науки і технологій Бразилії Р. Сарденберга Рамкової міжурядової угоди про співробітництво у сфері дослідження та використання космічного простору в мирних цілях. Протягом 2000–2001 рр. в Україні побували з візитами три делегації на чолі з керівниками БКА, які відвідали ВО «Південмаш» та ДКБ «Південне» (січень 2000 р.), а також проводили переговори з керівництвом НКАУ (червень 2000 та вересень 2001 р.).

Основним проектом українсько-бразильського співробітництва в космічній сфері є створення спільного підприємства з реалізації запусків космічних апаратів з космодрому Алкантара. За оцінками спеціалістів, поєднання двох сприятливих чинників – вітчизняного РН «Циклон-4», який має високі технічні характеристики, в першу чергу, надійність та конкурентоспроможну вартість виведення корисного вантажу на геоцентричні орбіти, з географічним розташуванням бразильського космодрому, безпосередня близькість якого до лінії

земного екватора дозволяє отримати значну економію за рахунок «ефекту місця старту», дає можливість створити одну з найрентабельніших пускових структур у світі. У кінцевому підсумку, за умови успішної реалізації, цей спільний проект уможливить отримання значної частки світового ринку комерційних космічних запусків, обсяг якого, за оцінками експертів, у 2010 р. може перевищити 120 млрд. доларів США [6]. Значного імпульсу просуванню спільного космічного проекту надало укладення двосторонньої угоди про захист технологій, що використовуються при здійсненні запусків з космодрому Алкантара, Меморандуму про співробітництво щодо використання українських ракетноносіїв на пусковому центрі Алкантара та Додаткового протоколу до нього, які були підписані в ході візиту Президента Бразилії Ф.Е. Кардозу в Україну 16–17 січня 2002 р., що в свою чергу сприяло вирішенню основної проблеми проекту – акумуляції інвестиційних коштів для модернізації українського ракетноносія та відповідного облаштування пускових установок загальною сумою 80–100 млн. доларів.

Іншими напрямками українсько-бразильської співпраці в галузі освоєння космічного простору є:

- участь українських підприємств у створенні бразильських мікросупутників та базової космічної платформи;
- участь українських наукових установ та фахівців у спільних програмах з радіоастрономічних досліджень;
- можливість використання Бразилією української наземної інфраструктури управління космічними апаратами та прийому з них необхідної інформації [7].

Головною передумовою налагодження співробітництва між Україною та Бразилією у галузі літакобудування є взаємодоповнюваність структур авіаційної промисловості двох країн. Так, номенклатура виробництва бразильського авіабудівного підприємства «Ембраер» включає літаки регіонального класу, а також моделі представницького класу типу «Legasy». Зважаючи на те, що виробництво власного транспортного літака входить до планів розвитку національного авіабудування в середньо- та довготерміновій перспективі, бразильські авіабудівники об'єктивно зацікавлені у партнерстві з підприємствами, які володіють досвідом проектування та виробництва в цій галузі, де одним з світових лідерів є ДКБ ім. Антонова (м. Київ).

Проведені посольством України в Бразилії консультації щодо можливого налагодження виробництва там українського транспортного літака АН-70 засвідчили певний інтерес бразильських авіабудівників до такого проекту. Проте, зважаючи на досить великий вплив на розвиток авіабудівної галузі Бразилії французького капіталу, будь-яке стратегічне рішення щодо можливого альянсу «Ембраер-Антонов» не може бути прийняте без французьких партнерів бразильської компанії.

Новий імпульс науково-технічні відносини одержали під час офіційного візиту Президента Федеративної Республіки Бразилія Ф.Е.Кардозу до України 16–17 січня 2002 р. У Спільній декларації про поглиблення відносин дружби та співробітництва між Україною та Федеративною Республікою Бразилія сторони визначили пріоритетні напрями розвитку співробітництва двох країн в енергетичній, аерокосмічній, літакобудівній, гірничодобувній галузях та у сфері телекомунікацій. Домовилися сприяти розбудові співробітництва у сфері високих технологій, насамперед:

- активно заохочувати та надавати державну підтримку співробітництву у високотехнологічних галузях, приділяючи особливу увагу взаємодії у мирному освоєнні та використанні космічного простору, надаючи пріоритетного значення створенню відповідних двосторонніх механізмів використання українських ракетноносіїв для космічних запусків з пускового центру Алкантара;
- споруджувати теплові електростанції, газопроводи і газорозподільні мережі у Бразилії;
- у створенні консорціумів та спільних підприємств в металургійній та гірничорудній галузях;

- у розвідці покладів та видобутку вуглеводнів в Україні, зокрема, на континентальному шельфі Чорного моря;
- у налагодженні технологічного співробітництва між підприємствами авіабудівної галузі двох держав, яке може включати спільне виробництво літаків [8].

Співробітництво у науково-технічній сфері на початку XXI ст. полягало у забезпеченні ефективної участі делегацій України в роботі міжнародних конференцій та наукових форумів, налагодження контактів між науково-дослідними установами двох країн, між українськими і бразильськими вченими та спеціалістами, сприянні інноваційній діяльності.

У плані вивчення та адаптації досвіду Бразилії у сфері запобігання захворюванню на СНІД проводилися переговори з керівництвом Національної координаційної ради з питань СНІДу МОЗ Бразилії, яка відповідає за реалізацію загальнонаціональної програми в цій сфері. За оцінками Програми ООН/СНІД, національна програма Бразилії є однією з найефективніших у світі (кількість виявлення нових випадків інфікованих та хворих у країні на початку XXI ст. зменшилася з 20 до 15 тис. осіб на рік).

За підсумками переговорів, бразильська сторона запропонувала здійснити обмін делегаціями вчених та спеціалістів у галузі боротьби з цією хворобою, вивчити в практичному плані можливі схеми застосування в Україні оригінальних методів лікування, в тому числі шляхом безкоштовного розповсюдження медикаментів, які на практиці довели свою ефективність, застосування системи психологічної реабілітації хворих, захисту прав ВІЛ-інфікованих тощо.

Успішно розвивається співробітництво між науково-дослідними та освітніми закладами України та бразильського штату Парана, уряд якого затвердив 27 квітня 2001 р. Програму міжнародного науково-технічного співробітництва штату з Україною. Координатором цієї програми з бразильської сторони є фонд «Араукарія» (м. Куритиба) – приватна установа з державною участю, створена у січні 2000 р. для сприяння науково-технічному розвитку штату та підготовки кадрів.

У рамках реалізації програми фонд «Араукарія» відповідає за вирішення таких питань:

- вивчення і затвердження конкретних пропозицій та проектів вищих навчальних закладів, науково-дослідних центрів штату, в тому числі з боку окремих науковців та дослідників, зацікавлених у співпраці з партнерами з України;
- фінансування короткочасних поїздок (до трьох місяців) бразильських та українських науковців, дослідників і викладачів у рамках програм обміну між науково-освітніми закладами штату Парана і України;
- надання вченим України стипендій на термін до 12 місяців.

Для виконання цих завдань програми уряд штату виділив приблизно 200 тис. доларів США.

З метою встановлення контактів з вищими навчальними закладами і науково-дослідними інститутами України та ознайомлення української сторони з Програмою співробітництва з 14 до 20 травня 2001 р. Київ та Львів відвідав директор з наукових питань фонду Н. Назарено, який мав зустрічі і переговори з керівництвом НТУУ «Київський політехнічний інститут», Національного аграрного університету України, Львівського національного університету ім. І.Франка, Львівського державного аграрного університету та Українського державного лісотехнічного університету.

1 листопада 2001 р. фонд «Араукарія» розглянув і затвердив проект науково-технічного співробітництва між штатом Парана і Україною у галузі медицини. Проект «Пересадка кісткового мозку постраждалим від наслідків Чорнобильської катастрофи» має на меті стажування українських лікарів на спеціалізованих курсах у Центрі пересадки кісткового мозку при Федеральному університеті Парани та надання бразильськими лікарями методологічної та фахової допомоги київському Центру пересадки кісткового мозку. Наприкінці 2001 р. стажування у Центрі пересадки кісткового мозку при Федеральному університеті Парани пройшли три групи українських лікарів. До цього у рамках проекту в Бразилії було підготовлено п'ять лікарів та

спеціалістів з України. У 2002 р. у вищезгаданому Центрі Бразилії пройшли стажування два українських лікарі-гематологи [9].

Важливими наробками двостороннього співробітництва у галузі інноваційної діяльності та передачі технологій стало встановлення протягом 2000–2001 рр. контактів між зацікавленими українськими та бразильськими партнерами щодо:

- придбання бразильською компанією «Омар Афранжі» технологій виробництва спеціальних сплавів на основі алюмінію та титану (український партнер – НДІ сталі та спеціальних сплавів, м. Запоріжжя);
- впровадження розробок НТУ «Київський політехнічний інститут» у галузі запровадження мікрохвильової телерадіоінформаційної системи (МТРС), зокрема її розгортання у віддалених районах Бразилії;
- випробування в бразильських клініках медичних інструментів та обладнання, зокрема, електрокардіографів виробництва підприємства «Донікс» (м. Донецьк), скальпелів на основі кристалів, розроблених Харківським інститутом монокристалів [10].

У галузі сільського господарства українські спеціалісти готові розвивати співробітництво з Бразилією щодо впровадження нових українських технологій з вирощування сільськогосподарських культур, зокрема, кукурудзи, пшениці, ячменю, цукрового буряку та соняшнику.

Мінагрополітики зацікавлене в участі у спільних наукових дослідженнях у галузі племінного тваринництва, відтворення біотехнології та експорту до Бразилії сперми великої рогатої худоби молочних та м'ясних порід.

З Бразилією можлива співпраця в сфері аквакультури та проведення спільних наукових досліджень. Привабливим виглядає співробітництво науково-дослідних та проектно-конструкторських установ двох країн у дослідженні та опрацюванні методів раціонального використання морських живих ресурсів, розробці і впровадженні проектів з будівництва інфраструктури рибного господарства. Підприємства, які безпосередньо готові співпрацювати з Бразилією у галузі рибного господарства: компанія «ТОВ Інтеррибпром», м. Севастополь; галузевий науково-дослідний Південний інститут морського рибного господарства та океанографії, Автономна Республіка Крим [11].

Але розбудові двосторонньої взаємодії у науковій сфері заважає інертність та неоперативність реагування української сторони на ініціативи й пропозиції партнерів у Бразилії, внаслідок чого втрачаються унікальні шанси проведення спільних досліджень, результати яких мали б, за оцінкою експертів, світове значення.

Прикладом цього є відсутність реакції на конкретні пропозиції Національного центру генетичних ресурсів Бразилії, які були надані на запит української сторони, щодо налагодження співпраці у галузі генетичних досліджень для потреб сільського господарства, а також проведення перспективних досліджень з метою порівняння генетичних потенціалів двох найбільш «чутливих» екологічних зон у світі – Чорнобиля та басейну р. Амазонас. Таке ставлення спричиняє негативну реакцію бразильської сторони щодо подальших перспектив двостороннього співробітництва в зазначеній галузі.

Серед інших основних напрямів співпраці України і Бразилії у науково-технічній сфері, що визначилися за останні роки, слід зазначити такі:

- налагоджено співробітництво між Науково-технологічним концерном АЛКОН (Україна) і кількома промисловими компаніями та науково-дослідних центрів Бразилії у галузі створення алмазного виробництва та інструментів з надтвердих матеріалів;
- встановлені прямі контакти між науковим центром бразильської компанії «Магnezіта» та Інститутом біокалоїдної хімії НАН України, фірмою «Сапел» та українськими вченими-спеціалістами у галузі сплавів із наперед заданими якостями, в першу чергу, мнемосплавами;

- опрацьовується питання про налагодження співпраці між Україною і Бразилією у галузі ядерних досліджень та використання атомної енергії у мирних цілях (на розгляді відповідних відомств Бразилії знаходяться пропозиції Адміністрації ядерного регулювання України щодо налагодження прямих зв'язків на цьому напрямі) [12].

Хоча сьогодні ще не можна однозначно стверджувати, що Україна належить до пріоритетних зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних партнерів Бразилії, все ж протягом останнього року намілилася тенденція підвищеної уваги її керівництва до науково-технологічного співробітництва з нашою державою, як з важливою складовою центрально-східноєвропейського напрямку бразильської зовнішньої політики.

Це можна підтвердити, зокрема:

- наявністю у нашої держави передових технологій у галузях, розвиток яких на сьогоднішній день сприяє закріпленню за будь-якою країною іміджу розвинутої та потужної в економічному відношенні (вже згадуваний «технологічний голод»). На тлі відсутності будь-яких упереджень політичного характеру, а також з огляду на оригінальний характер та високу конкурентоспроможність українських технологій при відносно невисокій вартості, їх залучення до процесу розвитку національної економіки виглядає особливо привабливим для бразильської сторони;
- накопиченням «критичної маси» двосторонніх проектів, реалізації яких значного поштовху може надати чергова зустріч на найвищому рівні. Саме цим можна пояснити активну позицію, яку зайняла бразильська сторона у питанні проведення першого засідання спільної міжурядової комісії з торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва 17–18 травня 2001 р.: втілення в життя таких спільних проектів як довготермінові контракти на поставку в Україну телекомунікаційного обладнання останнього покоління або створення системи комерційних запусків супутників з бразильського космодрому Алкантара за допомогою українських технологій, потребує надійних та прозорих механізмів співпраці в науково-технологічній сфері. Їх формування, в свою чергу, сприятиме подальшому поглибленню двостороннього політичного діалогу, в тому числі, на вищому рівні, і створить умови для його інтенсивного продовження.

Література

40. Кириченко В. Від малапомітної присутності – до експансії // Політика і час. – 2001. — №3. – С. 27 – 32; Красильчук В. Ступінь відкритості і темпи зростання. Що треба, щоб закріпитись на бразильському ринку // Політика і час. – 1998. — №7. – С. 43 – 49; Чабанный В. Украина – Бразилия: инновационный вектор сотрудничества // Персонал. – 2004. — № 11. – С. 80 – 85.
41. перспективи // Схід. – 1998. — №5(22). – С. 15–18; Проскуркин С. Латиноамериканский рынок вооружений и перспектив направления военно-технического сотрудничества // Экономика Украины. – 2000. — №8. – С. 77–82.
42. Управління державного архіву МЗС України. — Ф. 2 «Міжнародні договори». – Оп. 6. – Спр. 2167. – Арк. 2
43. Управління державного архіву МЗС України. — Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 11519/114. – Арк. 23
44. Там само. – Арк. 69.
45. Там само. – Арк. 72.
46. Там само. – Арк. 73.
47. Управління державного архіву МЗС України. — Ф. 2 «Міжнародні договори». – Оп. 6. – Спр. 2167. – Спр. 2692. – Арк. 3
48. Управління державного архіву МЗС України. — Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 11519/114. – Арк. 70
49. Там само. – Арк. 71.
50. Там само. – Арк. 238.
51. Там само. – Арк. 42–43.

Міщук С.М.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

Петро Никандрович Абрамович – дослідник і бібліограф рукописів та стародруків

В статті отражен научный вклад известного ученого Петра Никандровича Абрамовича в сохранение и научное исследование древностей. Раскрывается роль П.Н.Абрамовича в сборе историко-краеведческих материалов в Волынском музее и изучения самого ценного фонда библиотеки Музея – рукописей, инкунабул, палеотипов.

The author of the given article pays attention to the scientific contribution made by Petro Abramovich, a famous scientist, in preserving and researching antiquities. He also reveals P. Abramovich's role in collecting historical and local lore materials in the Volyn Museum and studying the most valuable funds of the Museum's library – manuscripts, incunabula and paleotypes.

Ключові слова: П.Н. Абрамович, рукописи, інкунабули, палеотипи, книгознавство, бібліографія, бібліотека.

Маючи багате історичне минуле, Волинь завжди привертала до себе увагу істориків різного спрямування. Вона завжди була одним із центрів краєзнавчих досліджень, відома багатьма дослідниками – краєзнавцями, серед яких такі особистості як О.Фотинський, М.Трипольський, С.Братчиков, М.Теодорович та багато інших [10,с.31]. Діяльність цього руху активно вивчається і має усі перспективи й на майбутнє. Важливе місце в історико-краєзнавчих дослідженнях займають історико-біографічні студії. Одним із напрямів, поки що недостатньо висвітленим, є історико-книгознавчий, пов'язаний з процесами збирання, висвітлення, наукового описування і дослідження рукописної та книжкової спадщини Волині, історії книги, волинських книжкових колекцій та зібрань у XIX – на початку XX ст. [13].

Серед тих, хто долучився до цього процесу, дослідників та «збирателів» волинської старовини яскраво виділяється постать Петра Никандровича Абрамовича, видатного філолога та історика, громадського діяча, який залишив помітний слід в історії Волині. Він був людиною високоосвіченою і впродовж усього життя дбав про збереження та опис рукописної і книжкової спадщини Волині, збирав і досліджував документи. Ця галузь його діяльності й досі недостатньо вивчена.

Діяльність П.Н.Абрамовича, що впродовж кількох десятиліть замовчувалася, стала об'єктом уваги дослідників лише наприкінці XX – на початку XXI ст. Ім'я П.Н.Абрамовича, як одного із відомих волинських істориків – краєзнавців та активних діячів Товариства дослідників Волині згадується М.Ю. Кострицею [10]. Історіографічний аспект наукового доробку П.Н. Абрамовича розглядався І.І. Ярмошиком, який подає й короткий біобібліографічний нарис його життя та основні праці [17]. Про внесок П.Н.Абрамовича у дослідження народної культури Волині, історію міста Житомира згадує Л.Г. Гарбузова [1, с. 218–224].

Археографо-бібліографічна та науково-організаційна діяльність П.Н.Абрамовича вже частково розглядалася нами [13]. Разом з тим, діяльність П.Н.Абрамовича була настільки багатогранною, що залишилося ще багато аспектів його діяльності, які потребують дослідження та висвітлення. Одним з таких аспектів є його внесок у дослідження рукописної і книжкової спадщини Волині, який і пропонується висвітити у даній статті.

П.Н. Абрамович народився в 1881 р. в с. Мізів Ковельського повіту Волинської губернії. Початкову освіту здобув у Мелецькому духовному училищі, закінчив Волинську духовну семінарію у Кременці (1900 р.), словесний відділ Санкт-Петербурзької духовної академії (1904 р.) та Санкт-Петербурзький археологічний інститут, викладав російську писемність у Волинській духовній семінарії (з 1906 р.), заявив про себе як активний діяч Товариства дослідників Волині, був першим ректором Волинського інституту народної освіти (відкрито в 1919 р. у м.Житомирі), співробітничав з ВУАН [17, с. 145].

Маловідома роль П.Н. Абрамовича у складні часи революції та післяреволюційного періоду, коли конфісковані бібліотеки і архіви потрапили до створеного Волинського музею у Житомирі (далі – Музей), до якого долучився й сам П.Н. Абрамович, дбаючи про збереження кинutoї напризволяще духовної спадщини. Серед них – надзвичайно численні книжкові фонди Волинської духовної семінарії, які у період революції безкоштовно доглядав бібліотекар В.Я. Малахов. Лише зусилля П.Н. Абрамовича 12 липня 1920 р. за рішенням Бібліотечної секції Позашкільного підвіддлу Губнаросвіти бібліотека Волинської духовної семінарії була передана у відання Губнаросвіти і робота з охорони та упорядкування була доручена В.Я. Малахову [12, арк.255], який опікувався нею усі подальші роки, коли вона увійшла до Інституту народної освіти (ІНО).

У 1925 р. бібліотека ІНО разом з фондами Волинської духовної семінарії була передана Музею. Частина бібліотеки ІНО складалася зі значних історико-культурних зібрань Волині – бібліотек православної і римо-католицької духовних семінарій та інших дрібніших бібліотек приватних власників і державних установ. Це переміщення величезних за обсягом фондів було підготовлено у липні–вересні 1925 р. за розпорядженням НКО, як бачимо з наказу № 72 від 28 вересня 1925 р. до Житомирському окружному Інституту народної освіти. Тоді ж до Музею було передано фонди католицької Духовної семінарії, а також книжки подібного характеру православної Духовної семінарії загальною кількістю не менш 150 000 книжок (5000 пудів книжок), серед котрих були книжки «величезної музейної вартості» [2, арк.77- 94].

Бібліотечні фонди розміщувалися у Музеї, який був розташований у колишньому будинку житомирського бібліофіла і мецената барона Івана Максиміліановича Шодуара, а також колишніх будинках «Працелюбіє» і Церковно-археологічного музею [7, с.49-51; 10, с. 111–130].

Скарбницею книгарні музею були рукописні документи та збірка інкунабулів, палеотипів, рідкісних видань тощо. Цей найцінніший фонд репрезентував книжкові скарби колишніх волинських бібліотек і був значним за обсягом, складом і змістом. Враховуючи обставини передачі, облікова документація Музею містить лише приблизні відомості, інколи ці дані щодо рукописів і стародруків фіксують просто їх вагу в пудах: наприклад, відзначалося, що «манускриптів, інкунабулів, бібліографій, особливо цінних видань (250 пудів)» [3, арк.80-80 зв.].

У 20-х роках ХХ ст. Волинський губернський комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва проводив облік найцінніших пам'яток культури, в тому числі і книжкової. Завдяки ініціативам П.Н.Абрамовича, як члена цього комітету та місцевої інтелігенції на деяких інкунабулах і палеотипах, що зберігаються нині у відділі стародруків, рідкісної та цінної книги Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, збереглися штампи Комітету з наданим конкретним номером історичній пам'ятці [9].

У 1926 р. П.Н. Абрамович почав наукове дослідження та опис найдавніших стародруків: лише за рік ним було на високому науковому рівні описано 65 інкунабулів, переважно альдін та ельзевірів. За умов відсутності обліку надходжень у музеї можна лише уявити, скільки цінних стародруків було зібрано, якщо в мобілізаційному плані вказувалося: «Алдїна (коло 25№) і Елсєвіріана (коло 100 №) пудів два. Палеотипи (1501–1530) пудів 25. Особливо цінні видання XVI–XX ст. пудів сто» [4, арк. 94].

Як знавець книжки П.Н. Абрамович займався вивченням найціннішого фонду бібліотеки – рукописів, інкунабулів, палеотипів, йому належить особлива роль у рятуванні та дослідженні волинських старожитностей. Як людина високого професійного рівня [17, с. 145], він розумів

цінність цього фонду, крім того, він докладав особливих зусиль до відокремлення та описання цінних та рідкісних рукописів і стародруків від загальної маси неорганізованих бібліотечних фондів, про що незабаром згадував і відомий книгознавець П.М. Попов, який описував колекцію Музею пізніше, під час її розформування та передачі до фондів ВБУ [14].

Особливо вагомою була праця П.Н. Абрамовича з вилучення і дослідження примірників інкунабулів. Цю заслугу житомирського науковця відзначав відомий український книгознавець Борис Іванович Зданевич, укладач «Каталогу інкунабул» (у 1974 р.) Згодом, під час підготовки у 30-х роках ХХ ст. каталогу зібрання інкунабулів у Києві (вже після перевезення до ВБУ житомирських фондів) і працюючи у тісному контакті з Комісією «Зведеного каталогу інкунабул» у Берліні, він включив до каталогу описання інкунабулів Волинського музею, якими раніше займався П.Н. Абрамович. Високо оцінюючи доробок житомирського фахівця, Б. І. Зданевич підкреслював, що «майже на всі інкунабули житомирського фонду є алфавітний картковий каталог, складений науковим співробітником музею П.Н. Абрамовичем (з посиланням на Панцера і Гайна). Саме йому Комісія «Зведеного каталогу» завдячує першими відомостями про це чудове зібрання, яке свідчить про виняткове багатство Волині на інкунабули» [9, с. 11–12]. За даними О.Т. Дзбанівського, опублікованими у 1927 р., в бібліотеці Музею було систематизовано більше як 140 інкунабулів, понад 20 альбін (видань XVI ст. із венеціанської друкарні італійського вченого-гуманіста Альда Мануція) близько 150 ельзевирів (видань голландської книговидавничої фірми XVII ст. дому Ельзевирів), значну кількість цінних слов'янських стародруків та ін. [7, с. 49].

П.Н. Абрамович долучився й до створення фонду «Волиніки» у Музеї – матеріалів історико-краєзнавчого характеру, які охоплювали відомості стосовно Волинського краю, його минулого і сучасності або того, що було надруковано на Волині. Основу становили фонди Товариства дослідників Волині та інші цінні фонди. Цей важливий напрям збирання історико-культурної спадщини Волині традиційно відповідав первісним концептуальним засадам створення фонду Бібліотеки Волинського музею у Житомирі на початку ХХ ст.

Однак, концентрація такої кількості книжок вимагала відповідного розміщення та упорядкування, що вкрай важко було зробити за умов Музею. Загалом у Музеї налічувалося більше 300 тис. видань. Персонал бібліотеки складався з трьох постійних співробітників (завідувачем бібліотеки був М. П. Кудрицький) та часом двох-трьох практикантів, що, безперечно, було недостатньо, враховуючи масштаби фондів і види планових робіт з їх систематизації. Але, незважаючи на невеликий штат бібліотеки, її співробітники намагалися організувати наукову обробку фондів. Так, польські джерела упорядковував співробітник бібліотеки В. Я. Гнатюк, виняткова роль у систематизації та впорядкуванні різноманітних цінних матеріалів бібліотеки належала П. Н. Абрамовичу [11, с. 88–89].

У 1925 р. в бібліотеці Музею також тривала «чистка» книжкових фондів і вилучення з них сумнівних в ідеологічному відношенні архівних документів, літератури, вітчизняної і зарубіжної періодики. Ці зміни в бібліотечній системі визначалися цілеспрямованою агітаційно-пропагандистською політикою у контексті завдань соціалістичного будівництва, коли охоплення широких мас населення політосвітньою книгою стало у 1924–1925 рр. основним напрямом діяльності бібліотек [8, с. 111–112]. Зокрема, саме цим пояснюються заходи щодо вилучення літератури з бібліотечного фонду. За звітом Волинського музею з квітня до листопада 1925 р. за розпорядженням Губоно і Губполітосвіти вилучено близько 100 пудів архіву парафіяльних шкіл Волині, Любарського монастиря, Житомирського деканату, газет житомирських, київських, женецьких, лондонських, віденських видань російською, українською, польською, єврейською та іншими мовами (зарєєстровано 140 номерів) [5, арк.36].

Наукова книгозбірня у Волинському музеї функціонувала досить недовго. Постановами Президії Укрнауки від 2 червня 1928 р. і колегії Наркомосу від 2 липня 1928 р. книжкові фонди Волинського науково-дослідного музею мали бути передані до Всеукраїнської бібліотеки України у Києві, що відбулося внаслідок свідомої політики радянської влади щодо перебудови бібліотечної

системи та її підведення під завдання соціалістичного будівництва та ідейного виховання мас. У 1928 р. НКО і колегія Наркомосу приймають рішення про передачу книжкових фондів Музею до Всеукраїнської бібліотеки України у Києві, яка було обрана місцем зосередження книжкових колекцій, «непотрібних народним масам» з цього регіону.

Волинське наукове товариство, зібране за ініціативою П.Н. Абрамовича, зробило спробу 17 липня 1928 р. залишити ці книжкові та рукописні фонди у Житомирі. У резолюції зборів зазначалося, що, власне, культурний розвиток Волині потребує наявності наукової бібліотеки з історично складеними в цьому регіоні ретроспективними фондами, які відображають історичний і культурний розвиток краю, його економіку та побут. Музей з бібліотекою та архівом при ньому були науковою базою для культурної, краєзнавчої, наукової роботи всіх згаданих вище установ і створення нормальних умов діяльності та подальшого розвитку «культурних сил» Волині. Переміщення бібліотеки сприймалося як негативна подія, що може «спричинитися до гальмування культурної еволюції Волині», яка позбавлялася стимулу для подальшого збирання і вивчення наукових матеріалів тощо. Наводилися різні аргументи [15, арк. 155–157].

14 серпня 1928 р. питання «Про поліпшення стану наукової книгозбірні та залишення її в м.Житомирі» було розглянуте на засіданні Президії Житомирської міськради. З доповіддю виступив П.Н.Абрамович. У резолюції засідання Президії міськради зазначено, що потрібно протестувати проти передачі волинської книгозбірні і вимагати відмінити постанову НКО [16, арк. 126–127].

Як доводять наступні події, усі ці заходи житомирських науковців, інтелігенції та громадськості скеровані на залишення волинських книжкових і документально-рукописних фондів у Житомирі, були марними, оскільки зіткнулися з цілісною радянською системою заходів, спрямованих на вилучення цього культурного багатства минулого з наукового обігу. Переміщення найцінніших фондів Волині до Всенародної бібліотеки України та Музею українського мистецтва у Харкові відбулося впродовж 1929–1934 рр. Хоча П.Н.Абрамович проводив боротьбу проти розпорошення цінних матеріалів з історичного минулого Волинського краю досить інтенсивно та аргументовано, але вона не могла протидіяти централізованій політиці концентрації книжкових фондів у великих сховищах України з метою встановлення контролю за їх використанням і вилученням цієї спадщини із свідомості та історичної пам'яті українського народу.

П.Н. Абрамович здійснив краєзнавче дослідження, присвячене історії Житомира, Волині і яке зберігається в рукописах у фондах Державного архіву Житомирської області [17]. Цією працею користуються науковці та краєзнавці, вона потребує вивчення і чекає на своє видання.

Часи змінюються і повернення пам'яті є ознакою нового періоду української історії. Повертається і ім'я П.Н. Абрамовича, вченого-подвижника, який багато зробив для рятування та наукового дослідження волинських старожитностей, сьогодні розпорошених по різних книгосховищах.

Література

1. Гарбузова Л.Г. Петро Никандрович Абрамович – дослідник народної культури краю, історіограф міста Житомира //Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє: Наук. зб. /За заг. ред. П.Ю.Саух, О.М.Швидак, І.І.Ярмошик та ін. – Т.1. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.І.Франка, 2007. – С. 218–224.
2. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 77–94.
3. ДАЖО. – Ф. 260. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 1–94. – Ст. 49; Ф. Р-31. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк 80-80 зв.
4. ДАЖО. – Ф. 260. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 94.
5. ДАЖО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 36.
6. ДАЖО. – Ф. 3409. – Оп. 1.
7. Дзбанівський О. Матеріали музичної старовини в Житомирському музеї // Музика.– К., 1927.– № 5/6.– С. 49–51.
8. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, 1918–1941.– К., 1998.– С. 111–112.
9. Каталог інкунабул / Укл. Б.І. Зданевич; Упоряд. Г. І. Ломонос- Рівна. – К.: Наук. думка, 1974.
10. Костиця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир, 2001.

11. Кудрицький М. Бібліотека Волинського Центрального науково-дослідного музею. – С. 88–89.
12. Матеріали бібліотечних секцій підвідділу позашкільної освіти Волинського відділу народної освіти. 1920–1921 рр. – ДАЖО. – Ф. Р-31. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 255.
13. Міщук С.М. Рукописні та книжкові зібрання Волині у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – К., 2007. – 244 с.
14. Попов П. М. Повідомлення про наукове відрядження в травні 1931 р.; Дзбанівський О. Матеріали музичної старовини в Житомирському музеї //Музика. – К., 1927.– № 5/6.– С. 49–51; ІР НБУВ. – Ф. 285. – № 516. – Арк. 4, 5.
15. Протоколи засідань Президії Житомирської міськради 14 серпня 1928 р. – ДАЖО. – Ф. Р-280. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 155–157.
16. Там само. – Арк. 126–127.
17. Ярмошик І.І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях. – Житомир, 2006.

Ніколаєць Ю.О.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри економічної теорії
Вінницького державного аграрного університету*

Депортації населення України в повоєнний період у працях вітчизняних дослідників

В статье анализируются работы отечественных исследователей, в которых раскрываются различные аспекты массового переселения украинцев в 1944–1947 гг.

The author of the given article analyses some Ukrainian scholars' research works concerning main aspects of mass migration of the Ukrainian people during 1944–1947.

Ключові слова: депортації, операція «Вісла», національний рух, УПА, морально-політичний стан населення.

Серед важливих подій повоєнного суспільно-політичного життя України можна розглядати здійснення радянським керівництвом політики масового переселення. Протягом останнього десятиліття з'явилося відносно багато нових досліджень українських вчених, автори яких розглядали різні аспекти цієї політики, прагнучи об'єктивно оцінити дії радянського керівництва та висвітлити ставлення до них пересічних громадян. У історіографічному плані ці роботи до останнього часу не проаналізовані, тому метою цієї публікації є визначення стану дослідження українськими вченими повоєнної політики масових переселень українців.

У вересні 1944 р. між радянським і польським урядами була підписана Угода про переселення українців з території Польщі до УРСР, а поляків – із Західної України до Польщі у рамках операції, що отримала назву «Вісла». Радянськими істориками ці події характеризувалися як акти дружби польського і українського народу, які начебто виключно на правовій основі вирішили спірне для них питання.

На рубежі 1990-х років вітчизняні науковці отримали змогу вивчати документи, пов'язані із проведенням операції «Вісла», які раніше не видавалися дослідникам. Це створило можливість розпочати глибокі дослідження історії переселення. У цей період часу з'явилися публікації, автори яких прагнули з'ясувати кількість примусово переселених осіб, визначити виконавців, які здійснювали переселення, показати роль партійного і радянського апарату у цьому процесі, простежити труднощі, з якими довелося зустрітися переселеним [1]. Причому якщо раніше переселення подавалося виключно як наслідок вільного волевиявлення громадян, то після проголошення незалежності України у наукових дослідженнях все частіше починає зустрічатися вираз «примусове переселення».

Через деякий час науковці почали аналізувати й проблеми опору діям влади по переселенню великої кількості українців. Тому українськими вченими питання переселення в рамках операції «Вісла» тривалий час розглядалося нарівні із збройною боротьбою УПА, яка намагалася протидіяти цьому процесові. М.Бугай, який одним із перших в Україні почав писати про переселення, позитивно оцінював висилку членів ОУН, їх сімей, а також тих, кого зараховували до співчуваючих українським націоналістам. У його праці переселення подавалося як добровільний акт, який населення сприймало із розумінням [2]. Негативно оцінюючи переселення до Західної України значної кількості росіян за умов масової депортації українського населення, прагнення до знищення оунівського підпілля після завершення війни, О.С.Рубльов та Ю.А.Черченко вказували також на численні порушення принципів національної політики в західному регіоні СРСР [3].

Більш змістовним дослідженням діяльності репресивного радянського апарату під час проведення операції «Вісла» була публікація І.Винниченка, в якій серед іншого йшлося про вплив депортацій на моральний стан населення України у повоєнний період [4].

У 1996 р. у Львові було проведено наукову конференцію, учасники якої активно обговорювали питання примусового переселення мешканців західноукраїнських земель. Серед проблем, що привернули увагу вчених, були питання визнання акта переселення репатріацією чи депортацією, розселення українців з Польщі на території УРСР, вивчення їх побуту та матеріального забезпечення на новому місці проживання тощо [5].

Активізація проведення досліджень, пов'язаних із вивченням обставин переселення українського і польського населення в рамках проведення операції «Вісла», відбулася у зв'язку із відзначенням 50-річчя цієї події у 1997 р. Вчені почали все більше відходити від «описовості» у проведенні переселення та більше звертали уваги на оцінку його наслідків та значення для подальшої долі української нації. У цей час виходить у світ збірник документів і матеріалів, присвячений проблемі депортацій із західноукраїнських земель у 30–50-х роках ХХ ст. У його другому томі містяться відомості про здійснення операції «Вісла», причому частина з них являє собою свідчення очевидців тих подій [6].

У 1997 р. з'явилася фахова розвідка В.Сергійчука, в якій автор проаналізував хід переселення із визначенням кількості переселених осіб по різних регіонах та їх зв'язку із діяльністю ОУН-УПА. Автор вивчав умови побуту переселених українців, їх оцінки власного становища в УРСР [7].

Наприкінці 1990-х років українські науковці почали більше приділяти уваги визначенню негативних наслідків проведення операції «Вісла» як для різних категорій громадян, так і для нації в цілому. М.Рябчук вказував, що операція «Вісла» означала не лише переселення українців зі своїх етнічних земель, а й їх розпорошення, «фільтрацію» підозрілих осіб із проведенням репресій та ескалацію в українській та польській пресі інофобії [8]. Більш детально процес розселення українців Польщі в УРСР у 1944–1947 рр. вивчав В.Кіцак, який зазначав, що географія розселення цієї частини українців, яка охоплювала й південну та східну частини України, визначалася прагненням радянського керівництва не допустити посилення позицій УПА на території західноукраїнських земель, з одного боку, а з іншого, – бажанням керівництва УПА розповсюдити свій вплив на цій частині республіки, долучаючи до переселенців досвідчених членів ОУН [9].

Наприкінці 1990-х років вийшли друком праці, автори яких розглядали її як продовження довоєнної сталінської політики примусових масових переселень [10]. Загалом українські вчені прагнули визначити роль збройного опору вояків УПА у зростанні масштабів примусового переселення українців у 1944–1946 рр., вказуючи, що у районах, де повстанська армія була особливо активною, масштаби примусових переселень були помітно меншими. У той самий час вчені вимушені були констатувати факт відсутності в УПА можливості завадити проведенню переселення.

На початку ХХІ ст. у працях українських вчених стає помітним прагнення проаналізувати ставлення населення УРСР до проведення переселення та визначити міру моральної та матеріальної відповідальності з боку польського і українського суспільств та держав за проведення цієї акції.

Питання визначення чисельності переселенців, висвітлення їх настроїв привернуло увагу В.Кіцака, який проаналізував роль УПА у формуванні політичної свідомості цих людей, ставлення місцевих жителів до осіб, які переселялися до УРСР, наголошуючи, що переселені не могли швидко пристосуватися до колгоспної системи ведення господарства, до командно-адміністративного управління, а тому частина прагнула повернутися назад до своїх осель, але, не маючи можливості це зробити, залишалися переважно на території західноукраїнських земель. Окремо автор розглянув вплив повоєнного голоду на політико-моральний стан переселенців та їх боротьбу проти «примусово-добровільного» переселення [11].

Морально-політичний стан польського та українського населення під час проведення операції «Вісла» та систему репресивно-каральних заходів радянської та польської влади, що здійснювалися у власних інтересах досліджував Ю. Сорока, який також приділив багато уваги визначенню кількості переселених осіб та аналізу актів терору з боку представників націоналістичних угруповань обох сторін. Вчений дійшов висновку, що зміна по кілька разів місця проживання, втрата майна, нестерпне відношення до господарського і побутового влаштування зі сторони місцевих властей, переслідування, арешти, страта та вислання за найменше самовиявлення були результатом волюнтаристсько-командних методів регулювання людських долей тоталітарної держави. Характеризуючи ставлення пересічних переселенців до зміни місця проживання Ю. Сорока наголошував, що перед початком переселення люди мали надію на покращення свого життя на землях УРСР через постійне протистояння із польськими жителями краю, а після зміни місця проживання змушені були на собі відчувати репресії з боку радянської влади [12].

Ще одним поштовхом до появи наукових досліджень проведення переселення українців і поляків стала політична ситуація в Україні, що склалася у 2002 р. Після звернення Голови Всеукраїнського конгресу українців Холмщини та Підляшшя О.Боровика до Ю.Тимошенко, «Блок Юлії Тимошенко» подав до Верховної Ради України кілька законопроектів з метою надати депортованим етнічним українцям з Польщі в Україну у 1944–1946 рр. статус депортованих. Предметом суперечок науковців стало визначення рівня «примусовості» переселення. Такий підхід до проведення наукових досліджень диктувався необхідністю визначення правових підстав для забезпечення депортованим певних пільг та компенсацій. Він і визначав специфіку історичних досліджень цієї проблеми останнім часом. Політична незацікавленість керівництва держави у виплаті певних компенсацій переселенцям у зв'язку із можливістю подібних звернень з боку польських громадян, переселених у 1944–1946 рр., створила ситуацію, коли історики черговий раз потрапили під тиск політичних обставин під час написання своїх досліджень.

Вивчивши польську історіографію цього питання, І.Є.Цепенда дійшов висновку, що польські науковці досить детально проаналізували причини, хід та наслідки операції «Вісла». Однак, це не дало підстав зробити спільний висновок щодо доцільності виселення українського населення з політичної, військової та економічної точок зору. Автор констатував появу останнім часом пропозицій щодо розгляду даної проблеми не тільки як внутрішньопольської, а й у контексті сталінських депортацій 30–40-х років [13].

У 2005 р. вийшла друком праця О.Буцько, в якій авторка висловила думку про те, що ініціатива щодо переселення можливо виходила від польського керівництва, яке прагнуло якомога швидше покінчити з проблемою національних меншин та підтримувалася радянською стороною, яка прагнула вирішити на свою користь проблему врегулювання повоєнного кордону з Польщею. О. Буцько частково проаналізувала процес облаштування переселених на теренах УРСР, їх морально-політичний стан, ставлення до них місцевих жителів та особливості забезпечення переселення радянською та польською сторонами, відзначаючи більшу жорстокість радянської сторони у цьому питанні [14].

У праці А.Смирнова відзначалося, що кількість переселених на 23 серпня 1946 р. українців становила 482 880 осіб, а на сучасний момент в Україні проживає до 2,5 млн. виселених з Польщі українців разом з їхніми нащадками. Аналізуючи юридичні можливості отримання ними статусу депортованих А. Смирнов, вказував що ця процедура ускладнювала наявність заяв про добровільне переселення та існування відповідних міждержавних угод [15].

Загалом сучасні дослідники сходяться на думці, що участь радянського керівництва у переселенні розпочалася ще у 1944 р., а квапливість уряду СРСР у цьому питанні пояснювалася тим, що національна ворожнеча та марна боротьба, яку вело польське та українське населення, створювали додаткові труднощі для Червоної Армії у вирішенні військово-політичних завдань на польсько-українському прикордонні. Крім того, ними висловлюється думка про політичне

підґрунтя зацікавленості СРСР у проведенні переселення з метою врегулювати на свою користь проблему визначення радянсько-польського кордону.

Таким чином, українські історики, аналізуючи проведення операції «Вісла», пройшли шлях від повного схвалення дій радянського уряду до відвертої їх критики. Поступово сформувалося уявлення про те, що, незважаючи на наявність численних заяв щодо добровільного переселення з боку українців, цей процес можна характеризувати як примусову акцію керівництва держави. Українські вчені сходяться на думці, що проведення переселення було тісно пов'язане із прагненням радянського керівництва придушити опір УПА, а тому із зміною місця проживання українців, які раніше мешкали на території Польщі, радянський уряд прагнув виселити із західноукраїнських земель всіх, хто міг підтримувати українських повстанців.

У більшості сучасних досліджень вітчизняних вчених побутує думка, що радянська влада відкрито дискримінувала переселенців у порівнянні з іншими громадянами, проводячи переселення та розміщення переселених громадян досить жорсткими методами, що дає підставу говорити про переселенців як про депортованих. З іншого боку, вказувалося, що, незважаючи на проблеми із наділенням землею та відверто неприязне ставлення радянських урядовців, українські переселенці демонстрували приклади належного ставлення до спільної праці: багато з них самовіддано працювали у колгоспах, були висунуті на керівні посади.

Характеризуючи морально-політичний стан переселенців, українські вчені певною мірою розходяться у думці щодо визначення меж негативного ставлення до радянської влади з боку переселених осіб. Одні науковці доводять, що переселенці активно поповнювали ряди УПА, а інші висловлюють більш помірковане твердження, що незважаючи на великі труднощі облаштування на новому місці, переважна більшість переселених, критикуючи дії влади, все ж ухилялася від відкритого протистояння. Тут варто вказати, що у абсолютній більшості публікацій не висвітлюється подальша доля переселених, а тому можна стверджувати, що українські вчені ще не визначили спрямування змін політичної свідомості переселених українців за умов тривалого проживання в УРСР.

Використовуючи інституціональний, антропологічний та культурологічний методи, українську історіографію висвітлення проведення операції «Вісла» можна поділити на кілька етапів. Перший припадає на період з другої половини 1940-х років і до кінця 1980-х років, коли вчені розглядали ці події виключно як черговий акт дружби українського та польського народів або ж як мирного врегулювання спірного питання, наголошуючи, що польсько-українські сутички тільки заважали частинам Червоної Армії зміцнювати свої позиції у регіоні. Другий етап виділяється у межах першої половини 1990-х років, коли вчені констатували факт насильницького здійснення переселення та визначали його демографічні наслідки. Третій етап припадає на кінець 1990-х років, коли вчені звернули увагу на детальне вивчення наслідків проведення операції «Вісла» та роль у цих подіях УПА. І нарешті четвертим етапом може бути початок ХХІ ст., коли дослідники почали висвітлювати та аналізувати морально-політичний стан населення і його ставлення до проведення примусового переселення.

Загалом, незважаючи на певні зрушення, проблема примусового переселення в повоєнні роки залишається ще недостатньо дослідженою. Поза увагою авторів залишилися такі питання як висвітлення участі переселенців у політичних процесах, зокрема в національному русі на місці переселення, а для певних сімей – після повернення на постійне місце проживання в роки «відлиги». У майбутніх наукових дослідженнях взагалі варто було б вивчити зв'язок між проведенням примусового переселення та розвитком національного руху в Україні, ступінь асиміляції переселених до порядків, що панували в УРСР.

Література

1. Курашвили Б.П. Политическая доктрина Сталина //История СССР. – 1989. – № 5. – С. 60–77; Цикора С. КГБ вносит ясность //Известия. – 1990. – 10 февр.

2. Див.: Бугай М. Депортація населення України (30–50-ті рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 32–38; Бугай М.Ф. Депортації населення України в 30–50-ті роки // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 20–26.
3. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7. – С. 7.
4. Винниченко І. Україна у 1920–1980-х: Депортації, заслання, вислання. – К., 1994.
5. Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя. Мат. наук. конф. – Львів, 1996.
6. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Док., мат., спогади: У 3-х т. – Т. 2. 1946–1947 рр. – Львів, 1998.
7. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997.
8. Рябчук М. Два боки «Вісли» // Всесвіт. – 1997. – № 10. – С. 175–178.
9. Кіцак В. Розселення українців Польщі в УРСР (1944–1947) // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 96–122.
10. Заброварний С. Акція «Вісла» // Календар-альманах «Нового шляху». – Торонто, 1998. – С. 62–67; Загоруйко Р. Погляд на операцію «Вісла» через півстоліття // Визвольний шлях. – 1999. – Кн. 7. – С. 830–837; Косик В. Акція «Вісла» // Укр. Ідея і Чин. – 1998. – № 3. – С. 113–117.
11. Кіцак В. Розселення українців Польщі в УРСР (1944–1947) // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 96–122.
12. Сорока Ю. Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944–1946 роки) // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. – Вип. 9. – К.: УНІСЕРВ, 2001. – С. 95–99.
13. Цепенда І.Є. Операція «Вісла» в польській історіографії // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 84–93.
14. Буцько О. Українсько-польське переселення 1944–1946 рр. // Історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 73–79.
15. Смирнов А. Изгнанники // Кореспондент. – 2003. – № 3. – С. 26–28.

Панчук О.В.,

*аспірантка кафедри етнології та краєзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Діяльність Микола Петрова щодо організації роботи Церковно-археологічного товариства

В статье исследуется роль М. Петрова в организации и работе Церковно-археологического общества.

The author of the given article studies M. Petrov's role in organizing Church-Archeological Society, as well as in its work.

Ключові слова: М. Петров, Церковно-археологічне товариство, джерельна база, церковна історія

Стосовно розробки М. Петровим історико-церковної тематики вже завважувалося, що реалізується вона значною мірою у процесі організації і функціонування Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею. Це й зумовлює потребу розгляду інтелектуальної спадщини Петрова у контексті вказаних наукових структур Київської духовної академії [1].

Детально щодо заснування Церковно-археологічного товариства і ролі у цьому процесі окремих особистостей йдеться як у наявних джерелах, включно зі споминами самого Петрова [2], так і у сучасних дослідженнях [3]. Для нас тут важливо зауважити, що вже на першому засіданні ЦАТ 17 листопада 1872 р. присутні одногосно обрали секретарем Товариства М. Петрова [4]. Рукою останнього написані й чернетки Статуту створюваної організації, з яких цілком очевидно проступає орієнтація Товариства на забезпечення комплектації фондів Церковно-археологічного музею. І хоча у такій орієнтації можна углядіти певне підпорядкування суто наукових досліджень потребам більш утилітарним, незаперечним здається прикінцевий позитив такого підходу: завдяки «збиральництву» членів Товариства поступово створювалася джерельна база для майбутніх досліджень вузлових проблем церковної історії. У цьому діячі Товариства й наукової школи КДА, особисто М. І. Петров, були цілком співзвучними з методом світської історичної школи В. Б. Антоновича при Університеті Святого Володимира [5], та й загалом до тенденцій, що

визначилися принаймні з середини XIX ст. у європейській історичній науці [6]. Цю функцію (збирання, порятунків і зберігання пам'яток церковної старовини) визнали як основну й експерти Св. Синоду. З подання останнього російський імператор 31 січня 1873 р. затвердив проект статуту Товариства, який був отриманий у Києві 8 лютого 1873 р. [7]. Саме з цих дат зазвичай і починають точку відліку офіційного існування Товариства і Музею при КДА.

Проект статуту, розроблений Петровим і підписаний наявними на той час дійсними членами Товариства (головою архім. Філаретом; ординарним проф. Іваном Малишевським; екстраординарними проф. Петром Лашкарьовим, Пилипом Терновським, Олексієм Вороновим, Миколою Петровим; доцентами Акинфом Олесницьким, Олексієм Розовим, Михайлом Ковальницьким, Федором Смирновим), передбачав існування і почесних членів та членів-кореспондентів. У своїх спогадах Петров твердив, що обиралися головним чином колишні випускники КДА [8], хоча це й не було якимось усталеним правилом. Петров констатував, що в інтересах Товариства є охопити своїми кореспондентами всі можливі старожитні єпархії. У перший рік Товариство не змогло віднайти необхідні кандидатури в Полтавській, Катеринославській, Харківській, Херсонській, Орловській, Донській єпархіях [9], а єпископ Чернігівський та Ніжинський Нафанаїл навіть відмовився бути почесним членом Товариства [10] і лише поступово, завдяки копіткій роботі членів Товариства, включно й Петрова, прогалини ці були заповнені.

Крім того, що секретар Товариства Петров намагався скоординувати і навіть спрямувати діяльність позакиївських членів, 6 грудня 1873 р. на засіданні ЦАТ він запропонував рекомендувати його іногороднім членам зібрати на підставі губернських і єпархіальних «Відомостей», статистичних описів єпархій, пам'ятних книг та ін. «...сведения о местных церковных древностях по бывшему Киевскому духовно-учебному округу». Петров сам подав зразок такого узагальнення на матеріалах «Подольских епархиальных ведомостей» [11]. Крім того, як інструкцію членам-кореспондентам видавалася «Записка о русских древностях» Російського Археологічного товариства, котра містила конкретні рекомендації щодо збирання пам'яток старовини [12].

І хоча частина обраних членів Товариства залишалася інертною [13], проколи засідань Товариства вказують на те, що внесок членів-кореспондентів у поповнення Музею експонатами з різних регіонів України, Білорусі, Закавказзя, Росії виявився найбільшим.

Серйозними зусиллями щодо організації діяльності Товариства можна вважати і листування Петрова з іногородніми його членами. І хоча предметом спеціального дослідження це листування ще не стало, можна висловити припущення, що його інформативність є значною: воно не тільки сприяло особистій обізнаності Петрова як секретаря Товариства щодо різних регіонів, церков, монастирів та окремих колекціонерів, а й надавало певні орієнтири для розгортання окремих досліджень, здійснюваних Товариством, дозволяло його членам побачити свою діяльність у більш широких контекстах історико-церковних студій, що розгорталися тоді по всій Російській імперії.

На користь цього нашого висновку слугує і той факт, що, з огляду на інтенсивність листування, 22 грудня 1873 р. Петрову був призначений помічник з офіційним титулом помічника секретаря Товариства [14].

Принагідно зауважимо, що у той самий день з метою полегшення праці у Музеї було призначено й помічника бібліотекаря Думітрашкова [15]. Цей останній був тоді вже у літах і усіляко намагався знайти собі заміну в досить копіткій роботі по організації музею. Так, 26 вересня 1876 р. Думітрашков подав заяву на ім'я ректора Академії з проханням звільнити його від завідування музеєм через велике завантаження в бібліотеці, пропонуючи призначити на це місце знавця церковних старожитностей проф. П. Лашкарьова [16]. І хоча на засіданні ЦАТ 28 листопада 1876 р. постановили, що бібліотекар не може бути звільнений від завідування Музеєм, «...пока последний помещается при библиотеке» [17], уже наступного року, після переїзду Музею у нове приміщення, завідування музеєм фактично (формально ж лише з 26 квітня 1883 р. [18])

перейшло до М. І. Петрова. Згідно зі спогадами вченого, на цьому наполіг голова Товариства і ректор Академії єпископ Філарет (Філаретов) [19].

З огляду на подальший перебіг подій, що розгорталися довкола Музею і Товариства, такі рекомендації Філарета були не випадковими. Їх з Петровим зближували спільні погляди на задачі обох фондаций, з яких перша — Музей з його орієнтацією на збирання колекцій, на захист старожитностей від пограбувань, хижацьких зазіхань з боку вітчизняних та іноземних поціновувачів і просто спекулянтів тощо — розглядалася як головна за значенням і своїми функціями.

На справедливості такого висновку вказує зокрема те, як історія подальших взаємин Петрова і Філарета, так і особиста позиція кожного з них стосовно Товариства і Музею. Так, на всіх засіданнях Товариства центральною темою були доповіді Петрова про надходження нових експонатів до музею, він ініціював і наукові доповіді, в основі яких лежав аналіз цих експонатів.

Філарет також вважав Музей основним. Задля нього він витратив значні кошти на ремонт приміщення й розташування там Музею. Голова Товариства придбав для Музею на власні кошти та переданий йому «Варваринський капітал» — велику колекцію старовинних ікон Сорокіна (вартістю 13000 руб. сріблом). Коли Музей переїздив у нове приміщення і треба було розбирати предмети, преосвященний Філарет, за спогадами Петрова, «...не раз присутствовал ... и помогал нам своими руками» [20]. Коли ж у 1877 р. Філарет був переведений на Ризьку кафедру, то, як згадував Петров, прощаючись з ним, «...преосв. Филарет с какою-то необычной для него трогательностью просил меня не оставлять музея, по крайней мере до тех пор, пока я не окончу его устройства. Я дал слово и с тех пор все свободное от прямых моих занятий время употребил на устройство музея ... и действительно привел его в возможно лучший, при тогдашних условиях, вид» [21].

Не забував про Музей Філарет і після свого від'їзду. У 1878 р. його обрали почесним членом ЦАТ і 3 липня того самого року з Риги він надіслав вдячного листа, в якому зауважував, що таким вшануванням члени Товариства дають йому «побуждение никогда не оставлять ... симпатий к их заботам о приумножении Церковно-Археологического Музея» [22]. В одному ж із листів до Петрова писав: «Знаю Вашу любовь к нему (Музею. — *Авт*), доходящую до страсти и положившую на него столько труда, работы, хлопот и беспокойства... великое спасибо за то участие, какое Вы приняли в нем, и от души желаю, чтобы Вы, пока Господь продлит век Ваш, смотрели на него как на родное свое детище» [23].

Зі свого боку, Петров постійно нагадував членам Товариства про важливість діяльності для ЦАТ і ЦАМу його першого голови, апелював до слів преосв. Філарета під час різних дискусій з приводу діяльності Товариства і Музею. По смерті ж єпископа, у 1882 р., на одному із засідань він прочитав спеціальну доповідь на тему: «Преосвященный Филарет Рижский как первый председатель Церковно-археологического общества» [24], а на схилку років опублікував листування Філарета (Філаретова) з прот. П. Г. Лебединцевим [25].

Аналіз протоколів засідань Товариства за 1872–1880 рр. вказує на те, що вони містять, окрім конкретних організаційних питань, в основному доповіді Петрова про списки нових пожертвувань для потреб Музею. У протоколах майже відсутня інформація про спеціальні наукові реферати. Виняток становлять хіба що доповідь Павла Розова про огляд київських церков (Десятинної, Старо-Вознесенської, Іоана Златоуста та Андріївської) [26]. Інформація ж про реферат І. Малишевського «Апостол» Франциска Скорини», прочитана в одному із засідань 1874 р., за свідченням самого Петрова, просто не була занесена до протоколу [27].

Останній факт ще раз засвідчує сприйняття самим Петровим основного напрямку в діяльності ЦАТ — збирання й опрацювання матеріалів для Музею. Це й становило концепцію побудови ЦАТ, визначену і обстоювану його головою, преосв. Філаретом, і зокрема — його секретарем — М. І. Петровим.

Література

1. Ульяновський Василь, Панчук Оксана Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах // Петров Микола. Скрижалі пам'яті / Упоряд. В. Ульяновський, І. Карсим. – К.: Либідь, 2003. – С. 5 – 67, спец.: С. 66 – 67.
2. Труды Первого Археологического съезда в Москве 1869 г. – М., 1871. – С. XLVIII; Петров М.І. Воспоминания старого археолога...С. 94; ця інформація міститься також у складеній М. Петровим 1901 р. «Записці про перетворення ЦАТ в ЦІАТ», див.: Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 41–41 зв.
3. Див. особливо: Крайній К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство /Лаврський альманах: Зб. наук. праць. – К.: Університетське вид-во «Пульсари», 2001. – Вип. 4. – Спец. 1. – 104 с.; його ж. Дослідження церковної історії в київському Церковно-історичному та археологічному товаристві 1872–1920 рр.: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук. – К., 2004, з посиланнями й на інші праці цього дослідника.
4. ЦДІАК. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 6 зв.-7.
5. Щодо школи Антоновича див.: Довнар-Запольский М. Исторические взгляды В.Б.Антоновича // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – Кн. 21. – Вып. 1–2. – Киев, 1909. – С. 36–37; Гермайзе О.В. Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – Кн. 5, а з новітньої історіографії особливо: Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.: Прометей; Брянск: Изд-во Брян. гос. пед. ун-та, 1997. – 228 с. та узагальнюючі праці В.І. Ульяновського, у тому числі – Ульяновський В. Володимир Антонович: громадянин, учений, людина // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні і публіцистичні твори. – К., 1995.
6. Про «збиральництво» як певний етап у накопиченні джерельної бази у Російській імперії XIX ст., з посиланнями на загальноєвропейську практику, див. з нещодавніх праць особливо: Тункина И.В. Первые исследовательские программы в классической археологии Северного Причерноморья (XVIII – середина XIX в.) // Проблемы античной истории: Сб. науч. ст. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. – С. 359 – 375.
7. ЦДІАК. – Арк. 26–33.
8. Петров М.І. Воспоминания старого археолога... – С. 95.
9. Там само. – Спр. 4. – Арк. 9.
10. ЦДІАК. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 2–3.
11. Там само. – Арк. 14 зв.
12. Мається на увазі: Записка для обозрения русских древностей. – СПб.: Типография Якова Трея, 1851. – 80 с. Записка була укладена за дорученням Імператорського Російського Археологічного товариства і була вказівкою до збирання та вивчення російських старожитностей.
13. 28 листопада 1876 р. Петров доповідав, що від багатьох іногородніх членів ЦАТ починаючи з 1873 р. «доселе не получено никаких сведений». – Див: ЦДІАК. – Спр. 13. – Арк. 5-5 зв.
14. Там само. – Спр. 3. – Арк. 35 зв. За іронією долі цим помічником був обраний приват-доцент Степан Голубев, котрий у подальшому стане непримиренним науковим опонентом Петрова, та навіть і особистим ворогом на ґрунті гострих наукових суперечок і виступів проти магістрантів Петрова.
15. Там само. – Арк. 36.
16. Там само. – Спр. 10. – Арк. 33. – Зв.-34. – Спр. 11. – Арк. 67–67 зв.
17. Там само. – Спр. 13. – Арк. 5.
18. Там само. – Спр. 19. – Арк. 21.
19. Петров М.І. Воспоминания старого археолога... – С. 113.
20. Там само. – С. 114.
21. Там само. – С. 115.
22. ЦДІАК. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 78–78 зв.
23. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ ІР). – Ф. 225. – Спр. 1. – Арк. 170 зв. – 172.
24. Там само. – Спр. 19. – Арк. 13 зв.; Петров Н.И. Преосвященный Филарет Рижский как первый председатель Церковно-Археологического Общества //ТКДА. – 1882. – № 5. – С. 58–73.
25. Петров Н.И. Письма преосвященного Филарета (Филаретова) епископа Рижского и Митавского к протоиерею П.Г.Лебединцеву 1872–1882 гг. //ТКДА. – 1914. – № 6–8. – 1916. – № 1.
26. Там само. – Спр. 2–4, 10, 13, 19.
27. Там само. – Спр. 6. – Арк. 15–15 зв.

Свистович С.М.,

*докт. істор. наук, доцент кафедри історії та археології слов'ян
Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова*

Радянська історіографічна парадигма дослідження історії громадських об'єднань України у 20–30-х роках ХХ ст.

В статті аналізуються особености исследования истории общественных организаций Украины 20–30-х годов ХХ в. в советской историографии. Доказывается, что вследствие засилия идеологического давления тоталитарного режима исследовался не весь комплекс архивных источников, а только те, которые вписывались в заранее сформированные заидеологизированные схемы.

The present article analyses some peculiarities of researching the history of Ukrainian public organizations during the years of 1920–1930s in Soviet historiography. The author of the article proves that under ideological pressure of the totalitarian regime only those archival sources corresponding to commonly established ideological schemes were studied at that time.

Ключові слова: історіографічна парадигма, громадські об'єднання, тоталітарний режим, більшовицький режим, партійно-радянська пропаганда.

Більшовицький режим, намагаючись імітувати демократичну модель розбудови суспільного життя, створював ідеологічні міфи у форматі історії створення та функціонування громадських організацій УСРР у міжвоєнну добу. Замовчування реальних політичних цілей компартійного режиму створило проблему білих і темних плям у питаннях забезпечення соціального підґрунтя для соціалістичного експерименту. Розвінчування ідеологічних міфів, усунення хибних стереотипів в історії є одним з провідних завдань сучасної української історичної науки. Тому створення об'єктивної картини історії співіснування радянської тоталітарної держави з громадськими організаціями міжвоєнної доби сприятиме побудові ефективної системи співжиття громадських організацій сучасної України з демократичною державою ХХІ ст. У цьому контексті важливу роль має відіграти з'ясування особливостей радянської історіографії громадських об'єднань міжвоєнної України.

Відтак, метою цієї статті визначено аналіз парадигми дослідження історії громадських організацій України 20–30-х років у радянській історіографії.

Історіографія громадської ініціативи та розвитку масових громадських організацій, профспілок та кооперації в Україні, пройшла кілька етапів. Перший етап датується 1920–1930 роками. Другий етап – середина 30-х — початок 60-х років. Третій етап – з початку 60-х до 80-х років ХХ ст. Ця періодизація значною мірою умовна. В її основу покладено внутрішньополітичні фактори, ступінь впливу тоталітарної системи і сучасних політичних реалій на розвиток історичних досліджень. На жаль, розвиток гуманітарних наук у країні залежав від політичного замовлення та ідеологічних настанов комуністичної партії. Принцип партійності в історіографії завдав істотних втрат історичним дослідженням.

Публікації з питань, пов'язаних з громадськими об'єднаннями, почали з'являтися уже у перші роки після жовтневого більшовицького перевороту 1917 р. Їх авторами були не професійні дослідники – історики, а практичні працівники: організатори і керівники самих організацій, або функціонери партійно-радянського апарату. Усі публікації 20-х – початку 30-х років найтіснішим чином пов'язані з практичною політикою більшовицького режиму у сфері громадської ініціативи та її конкретних проявів. У них відображено обставини виникнення організацій, їх завдання,

основні етапи розвитку, розповідається про базові події у контексті історії того чи іншого товариства.

Висвітлення подій відбувалося з точки зору партійно-радянської пропаганди і часто зводилося до коментарів законодавчих актів, що стосувалися діяльності громадських організацій. Разом з тим у кількох публікаціях вказаних років становилися і проблеми теоретико-концептуального характеру, пов'язані зі спробою комплексно розглянути і проаналізувати таке явище як радянські громадські організації. Водночас вирішувалось більш прагматичне завдання з роз'яснення радянського законодавства про громадські організації та об'єднання. З'являлися публікації і в емігрантських виданнях, у яких політика радянського керівництва викривалася як псевдодемократична [1].

У цей час у Радянському Союзі вийшли друком перші праці, присвячені діяльності окремих громадських організацій, класових та професійних спілок [2]. З них було присвячено організаційним та фінансовим питанням внутрішньої роботи організації МОДРу, Українського Червоного Хреста в СРСР, агітації та вербуванню нових членів [3]. Так само у публікаціях цього періоду висвітлювалася діяльність Тсоавіахіму. Публікації з діяльності Тсоавіахіму та добровільних товариств, що були його попередниками, здебільшого містили набір пропагандистських гасел, подавали діяльність товариства як суцільні успіхи, перемоги. Слід наголосити, що у ці публікаціях розкривалась насамперед діяльність Тсоавіахіму у сфері мілітаризації населення, допомозі частинам РСЧА і майже не торкалося питань участі товариства у зміцненні індустріального потенціалу радянської України [4].

Значна кількість публікацій 20-х років присвячувалась висвітленню тих чи інших проблем діяльності прокомуністичних класових спілок [5]. Зазначені праці відбивають дискусії стосовно доцільності в існуванні організацій сільської бідноти, критику методів та форм роботи комнезамів. Крім того, у цей період робляться перші спроби написання перших узагальнюючих праць з історії КНС [6].

Окремий блок публікацій становлять роботи, що торкалися історії профспілкового руху на українських теренах. Слід виділити праці Б. Колесникова, в яких давався загальний огляд діяльності профспілок на території України, починаючи з дореволюційних часів і до середини 20-х років ХХ ст. [7]. Праці провідного профспілкового функціонера А. Алуфа передусім були спрямовані на обґрунтування необхідності партійного керівництва діяльністю профспілок, повної підтримки профспілками політики «пролетарської» влади [8]. Під час становлення тоталітарної держави, та, відповідно, інтеграції профспілок у тоталітарну радянську систему, з'являються праці Е. Адамова, М. Євреїнова, Т. Корнієвського, які були спрямовані на легітимізацію цього процесу [9]. Концепція профспілок як «школи комунізму» знайшла відображення також у працях профспілкового функціонера М.П. Глебова-Авілова [10]. У наукових дослідженнях Е. Адамова значну увагу приділено критиці «правого та лівого ухилу» в поглядах компартійної верхівки на проблему взаємодії профспілок і держави у 20-х роках Е. Адамов обстоював думку про те, що профспілки мають брати активну участь у соціалістичних перетвореннях, стати продовженням державного механізму у сфері контролю за робітничою самодіяльністю [11].

Загалом, для публікацій цього періоду були притаманні певні недоліки, що виникали через обмежену джерельну базу, схематизм, тенденційність у підборі і особливо в оцінці фактичного матеріалу. Зображення подій переважно здійснювалося на рівні партійної пропаганди, що значною мірою визначалося метою написання цієї літератури. Остання, як правило, полягала у популяризації зазначених об'єднань. Але, незважаючи на всі недоліки, притаманні літературі цього періоду, вона має важливе значення внаслідок кількох причин. По-перше, специфічним джерелом інформації, адже під час підготовки автори мали змогу користуватися матеріалами, які внаслідок тих чи інших подій не збереглися, а відтак не можуть бути залученими з жодного іншого джерела. По-друге, дає можливість відчувати ідеологічну атмосферу та особливості світосприйняття людей тієї епохи. Відтак дає можливість для збалансування висновків

дослідників, які не були сучасниками подій. Однак, слід зазначити, що власне наукової історіографії проблем історії громадської ініціативи в Українській СРР у 20–30-х роках ХХ ст. на даному етапі не було створено.

Література 30-х років містить відбиток сформованої тоталітарної системи. Упродовж десятиліття спостерігається зниження рівня правдивості, інформаційної насиченості, об'єктивного аналізу у публікаціях. Видання 30-х років вимагають до себе критичного й обережного підходу, оскільки факти у них навмисне перекручувалися, фальсифікувалися історичні події. Ці публікації віддзеркалюють комуністичну тоталітарну систему і характеризуються типовим набором ідеологічних штампів та партійних лозунгів. З кінця 30-х до середини 60-х років з'являлися лише поодинокі публікації, пов'язані з ювілейними датами окремих громадських об'єднань. Фактично це були літературно оброблені звіти організацій. Вони містили фактичний матеріал, але хибували на відсутність його аналізу. У 30–40-х роках виходять ювілейні збірники, присвячені історії МОДРу, Товариства Червоного Хреста, Тсовіахіму, союзу безвірників і науково-технічних товариств, творчих спілок [12].

Початок 40–50-х років характеризується послабленням уваги дослідників до історії громадських організацій. Зацікавленість істориків викликала тільки історія профспілкового руху в 20–30-х роках ХХ ст. Діяльність радянських профспілок у перші повоєнні роки досліджували Н.Г. Максимова, Т.Н. Белова та ін. [13]. У них було розглянуто роль окремих профспілок у процесі соціалістичного будівництва, проаналізовано проблеми виконання профспілками окремих державних функцій, участь профспілкових організацій у суспільно-політичному житті Української СРР. У 1959 р. виконком Всесоюзного товариства Червоного хреста та Червоного півмісяця СРСР надрукував велику працю, присвячену 40-й річниці радянської організації Червоного Хреста. Хоча вона і грішить ідеологічними штампами, але частково відображає діяльність українського Червоного Хреста [14].

У дослідженнях періоду 60–80-х років прослідковуються поступовий відхід від відвертих ідеологічних штампів сталінської епохи. Це пов'язано зі зміною внутрішньополітичного клімату у країні, осудом культу особи Сталіна. Проте для літератури цього періоду характерне збереження домінанти класових позицій, використання марксистської методологічної бази, так званої ленінської концепції розвитку держави за умов «диктатури пролетаріату». Найбільший інтерес дослідники виявляли до внутрішньої всебічної масово-політичної роботи секцій МОДРу та його місцевих осередків, аналізу змісту, форм та методів останньої. Провідну роль тут відводили шефській роботі, листуванню, проведенню акцій солідарності [15].

З іншого боку, великі зрушення відбулися в дослідженні історії профспілок. Виходять публікації, що узагальнюють історію профспілкового руху СРСР в цілому, так і Української РСР зокрема [16]. У дослідженнях В.Г. Абрамовича, М.М. Горлача, І.Ф. Лівшица і І.С. Семикіна аналізується діяльність профспілок в Україні [17]. Лейтмотивом цих праць стала історія боротьби більшовиків за керівництво профспілковим рухом. Вивчався й досвід участі профспілок у радянському та господарському будівництві.

У дисертації М.І. Горлача «Профспілки України в боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму (1925–1937 р.)», що вийшла у 1967 р., було визначено роль галузевих профспілок у процесі здійснення компартійним режимом різних видів радянзації, проаналізовано питання виконання профспілками певних державних функцій [18]. Проблеми виробничо-масової роботи професійних спілок досліджував М. Гінзбург, який захистив у 1963 р. дисертацію «Профспілки України в боротьбі за відновлення промисловості і транспорту (1921–1925 рр.)». Він вивчав участь профспілок у контролі за дотриманням трудової дисципліни, в організації ідеологічного виховання робітників [19]. Займався проблемами виробничо-масової роботи українських профспілок у 60-х роках ХХ ст. і Н.Нагорний. Дослідник зупинився на проблемі «висуванства», тобто залучення робітників до управлінського апарату [20]. У дисертації В.Г. Семенова поставлена проблема діяльності профспілкових організацій Української СРР з інтеграції

до робітничого середовища, і, відповідно, до радянського соціуму, вихідців із українського села [21], а у дисертації А.В. Гонтаря – заходи профспілок по підвищенню продуктивності праці, тарифно-економічну роботу профспілкових організацій у період НЕПу [22].

Загалом увага істориків до проблем розвитку виробничої активності робітників за умов децентралізації промислового управління була зумовлена спробою реформ започаткованих наприкінці 50-х – на початку 60-х років. Незважаючи на велику кількість публікацій, усі вони стосуються виключно історії профспілкового руху на великих підприємствах країни, їх участі у здійсненні більшовицьких перетворень.

У 60–80-х роках написано кілька монографій, статей, кандидатських дисертацій присвячених проблемам історії комнезамів [23]. У 1960 р. побачила світ колективна монографія П.С. Загорського та П.К. Стояна, в якій автори на основі більш широкої джерельної бази спробували зробити загальний аналіз діяльності КНС у формі історичного нарису [24]. Проте, введені в обіг нові архівні матеріали висвітлювали досліджувану проблему через призму успіхів соціалістичного будівництва на селі, замовчуючи при цьому участь класових спілок у реквізичійних кампаніях та пограбуванні українського села.

У публікаціях 1970-х років збільшується кількість використаних у дослідженнях архівних документів, які стають доступнішими для істориків, однак висновки все ще носили стереотипний характер, що засвідчує збірник статей про розвиток провладних громадських організацій у СРСР. Праці відповідали завданням пропаганди політичного курсу правлячої партії [25]. Увага до громадських організацій була на цьому етапі дуже вибірковою: насамперед виходили публікації, присвячені науковим товариствам марксистів, науково-технічним секціям профспілок та міжнародній організації допомоги революціонерам, тобто найбільш ідеологізованій групі об'єднань. Були створені також роботи, які узагальнювали історію науково-технічних товариств, актуальність яких зумовлена розгортанням науково-технічної революції [26]. У наукових працях немає критичного аналізу причин недоліків, які були у діяльності добровільних товариств, відсутня цілісна оцінка тих процесів, що відбувались у ході участі громадських організацій у здійсненні більшовицьких перетворень.

Історії розвитку МОДРу в УСРР приділив дніпропетровський історик В. Іваненко, який у своїх статтях і монографії намагався простежити історію українського відділення товариства, проаналізувати участь організації в акціях солідарності та допомоги міжнародному робітництву в 30-і роки ХХ ст. Обходячи гострі кути історії організації, дослідник характеризує кампанії з допомоги політемігрантам, участь товариства у антифашистських кампаніях. Не залишив поза увагою автор і ідеологічне виховання трудящих, фінансові акції філій товариства. Аналізуються лотерейні та позичкові кампанії [27]. У праці В.А.Нерода проаналізовано взаємодію громадських організацій України та Польщі за умов світової економічної кризи (1929–1933) [28].

Для всіх публікацій з історії міжнародних стосунків громадських організацій зазначеного періоду характерна сильна заідеологізованість. Висвітлюються питання про успіхи у роботі осередків добровільних товариств, замовчується роль у керівництві міжнародною роботою організацій партійних функціонерів, представників радянських спецслужб, залучення товариств до колективізації та соціалістичних перетворень у промисловості, відсутні сюжети про репресії керівного складу [29]. Окремий блок публікацій зазначеного періоду становлять історіографічні статті, присвячені критиці праць західних радянологів. Автори публікацій виступали з критикою «буржуазних фальсифікаторів», які замовчували успіхи комуністичної партії, звинувачували їх у тенденційному підборі матеріалів, однобічному тлумаченню фактів [30].

Таким чином, у 70-і роки почали з'являтися перші узагальнюючі дослідження про історію окремих організацій, про окремі групи громадських об'єднань. При вивченні соціально-культурних процесів, що відбувались в радянському суспільстві на різних етапах його історії, основна увага приділялася висвітленню керівної ролі комуністичної партії, яка розглядалась як ядро політичної системи більшовицького суспільства, керівником й організатором всього життя

країни. Істотне місце приділялося також історії державних органів, значно менше – профспілкам та кооперації. Керована і догматизована наука практично не зупинялася на історії добровільних товариств, хоча вони були багатомільйонними організаціями, а їх відносини з державою і партією стали дуже показові для розуміння процесу становлення і функціонування радянського суспільства. Концептуально проблема історії громадських організацій знайшла відображення у публікаціях учених-юристів, які займалися розробкою теорії соціалістичних громадських організацій [31].

На початку 80-х років з'явилися публікації Т.П. Коржихіної, які по суті започаткували процес становлення наукової історіографії радянських громадських організацій [32]. У 1981 р. вийшов навчальний посібник Т.П. Коржихіної «Громадські організації СРСР. 1917-1936 р.» [33]. Він став першою спробою професійного історика в узагальненому вигляді показати історію радянських громадських організацій. Автор визначила основні моменти історії кількох об'єднань, а також подала їх класифікацію, використовуючи як критерії зміст діяльності і виділяючи відповідно наукові, науково-технічні, суспільно-політичні, оборонно-спортивні, культурно-просвітні товариства, об'єднання соціальної допомоги, творчі спілки. У 1986 р. Т.П. Коржихіною була захищена докторська дисертація «Громадські організації СРСР у перехідний від капіталізму до соціалізму період». Інтерес становили не стільки концептуальні підходи автора, скільки введення в науковий обіг нових джерел, насамперед, періодичних видань громадських об'єднань і архівних матеріалів. Значення згаданої дисертаційної праці полягає передусім у визначенні актуальності питання про необхідність дослідження історії громадських організацій як самостійного об'єкта та у продовженні процесу нагромадження фактичного матеріалу про систему громадських об'єднань 20–30-х років. Можна відзначити і інші дослідження Т.П. Коржихіної [34], в яких досить докладно проаналізовано питання історіографії і джерелознавства, етапи розвитку законодавства про громадські організації, питання їх співробітництва з державними органами [35].

Разом з тим, із зрозумілих причин, ці наукові доробки, що з'явилися в другій половині 80-х років, не виходили за межі прийнятих у той період концепцій і тому в них не розглядалося багато істотних аспектів історії громадських організацій: їх організаційно-фінансові і кадрові основи, реальні стосунки з органами адміністративного нагляду та ін. Крім того, дослідження Т.П. Коржихіної не торкаються висвітлення діяльності громадських організацій на регіональному рівні, в них відсутні відомостей про діяльність добровільних товариств на території Української СРР. У 1985 р. захищено дисертацію В.Ф. Кондрашовим, об'єктом дослідження в якій стала профспілка Робітземлі України в 1920–1931 рр. [36]. Автор довів, що Робітземліс, створений за ініціативою та при сприянні правлячої партії, був активним провідником аграрної політики партії на селі, брав активну участь у здійсненні колективізації сільського господарства.

Слід виокремити кандидатську дисертацію М.С. Кармазіної, у якій порушила загальнотеоретичні проблеми, пов'язані зі створенням компартійним режимом системи залежних від нього громадських організацій у 20–30-х роках ХХ ст. У дисертації висвітлено законодавче підґрунтя функціонування добровільних товариств підрадянської України, простежено історію їх діяльності, їх участь у соціалістичному експерименті, реалізацію добровільними товариствами політики компартійного керівництва. Вадою дисертаційної роботи є недостовірне висвітлення сутності стосунків громадських організацій із правлячою партією і державними органами, превалювання позитивних ознак у цих специфічних відносинах [37].

У цілому наукові дослідження історії громадських організацій та класових спілок цього етапу зберігали екстенсивний характер: роботи мали переважно описову спрямованість, увага авторів охоплювала нові регіони і питання, розширювалися хронологічні рамки, мінялися конкретні об'єкти, але теоретико-аналітична сторона досліджень була недостатньою. До кінця 80-х років історія громадських об'єднань залишалася вивченою лише фрагментарно: багато організацій так і не потрапили у коло уваги дослідників. У публікаціях зверталася увага в основному лише на досягнення громадських організацій, їхні успіхи і внесок у рішення творчих задач. Поза розглядом

залишалося питання про їх роль у маніпулюванні суспільною свідомістю. Як і раніше, не існувало належного наукового понятійного апарату, необхідного для вивчення проблеми.

Підбиваючи підсумок огляду історичних досліджень радянської доби про діяльність системи громадських об'єднань Української СРР та їх участі у більшовицьких соціально-економічних та політичних перетвореннях, необхідно акцентувати увагу на тому, що значна частина не витримала перевірки часом. Указуючи на причини, слід відзначити, що гуманітарні науки зазнали величезних збитків від панування тоталітарної системи. Дослідники зобов'язані були вмещувати свої роботи у прокрустове ложе ідеологічних штампів: аналізувався не увесь комплекс архівних документів, а лише ті, що підходили під заздалегідь визначені заідеологізовані схеми. Так, не знайшли повного висвітлення такі проблеми як участь громадських організацій реалізації політики більшовиків у сфері освіти та національного будівництва, залежність громадських об'єднань від компартійних органів, які створювали та визначали основні напрями роботи та ліквідація будь-якої громадської організації.

Поза увагою науковців залишилось вивчення історії, не більшовицьких громадських організацій, так і не було проаналізовано причини й процес реорганізації громадського руху та репресії щодо їх активу в 30-і роки. У цілому аналіз літератури дає змогу дійти висновку про те, що у вивченні історії громадських організацій Української СРР у 20–30-х роках ХХ ст. було накопичено велику кількість фактичних зведень. Інформація про громадські об'єднання мала розрізнений характер, не існувало цілісного уявлення про їх систему, існує безліч пробілів у наших знаннях про окремі товариства, не переборено помилкові, нав'язані ідеологією, штампи в оцінці окремих організацій, недостатньо вивчено внутрішні механізми (організаційні і фінансові) функціонування товариств і механізми їх взаємин із структурами, влади не сформовано типологію товариств тощо. Показником недостатнього рівня вивченості проблеми є також відсутність коректного понятійного апарата.

Література

1. Терне А. Очерки современной жизни в РСФСР.- Берлин, 1922; Шрейдер Е. Десять лет борьбы против рабочей общественности //Революционная Россия. – 1927. — №57–58.
2. Стасова О.Д. Очередные задачи МОПР в новых условиях. – М., 1928; Гейлер Г. МОПР на фронте советского общества. – М., 1927; Апрельев В.М. Крепка как сталь пролетарская солидарность. – М., 1934; Анцелович Н. МОПР и профсоюзы. Речь на III Всесоюзном съезде МОПР. – М., 1931; Красноленский В. Комсомольцеві про МОПР. – К.: Вид-во ЦК МОПРу УРСР; Кровицкий Г. МОПР и социалистическое строительство. – М., 1928 та ін.
3. Кровицкий Г.А. Организационная работа ячейки МОПР в деревне (Общие директивы ЦК). – М., 1929; Март А. Ленинградский областной комитет. Сборник руководящих материалов для низовой ячейки МОПР. – 1933; Кушнер. МОПР в деревне. – М., 1926; Палицкий М. МОПР в колхозах (Как организовать ячейку МОПР в колхозах и как ей работать). – М., 1930; Тельзнер Д. Как усилить финансовую работу МОПРа. – М., 1928; Энтина Г.А. Почему Настя стала членом МОПРа. – М., 1931; Арабьян. Финансовая работа МОПР СССР. – М., 1939; Гуртат П. Пропагандистская работа и подготовка кадров МОПР. – М., 1939; Захаренко К. Про Червоний Хрест. – К., 1931.
4. Зарзар В. Авиавхим. – М., 1926; його ж. Осоавиахим. – М., 1928; Леонтьев Б. Осоавиахим – боевой резерв Красной армии. – М., 1933; Антонов С. Работа первичной организации Осоавиахима. – М., 1938; Пожарский П.Н. Международное положение, угроза новой войны и наши задачи. Ленинград, 1929; Десять років Червоної армії і Тсоавіохім. – Харьков, 1928; Значение и задачи «Доброхима». – Киев, 1924; Два года О.Д.В.Ф. – М., 1925.
5. Калинин М.И. О работе в деревне. Доклад на XII съезде ВКП(б) 29 мая 1924 г. //Избранные произведения. – М., 1960. – Т. 1.; Квириг Э.Й. Ленин и крестьянство. – Харьков, 1925; Мануильский Д.З. Земельная политика на Украине. Закон о комнезамах. – Харьков, 1920; Раковский Х.Г. Что дали невозможным их комитеты. – Харьков, 1921; Косіор С.В. Невозможникам про колективізацію. – Харків, 1925; Про визнання комнезамів за сучасних обставин. – Харків, 1929; Петровський Г.І. Невозможники і середняки в 10-річній боротьбі за соціалізм. – Харків, 1927 та ін.
6. Голій М. Комітети неможлих селян. – Харків, 1920; Іжевський В.Й. Коротка історія комітетів неможлих селян. – Харків, 1924; Ринкевич Б. Комнезами – бойові організації наймитів і бідноти. – Харків, 1930; Толочко М. Комнезами та їхня робота. – Харків, 1927 та ін.
7. Колесников Б. Нариси з історії професійного руху на Україні. – Харків, 1927.

8. Алуф А. Профсоюзы и положение рабочего класса в СССР. 1921–1925 гг. – М., 1925; його ж. Что такое ВЦСПС? – М., 1926.
9. Адамов Е.А. Профсоюзы в эпоху капитализма и диктатуры пролетариата. – М., 1930; його ж. Реконструктивный период в истории профсоюзов. – М., 1930; Єврейнов Н. Проти ухилів від ленінської лінії у профрухові. – Харків, 1930; його ж. Про розукрупнення і перебудову профспілок. – Харків, 1934; О своеобразном кризисе профсоюзов и об их новых задачах. – М., 1936; Корнієвський Т. Профспілки в добу реконструкції. – Харків, 1930.
10. Глебов-Авилон Н. О работе профсоюзов. – Л., 1926.
11. Адамов Е.А. Профсоюзы в эпоху капитализма и диктатуры пролетариата... – С.37.
12. Картель Б. 15 лет МОПР СССР. – М., 1937; Финклер Ю.М. История Красного Креста СССР. – М., 1947; Барсуков М.И. Красный Крест и Красный Полумесяц СССР. Краткий исторический очерк. – М., 1946; Кобалев П.П. XX лет Осовиахима. – М., 1947; Чистый Л. Патриотическое оборонное общество. – М., 1954, 30 лет ВОГ. Сб. ст. – М., 1957; XV лет Союза воинствующих безбожников СССР. – М., 1940; Берг Л.С. Всесоюзное географическое общество за сто лет. – М., 1946; Эдельштейн А.С. Психиатрические съезды и общества за полвека. – М., 1948, Григорьев М. 60 лет ВТО. – М., 1946.
13. Максимова Н.Г. Партия большевиков в борьбе за укрепление профсоюзов в начальный период НЭПА. 1921–1922 годы. – Дис. ... канд. истор. наук – Ленинград, 1951; Белова Т.Н. Борьба большевистской партии за перестройку работы профсоюзов в период развернутого наступления социализма по всему фронту (1929–1932 гг.). – Дис. канд. истор. наук – М., 1951; Книга А.П. Коммунистическая партия в борьбе за укрепление профсоюзов в период между XV и XVI съездами партии. – Дис. ... канд. истор. наук – Ленинград, 1954.
14. 40 лет Советского Красного Креста. 1918–1958. – М., 1959.
15. Ладисев В.Ф. Деятельность компартии Западной Беларуси по организации трудящихся масс на борьбу за демократические права и свободы (1934–1938). – Минск, 1971; Іваненко В.В. Участь модрівських організацій в соціалістичному будівництві на Україні // УДЖ. – 1982. – № 11; його ж. Деякі питання шефської роботи модрівських організацій на Україні в роки другої п'ятирічки // Питання історії народів СРСР. – Харків, 1978. – Вип.2,3; його ж. Діяльність організації МОДР УРСР по інтернаціональному вихованню трудящих (1933–1937) // УДЖ. – 1975. – № 5; Васильєва А.Н. Из истории интернационального воспитания трудящихся // История СССР. – 1973. – № 2; Врядий В.А. Международная кампания солидарности с жертвами американской реакции в 20–30-е годы. – Киев, 1986.
16. История профессионального движения в СССР. – М., 1954; История профсоюзов СССР. Учеб. пособ. – М., 1969; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – Киев, 1983.
17. Абрамович В.Г. Руководство Коммунистической партии Украины деятельностью профсоюза сельскохозяйственных рабочих (1921–1925 гг.): Автореф. дис. ... канд.ист.наук. – Одесса, 1968, Горлач Н.М. Профсоюзы Советской Украины в период наступления социализма по всему фронту (1929–1932 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Киев, 1961; Лившиц И.Ф. Роль профсоюзов Украины в проведении коллективизации сельского хозяйства (1929–1931 гг.): Автореф. дис. ... канд.ист.наук. – Харьков, 1952; Семикин И.С. Организаторская и политическая работа КПСС среди сельскохозяйственного пролетариата в период подготовки массового колхозного движения (конец 1927 – 1929 гг.): Автореф. дис. ... канд.ист.наук. – М., 1961.
18. Горлач Н.И. Профсоюзы Украины в борьбе за осуществление ленинского плана построения социализма (1925–1937 гг.). – Дис. ... канд. ист. наук – Минск, 1967.
19. Гинзбург М.А. Профсоюзы Украины в борьбе за восстановление промышленности и транспорта (1921–1925 гг.). – Дис. ... канд.ист.наук. – Киев, 1963.
20. Нагорный Н. Коммунистическая партия Украины – организатор трудовой активности рабочих тяжелой промышленности УСРР. – Дис. ... канд.ист.наук. – Харьков, 1962.
21. Семенов В.Г. Борьба Коммунистической партии Украины за укрепление профсоюзов и активизацию их деятельности в восстановительный период (1921–1925 гг.). – Дис. ... канд.ист.наук. – Харьков, 1969.
22. Гонтарь А.В. Участие профсоюзов в организации управления производством. Автореф. дис. ... канд. истор. наук – Одесса, 1974.
23. Комітети незаможних селян України (1920–1933): Зб. док. і мат. – К., 1968; Опора партії на селі. Спогади активних учасників КНС України. – К., 1971; Іванова О. Роль комітетів незаможних селян Поділля в господарському будівництві (1921–1925 рр.) // З історії радянської Вінниччини. – Вінниця, 1960. – С. 107–131.
24. Загорський П.С., Стоян П.К. нариси історії комітетів незаможних селян. – К., 1960.
25. Бабиченко Л.Г. Первый этап деятельности МОПР // Вопросы истории. – 1970. – №10; Дорошенко В.А. Образование и основные этапы деятельности общества историков-марксистов 1925–1932 // Вестник МГУ. Серия IX. История. – 1966. – №3; Зак Л.М. Создание и деятельность ВАРНИТСО в 1927–1930 гг. // История СССР. – 1959. – №3; Клушин В.И. Деятельность научных обществ марксистов. 1920–1924. // Очерки по истории Ленинградского университета. – Л.: ИЛУ, 1968; Львунин Ю.А. Из истории создания и первых лет деятельности советской секции Международной организации помощи борцам революции (1922–28) // Весник МГУ. Серия истории. — 1973; Никольская Л.С. Международные культурные связи СССР в первое десятилетие Советской власти (К истории ВОКС и зарубежных

- обществ культурной связи с СССР). Дисс....канд.ист.наук. – М., 1970; Пикожская Р.И. Создание советской секции Международной организации помощи борцам революции (1922–1925) //Труды МГИАИ. – М., 1967. – Т.23.; Шорохов Л.А. КПСС- организатор и руководитель МОПРовского движения в СССР (1922–1939). Автореф.дисс.... канд.ист. наук. – Петрозаводск, 1971 и др.
26. Научно-технические общества СССР.: Истор. очерк.– М., 1968.
  27. Иваненко В.В. Роль украинской организации МОПР в оказании братской помощи в рабочему движению капиталистических стран // Вопросы развития рабочего и национально-освободительного движения на Украине (1933–1937). – Днепропетровск, 1982; його ж. Деякі питання шевської роботи модрівських організацій на Україні в роки другої п'ятирічки // Питання історії народів СРСР. – Харків, 1978. – Вип. 3; його ж. Діяльність МОПР УРСР по інтернаціональному вихованню трудящих (1933–1937) // УІЖ. – 1975. – №5.
  28. Нерод В.А. Интернациональные связи трудящихся УССР и Польше (1929-1933гг.). – К., 1983.
  29. Стуканов А. Интернаціональні зв'язки трудящихся Донбасу з «Союзом Червоних робітників» Німечинни //УІЖ. – 1974. – №6; Райсберг А. Австрия, февраль 1934. причины и следствия. – М., 1975; Иваненко В.В. Движение солидарности трудящихся Украины с антифашистской борьбой зарубежного рабочего класса 30-е годы //Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. – Днепропетровск, 1974. — №1; його ж. Поддержка трудящихся Советской Украины антифашистского выступления рабочего класса Австрии в 1934 году //Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1983. – Вып. 11; його ж. Солидарность рабочих Приднепровья с республикой Испанией (1936–1939) //Рабочий класс Приднепровья. – Днепропетровск, 1989.
  30. Львунин Ю.А. Из истории создания и первых лет деятельности советской секции МОПР (1922–1928) // Вестник МГУ. – 1973. — №1; Аврус А.И., Давыдова Л.И., Писменская Т.И. Коминтерн – создатель МОПР // Под знаменем пролетарской солидарности. – Саратов, 1969. – С. 125-126.
  31. Щиглик А.И. Добровольные общества в переходный период от капитализма к социализму //Вопросы теории и истории общественных организаций. – М., 1971. – С. 176–178; Ямпольская Ц.А. Общественные организации в СССР. Некоторые политические и организационно-правовые аспекты. – М., 1972; її ж. Добровольные общества при социализме. – М., 1975.
  32. Коржихина Т.П. История добровольных обществ и союзов в советской историографии //Вопросы истории. – 1981. – №3.
  33. Коржихина Т.П. Общественные организации СССР. 1917–1936 гг. – М., 1981.
  34. Коржихина Т.П. Общественные организации в СССР. Материалы к источниковедению и историографии. – М., 1992.
  35. Коржихина Т.П. К вопросу о взаимоотношениях государственных и общественных организаций СССР в условиях диктатуры пролетариата //Государственные учреждения и общественные организации СССР. История и современность.- М., 1985; її ж. Законодательные источники по истории общественных организаций 1917–1936 //Вспом. ист.дисц., ХУШ, 1987.
  36. Кондрашов В.Ф. Профсоюз сельскохозяйственных рабочих УССР в социалистическом преобразовании села (1921-1931 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Киев, 1985.
  37. Кармазина М.С. Деятельность добровольных обществ УССР в период социалистической реконструкции народного хозяйства. 1926–1936: Автореф. дис. ... канд.ист.наук. – Днепропетровск, 1989.

Хачатрян А.Е.,

*аспірантка кафедри всесвітньої історії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Відносини Республіки Вірменія з закавказькими державами (1918–1920 рр.)

В статті освещаются проблемы развития добрососедских отношений Республики Армении с Грузией и Азербайджаном. Проанализированы основные причины, приведшие к обострению отношений между Арменией и закавказскими республиками. Дана оценка политических и экономических последствий деструктивному характеру армяно-грузинских и армяно-азербайджанских отношений.

The given article touches upon the problem of developing good-neighbour relations between Armenia and Georgia as well as Armenia and Azerbaijan. The author of the article analyses some causes having led to aggravated relations between Armenia and other Trans-Caucasian republics. She also assesses the destructive after-effects in political and economic relations between Armenia and Georgia as well as Armenia and Azerbaijan.

Ключові слова: Республіка Вірменія, Грузія, Азербайджан, вірмено-грузинські відносини, вірмено-азербайджанські відносини, Нагірний Карабах.

Після розпаду Закавказької Демократичної Федеративної Республіки (далі – ЗДФФ) у 1918 р. утворились три незалежні держави – Азербайджан, Вірменія та Грузія. Тривалий час відносини Вірменії з закавказькими республіками складались досить суперечливо за умов політичної нестабільності, різної ідеологічної спрямованості. Головним чином це були лише спроби налагодження політичних та економічних контактів. Ситуацію погіршувало втручання з боку інших країн, що мали діаметрально протилежні погляди на розвиток та взаємодію цих держав. Територіальні питання між закавказькими республіками з початку їх існування не були врегульовані, що стало джерелом гострих міждержавних конфліктів.

Відносини Республіки Вірменії з Азербайджаном та Грузією, загалом, розвивались надто повільно. У певні історичні моменти вони мали деструктивний характер, у багатьох сферах взаємовідносини обох держав були надзвичайно загострені та конкурентні.

Основна проблема, що гальмувала розвиток вірменсько-азербайджанських відносин на початку ХХ ст., була національно-територіальна, а саме: міжнаціональне протистояння, пов'язане з визначенням статусу Нагірного Карабаху. Причиною збройної боротьби між Вірменією та Азербайджаном – стали спірні території, що були населені азербайджанцями та вірменами рівною мірою. До таких територій належали Нахічеванська, Шаруро-Даралагезька, Сурмалинська та частково Еріванська, Зангезурська та Шушинська (Карабах) губернії.

Після розпаду Російської імперії у 1917 р. та під час формування на Кавказі держав, Нагірний Карабах у 1918–1920 рр. перетворився на арену жорстокої війни між Вірменією, що відновила свою незалежність, і новоутвореною за умов турецької інтервенції Азербайджанською Демократичною Республікою. З моменту утворення остання одразу ж заявила про територіальні претензії на значні вірменські території Закавказзя.

На початку 1918 р. азербайджанські збройні формування, скориставшись невизначеністю у системі міжнаціональних відносин на Закавказзі, а також враховуючи те, що увага світової спільноти на той час була зосереджена на інших міжнародних проблемах, вирішили скористатись досвідом Туреччини у вирішенні етнонаціональних проблем на території Нагірного Карабаху. В результаті відбулась масова різанина вірменського населення в Карабаху в 1918–1919 рр.

Разом з тим, 23 листопада 1919 р. між Вірменією та Азербайджаном у Тифлісі було підписано угоду щодо території Нагірного Карабаху, яка містила такі положення:

- уряди Вірменії та Азербайджану зобов'язалися припинити збройну боротьбу в Нагірному Карабаху і не використовувати зброю один проти одного;
- уряди Вірменії та Азербайджану погодилися вжити заходів щодо мирного товарообміну, ремонту та відкриття доріг у напрямку Зангезур;
- уряди Вірменії та Азербайджану зобов'язалися за столом переговорів вирішити всі спірні територіальні питання шляхом мирних угод. У випадку, якщо буде неможливо домовитись поміж собою про мирне вирішення проблеми, то звернутись по допомогу до нейтральної сторони як арбітра, рішення якого зобов'язані будуть прийняти уряди обох держав. Цим арбітром міг стати полковник армії Сполучених Штатів Америки Джеймс Рей;
- уряди Вірменії та Азербайджану зобов'язалися негайно призначити рівне число делегатів, які мають зустрітись на конференції у Баку 26 листопада 1919 р., де планується обговорити територіальне питання, що стало предметом суперечок між Вірменією та Азербайджаном. За результатами конференції планувалося укладення договору між обома сторонами [10].

Всупереч мирним домовленостям у березні 1920 р. на вірменських територіях, що входили до складу Азербайджанської республіки (у Зангезурському та Шушенському повітах) з новою силою спалахнули збройні сутички. У квітні 1920 р. азербайджанські сили витіснили з цих районів війська дашнаків, проте вже у вересні того самого року дашнацькі військові знову захопили територію Зангезурського та Шушенського повітів. Вірменський уряд розглядав захоплення даної території як першу фазу відновлення історичної справедливості для Вірменії. На другому етапі планувалось вторгнення на турецьку територію та захоплення Анатолії [9].

Отже, вірменсько-азербайджанський конфлікт у Нагірному Карабасі мав латентний характер, періодично загострюючись у час збройних сутичок. Проте офіційний Баку не прагнув залучитись підтримкою великих держав або Росії для того, щоб захопити територію Нагірного Карабаху, а навпаки, наполягав на автономії краю.

З огляду на відмову Азербайджану від домагань на «спірні території» Вірменія в червні 1921 р. оголосила Нагірний Карабах своєю невід'ємною частиною. Текст декрету уряду Вірменії був опублікований у вірменській пресі та в Азербайджані («Бакинський рабочий», 22 червня 1921р.) [11].

Загострення територіальних суперечностей між обома державами не вплинуло на рішення вірменського уряду надати пріоритетне місце Азербайджану у сфері встановлення міждержавних та союзницьких зв'язків. «Розрив з Азербайджаном для нас більш небезпечний, ніж розрив з Грузією, оскільки з Азербайджаном ми маємо більше спільних інтересів, аніж з Грузією» [8], – наголошував у Декларації незалежності Вірменської Республіки прем'єр-міністр О.Качазуні.

У 1918 р. в Азербайджані було відкрито вірменське консульство. Генеральним консулом Республіки Вірменії в Азербайджані призначено Олександра Бекзадяна – професійного дипломата. Консульська резиденція містилась лише в Баку. Відкриття інших вірменських представництв в Азербайджані не планувалось [12].

23 листопада 1919 р. між Республікою Вірменією, яку представляв прем'єр-міністр А.Л. Хатисов, та Азербайджаном, інтереси якого були представлені прем'єр-міністром Н. Усубековим, була підписана угода, відповідно до основних положень якої обидві сторони погодилися на припинення боротьби за спірні території, вирішили розглянути питання територіального розподілу на Закавказькій мирній конференції, яку планувалось провести 26 листопада 1919 р. В угоді було закріплено намір обох сторін активізувати товарообмін та економічну співпрацю [3], що, безумовно, вказувало на прагнення Вірменської та Азербайджанської держави проводити добросусідську політику та розвивати міждержавні зв'язки.

Намір припинити міжнаціональні сутички було викладено у постанові конференції республік Вірменії, Азербайджану та Грузії від 11 квітня 1920 р, де чітко зазначалось, що потрібно «...по-перше, терміново припинити всі криваві сутички, що мають місце в Карабасі, Ордубаді, Нахичевані, Казахії; по-друге, уряди Вірменії та Азербайджану повинні терміново вжити рішучих заходів, щоб виключити будь-яку можливість зіткнення між вірменським та мусульманським населенням у межах відповідних республік» [3]. Таким чином, уряди закавказьких республік виявляли високу зацікавленість до врегулювання міжнаціональних та добросусідських відносин.

Суттєво змінились відносини Вірменії та Азербайджану після встановлення радянської влади в Азербайджані 28 квітня 1920 р. Азербайджанські більшовики намагались налагодити зв'язки з вірменськими організаціями, що лояльно ставились до ідей комунізму.

Встановлення радянської влади дало Азербайджану політичну можливість не лише зректися прийнятих зобов'язань за міжнародною угодою про мирне врегулювання територіальних суперечок з Вірменією, а й залучитись підтримкою Росії у боротьбі за територію Нагірного Карабаху [3].

Радянський уряд вважав за краще визнати спірний статус територій Вірменії, на які Азербайджан «заявляв претензії» [3]. У пошуках взаємоприйнятної територіальної врегулювання Радянська Росія під час переговорів з вірменською делегацією Л.Шанта, за участю Г.Чичеріна на початку червня 1920 р. запропонувала визнати Зангезур і Нахичевань вірменськими територіями, а питання про правовий статус Нагірного Карабаху вирішити на основі референдуму. Наприкінці червня 1920 р. вона висунула нову пропозицію, за якою Нахичевань слід було передати до Вірменії, Карабах – до Азербайджану. Доля ж Зангезура мала вирішуватися за посередництва представника Росії Б.Леграна. Пропозицію не прийняли закавказькі республіки, і ці території продовжували розглядатися як спірні.

У результаті переговорний процес тривав фактично рік, для підтримки миру і стабільності у районі Нагірного Карабаху були введені радянські війська. Вже у червні 1921 р. ситуація в Нагірному Карабаху стабілізувалась. Юридичний акт відмови Азербайджану від претензій на Карабах та інші вірменські території був офіційно схвалений урядом ррФСР. «У липні цього самого року була укладена угода (Вірменії) з Азербайджаном про Нагірний Карабах, який увійшов до складу Радянської Вірменії» [3].

Акт цесії Карабаху був належним чином сприйнятий міжнародним співтовариством. Його зокрема, зареєстрували у Резолюції Асамблеї Ліги Націй, прийнятої на 30-у засіданні 18 грудня 1920 р. Відзначивши, що ще 11 листопада того самого року між Єреваном і Москвою було укладено угоду, відповідно до якої «радянські війська повинні окупувати спірні між Туреччиною і Вірменією території аж до укладення остаточного мирного договору», резолюція констатувала, що Азербайджан «за наполяганням Рад повернув Вірменії Зангезур і Карабах» [3].

Питання про Нагірний Карабах, як важливий складовий елемент територіального врегулювання, ставилось у спеціальній записці, підготовленій 12 квітня 1922 р. для Ліги Націй майбутнім основоположником історії міжнародних відносин Арнольдом Тойнбі. У ній Карабах і Зангезур розглядаються як «гірська країна (в основному населена вірменами), передана за посередництва Московського уряду Азербайджаном Єреванській республіці після встановлення радянського режиму в обох республіках» [3].

Розбудові вірменсько-грузинських відносин перешкоджали територіальні проблеми. Після розпаду Закавказької Демократичної Федеративної Республіки грузинські урядовці Н.Йорданія і Н.Рамішвілі у червні 1918 р. від імені Національної ради і уряду Грузії запросили до Тифлісу представників Вірменської національної ради, а саме: Ав. Агароняна, О. Качазуні, Ал. Хатисяна, Х. Карчикяна, О. Ахвердова для обговорення питання про розподіл Борчалинського повіту між Вірменією і Грузією за етнічним принципом [4].

Зустрічаючи вірменську делегацію, І. Церетелі від імені Національної ради Грузії заявив: «...Всі спірні території із змішаним грузино-вірменським населенням повинні перейти до Грузії»

[5]. Грузинська сторона мотивувала свою пропозицією тим, що Грузія має кращі соціальні та економічні умови для соціального розвитку населення, а Вірменська держава потерпає від територіальних претензій зі сторони Азербайджану та Туреччини. Мирне населення — на стадії гуманітарної кризи. З огляду на це, — наголошував І. Церетелі, — «...вірменський уряд змушений звертатись за допомогою до іноземних держав, водночас присутність британських та французьких військових у регіоні на постійній основі несе пряму загрозу іншим закавказьким державам» [6].

З цього приводу Верховний головнокомандувач збройних сил Півдня Росії генерал Денікін у своїх спогадах писав, що «...вірмени після Батумської угоди не можуть створити життєздатну державу, тому у них є єдиний вихід — посилити Грузію задля того, щоб була на Кавказі міцна християнська держава, яка за підтримки німців буде захищати і себе, і вірменів» [1].

Відзначимо, що вірменсько-грузинські територіальні суперечності розгорнулись через Ахалкалакський та Борчалінський повіти, в яких проживало грузинське, вірменське та російське населення, переважно — старообрядці. До підписання Комп'єнського перемир'я на території повітів знаходились турецько-німецькі війська. Після укладання перемир'я Туреччина та Німеччина виводили свої війська з цих повітів. Турецька сторона запропонувала вірменському уряду зайняти в районі місце колишньої турецької дислокації, а грузинській стороні — ту територію району, де перебували німецькі війська [18]. 5 грудня 1918 р. на територію Ахалкалака увійшли грузинські війська. Вірменський уряд, посилаючись на те, що у цьому повіті етнічно переважає вірменське населення, виступив з ультимативною вимогою до грузинської сторони: терміново вивести військові частини останньої з Ахалкалакського повіту [15]. Вірменські війська були одночасно направлені до Ахалкалаку та Борчалі, що й стало передумовою вірменсько-грузинського збройного конфлікту. Лише після втручання Великої Британії конфлікт вдалось призупинити. У січні 1919 р. в Тифлісі були підписані мирні домовленості, відповідно до яких Грузія зберігала за собою Ахалкалак, а Борчиланський повіт було розділено на три частини: північна відійшла Грузії, південна – Вірменії, а середня частина, де знаходились поклади міді, переходила під протекторат тимчасового управління Британського окупаційного відомства [13].

Зовнішньополітичне становище Грузії значно зміцнилось у регіоні, коли вона отримала підтримку Німеччини. 28 травня 1918 р. в Поті було підписано секретну «Тимчасову угоду між Німеччиною і Грузією про визначення попередніх взаємовідносин». Від імені кайзерівського німецького уряду угоду підписав генерал Отто фон Лосов, від імені Грузії – міністр закордонних справ Акакій Чхенкелі [19].

Відповідно до попередніх домовленостей Німеччина направила близько 5 тис. німецьких солдат до Тифлісу для підтримки у країні порядку і законності, а також для захисту кордонів Грузії спільно з грузинськими військовими. Крім того, Німеччина та Австрія вільно користувались залізничним сполученням на території Грузії для перевезення військ та спорядження. Архівні джерела вказують на те, що грузинський уряд мав таємну домовленість з Німеччиною про розподіл сфер впливу на Закавказзі у військовій, економічній, торговельній та фінансовій областях [17].

Грузинсько-німецька угода вплинула на форматування міжнародних відносин у закавказькому регіоні та надала нової якості розвитку взаємовідносин Грузії і Туреччини як союзниці Німеччини. Так, командувач турецькими військами на кавказькому фронті Халіл-Паша на зустрічі з військовим міністром Грузії Георгадзе, яка відбулася у приміщенні «Грузинського клубу» заявив, що Туреччина завжди мала і має з Грузією дружні відносини, і якщо зовнішній ворог загрожуватиме незалежності та єдності Грузинської держави, то Туреччина захищатиме інтереси Грузії [7].

Звичайно, що активізація грузинсько-німецьких та грузинсько-турецьких відносин негативно вплинула на розбудову взаємовідносин Грузії та Вірменії. Вірменська сторона розцінила зовнішню політику Грузії як загрозову для своїх національних інтересів і тому розпочала пошук покровителя, який захищав би її інтереси. В уряді Республіки Вірменії

розглядалось питання американського, британського чи французького мандата на вірменську територію. Але ліберальна фракція запропонувала до розгляду питання об'єднання Вірменії з Росією. На це вказує звіт № 28 від 24 жовтня 1918 р. агітаційного відділу «Особливої наради» при головнокомандувачеві збройними силами півдня Росії, в якому говориться, що помічник міністра закордонних справ Республіки Вірменія Геворк Мелік-Каракозов повідомив: «Політика Вірменії у ставленні до Росії доброзичлива. Це дає можливість навіть возз'єднання Вірменії з Росією. Якщо навіть під впливом тих чи інших зовнішніх факторів уряд Вірменії буде вимушений робити офіційні заяви іншого змісту, то це потрібно сприймати як вимушені кроки» [1].

Для Грузії, яка зайняла антиросійську позицію, встановлення відносин Москва – Єреван було неприйнятним та мало загрозливий характер. У той самий час торгове сполучення Вірменії з Росією та іншими країнами, які прагнули надати гуманітарну допомогу вірменському народові, могло здійснюватись тільки через територію Грузії [2]. Однак через збройні сутички та зволікання на грузинському кордоні до Вірменії надходила лише частина хліба та продовольства. Як зазначається у повідомленнях вірменського уряду, «Грузія або забирала собі частину продовольчого та гуманітарного вантажу, що надходила з Кубані, або повністю конфіскувала їх, не допускаючи ввіз до Вірменії» [2].

Вірменські дослідники переконані: спонукальним фактором у загостренні вірменсько-грузинських відносин була Туреччина, яка починаючи з 1914 р., планувала будувати залізницю в обхід Вірменії. Збудувати її було можливо лише через територію Ахалкалаку, інші альтернативні варіанти будівництва залізниці виявились досить трудомісткими та ресурсозатратними. Таким чином, будівництво залізниці Карс-Ахалкалак-Тбілісі дозволяло Туреччині вирішити такі завдання:

- по-перше, побудована залізниця ізолює Вірменію від сполучення із зовнішнім світом та обмежить вірменсько-російську комунікацію;
- по-друге, з'явиться можливість оперативної передислокації військ та техніки з Туреччини до Азербайджану, тобто фактично буде блокадну дорогу навколо вірменсько-турецького кордону на території третьої держави – Грузії, а Вірменію виводить поза комунікаційні мережі Північного Кавказу. Таким чином, ускладнюється економічний розвиток Вірменської держави, що у ланцюговій реакції негативно впливає на Росію як стратегічного союзника Вірменії;
- по-третє, відбувається переадресування основних вантажних потоків з грузинських портів у турецькі на Середземноморському узбережжі. На турецькій території створюються робочі місця, а Грузія втрачає основні бюджетні надходження, в наслідок чого її залежність від Туреччини лише зростає;
- по-четверте, розвиваючи інфраструктуру навколо залізниці, робочі місця планувалось віддати туркам-месхетинцям. Кінцевою метою є асиміляція на кордоні вірменського населення з турецьким [2].

Грузинський уряд схвально поставився до пропозицій Туреччини, навіть запропонував у короткий час виділити необхідні кошти для початку будівництва залізниці [14]. Проте турецькі плани щодо будівництва залізниці Карс-Ахалкалак-Тбілісі негативно оцінила світова спільнота. Сполучені Штати у законодавчому порядку заборонили своїм компаніям брати участь у будівництві залізниці [16]. Незважаючи на гострі дискусії навколо територіальних питань, вірменська сторона прогнозувала у перспективі розвивати плідні економічні відносини з Грузією. Зокрема, з цього приводу в «Проекті організації в Тифлісі консульства Республіки Вірменії» відзначалось, що Вірменія та Грузія у недалекому майбутньому матимуть перспективні торгові відносини і, оскільки «на території Грузії проживає велика кількість громадян Республіки Вірменії, тому необхідно організувати в Тифлісі генеральне консульство для всієї Грузії, з тим, щоб після розширення торгових операцій за мірою потреби були відкриті консульство, віце-консульство та консульські агентури там, де буде в цьому потреба» [14].

Консульський відділ при Вірменській дипломатичній місії у Грузії почав функціонувати з 20 липня 1918 р. У серпні ж у Тифлісі було відкрито консульство Республіки Вірменії та генеральним консулом призначено Л.Г. Евангулова, політичного діяча партії Дашнакцутюн. Консульський відділ у Грузії протягом п'яти місяців (липень–грудень 1918 р.) видав 962 паспорти, випустив 271 одиницю вихідних паперів та 6059 перепусток, віз, посвідчень особи тощо. [14] У перспективі планувалось розширити штатний розпис вірменського консульства у Грузії, який мав складатися з консула, секретаря, перекладача, регістратора, канцелярського працівника, ремінгтоністки, сторожа та кур'єра. У планах вірменської сторони також було розширення консульських відомств за мірою необхідності по всій Грузії [14]. Консульство Вірменії у Грузії провело результативну роботу для того, щоб грузинська сторона визнала незалежність Вірменії і будувала з останньою відносини як із суб'єктом міжнародних відносин. Результатом проведеної роботи стало прийняття Постанови на з'їзді уповноважених представників Грузії та Вірменії від 3 березня 1919 р. Відповідно до прийнятої постанови визнавалось транзитне перевезення товарів залізницею на території обох республік, відмінялась система видачі перепусток для проїзду між Грузією та Вірменією. Винятком вважались лише біженці. Для пересування останніх вводились обмеження. В обох республіках поновлювалось функціонування дипломатичних місій [14].

Маючи на меті чинити опір злочинним бандитським формуванням 3 листопада 1919 р. Н. Рамішвілі, міністр внутрішніх справ Грузії та його вірменський колега С. Маміконян уклали угоду про сприяння у боротьбі з організованою злочинністю, обмін інформацією тощо [15].

Вищевказані документи вказують на те, що дашнацький уряд Вірменії прагнув встановити добросусідські відносини з Грузією, розвивати торгові відносини, посилювати економічні зв'язки. Риторика була тактовою та стриманою. Обидві республіки, враховуючи об'єднуючу силу віросповідання, прагнули культурного обміну та вирішення всіх суперечностей шляхом переговорів.

Чинником загострення вірменсько-грузинських відносин деякі вчені називають відсутність державної незалежності. «Парадоксальним є те, що вірмени та грузини, які століттями жили поруч, до 1918 р. не мали політичних відносин як суб'єкти міжнародних відносин, а їх відносини у політичній сфері були визначені різними імперіями та політичними системами» [20], — наголошує вірменський дослідник Р. Хованенсян.

Таким чином, аналізуючи розвиток вірменсько-грузинських відносин у період 1918–1920 рр., варто відзначити, що їхній характер у певних аспектах був деструктивним, загостреним та мав низьку інтенсивність. Між державами існувала територіальна проблема, пов'язана з Ахалкалакським та Борчалінським повітами. Навіть, незважаючи на підписання угоди за англійським посередництвом про розділ цих територій між Грузією та Вірменією, територіальні суперечності виступали вагомим чинником загострення міждержавних відносин. Негативно вплинув і зовнішній фактор на відносини Грузії та Вірменії. Грузинський уряд орієнтувався на підтримку Німеччини, а вірменський уряд шукав захисту у Великій Британії та Сполучених Штатах. Необхідно враховувати також німецько-англійське суперництво за вплив на Кавказі та Закавказзі. Таким чином, Грузія та Вірменія стали інструментом німецько-британської конкуренції. Водночас вірменський уряд прагнув на політичному й економічному рівні розвивати відносини з Грузією. З цією метою у Грузії було відкрито Консульство Республіки Вірменії, підписані угоди, якими регулювались митні питання та які сприяли розвитку торгівлі між державами. За умов складного геополітичного становища у регіоні, постійних збройних сутичок та економічної кризи, культурні та гуманітарні вірменсько-грузинські взаємовідносини не отримали належного розвитку.

Література

1. Деникин А.И. Очерки русской смуты. – М., 1991.
2. Отношения Республики Армении с несоветскими государственными образованиями Юга России. Сб. док. /Под ред. Г.А. Петросян–Ереван: Изд-во Ерев. ун-та, 2004.

3. Республика Армения в 1918–1920 гг. (политическая история). Сб. док. и мат. – Ереван: Гитутюн, 2000.
4. Центральний Державний Історичний Архів Вірменії (далі – ЦДІАВ). – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 254.
5. Там само. – Арк. 255.
6. Там само. – Арк. 256.
7. ЦДІАВ. – Ф.199. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 45.
8. Там само. – Арк.4.
9. ЦДІАВ. – Ф. 199. – Оп. 4. – Спр. 5. – Арк.7.
10. ЦДІАВ. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 35-36.
11. ЦДІАВ. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр.2. – Арк. 2.
12. Там само. – Оп. 5. – Спр. 52.
13. Там само. – Спр. 131. – Арк. 17.
14. Там само. – Оп. 5. – Спр. 133.
15. Там само. – Спр. 140.
16. Там само. – Спр. 141.
17. Там само. – Спр. 142. – Арк. 4.
18. Там само. – Спр.33. – Арк. 12.
19. Там само. – Спр. 33. – Арк. 15.
20. Novannisian R. The Republic of Armenia. –Los Angeles: University of California Press, 1982. –P. 12.

Автори номера

**Рудешко
Олександр Іванович,**

кандидат історичних наук, проректор з науково-педагогічної роботи Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Чернявський
Леонід Сергійович,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

**Соломін
Сергій Володимирович**

старший викладач кафедри соціології, педагогіки, управління та права Харківського соціально-економічного інституту

**Власов
Андрій Олександрович,**

старший викладач кафедри господарського та фінансового права Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Ігбаєва
Гузель Римовна,**

кандидат юридичних наук, докторант Санкт-Петербурзького університету Міністерства внутрішніх справ Росії

**Бердар
Маргарита Михайлівна,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки Національного транспортного університету

**Бутенко
Наталія Василівна,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Гуменна
Олександра Віталіївна,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри статистики та економічного аналізу Академії муніципального управління

**Василець
Неля Михайлівна,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки підприємства Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Дзядук
Тетяна Вікторівна,**

аспірантка кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Дука
Анастасія Петрівна**

кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та кредиту Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Луцик
Юлія Олександрівна,**

ад'юнкту кафедри бухгалтерського обліку, звітності та контрольно-ревізійної роботи Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Мартинова
Валентина Олександрівна,**

доцент кафедри економіки підприємства Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Марченко
Олена Анатоліївна,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Місяць
Олександр Опанасович,**

старший викладач кафедри бухгалтерського обліку, звітності та контрольно-ревізійної роботи Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Ворона
Віталій Васильович,**

здобувач кафедри бухгалтерського обліку, звітності та

Романова Лідія Василівна,	<i>контрольно-ревізійної роботи Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка</i>
Сташевський Олександр Анатолійович,	<i>доктор економічних наук, професор кафедри маркетингу Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України</i>
Чорнодід Ігор Степанович,	<i>старший викладач кафедри фінансів, грошового обігу і кредиту Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі</i>
Шевченко Інна Бориславівна,	<i>доцент кафедри менеджменту Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України</i>
Артемов Володимир Юрійович,	<i>кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки підприємства Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України</i>
Бездрабко Валентина Василівна,	<i>кандидат юридичних наук, доцент Інституту захисту інформації з обмеженим доступом</i>
Байлема Тетяна Миколаївна,	<i>кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри державного управління Київського національного університету культури і мистецтв</i>
Гула Катерина Олександрівна,	<i>аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка</i>
Голубнича Аліна Ігорівна,	<i>аспірантка кафедри всесвітньої історії Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова</i>
Гренишен Андрій Миколайович,	<i>аспірантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка</i>
Каран Дмитро Борисович	<i>аспірант кафедри історії та археології слов'янських народів Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова</i>
Качмала Вікторія Іванівна,	<i>аспірантка кафедри нової та новітньої історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка</i>
Лабур Ольга Володимирівна,	<i>аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова</i>
Лазнева Ірина Олександрівна,	<i>кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії Національного технічного університету «КПІ»</i>
Дедков Микола Васильович,	<i>аспірантка кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету</i>
Міщук Сергій Миколайович,	<i>кандидат історичних наук, декан гуманітарного факультету, завідувач кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету</i>
Ніколаєць Юрій Олексійович,	<i>кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка</i>
Панчук	<i>кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Вінницького державного аграрного університету</i>
Панчук	<i>аспірантка кафедри етнології та краєзнавства Київського</i>

Оксана Вікторівна,

національного університету імені Тараса Шевченка

*Свистович
Степан Михайлович,*

*доктор історичних наук, доцент кафедри історії та археології
слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного
університету ім. М.П. Драгоманова*

*Хачатрян
Асмик Едіковна,*

*аспірантка кафедри всесвітньої історії Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Вимоги до статей

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Право України: теорія і практика;
- 3) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 4) Політика, історія, культура.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (**A4**) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом **Times New Roman 14 pt** в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтею подається електронний варіант на дискеті 3,5 дюйма обсягом 1,44 Mb. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord 7/97. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації (рос., англ.), ключові слова, текст статті, бібліографія.

Наприклад:

Рубрика 5

Іванов Іван Іванович

Види майнових злочинів у кримінальному праві України другої половини XIV – XV ст.

В статье на основе анализа норм уставных грамот и Судебника Казимира 1468 г. исследуются виды имущественных преступлений в уголовном праве Украины....

Analysing the norms of statutory charters and Kazimir's Code (1468), the author of the article studies kinds of crimes existing in the criminal law of Ukraine...

Ключові слова: види майнових злочинів, тенденції розвитку видів майнових злочинів,...

.....Окрім того, у ст. 15 Судебника Казимира містяться норми про крадіжку коней [11]. Слід погодитися з думкою Ф.І. Леонтовича, який вважає, що зазначені норми були запозичені з Руської Правди [1].

Література

1. Леонтович Ф.И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права // Университетские известия. – 1865. – № 2. – С. 1 – 25.

****

11. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV – XVI вв. /Подг. И.И. Яковкин. – Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – 153 с.

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

1) дві рецензії:

- одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом де працює автор;
- друга – зовнішня.

2) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

Наприклад:

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Адреса: м. Київ – 03680, МПС, Київ–187, Велика Окружна дорога, 3

Телефон: 526–15–45

Вимоги до статей

E-mail: edit@socosvita.kiev.ua

Стаття і дискета авторів не повертаються.

Інформація для вступників

ШАНОВНІ АБІТУРІЄНТИ!

Академія праці і соціальних відносин **приймає на конкурсній основі** для навчання громадян України, а також осіб без громадянства, які мешкають в Україні на законних підставах, мають **документ державного зразка** про повну загальну середню освіту, неповну, базову чи повну вищу освіту, або документ про здобуту освіту іноземних держав (не державного зразка України), з обов'язковою нострифікацією, проведеною Міністерством освіти і науки України в установленому порядку.

Академія **акредитована** за статусом вищого закладу освіти **III-IV рівнів** (сертифікат Державної акредитаційної комісії України серія PI-III, № 111015 від 05.07.2006р., наказ МОН України від 26.10.2004р. № 2422-Л).

Випускники Академії отримують **диплом державного зразка**.

Основні освітні послуги, які надає Академія

1. Підготовка за освітньо-кваліфікаційними рівнями **бакалавр** (4 роки) та **спеціаліст/магістр** (1 рік на базі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр) здійснюється через **денну, заочну та екстернатну форми навчання** на факультетах:

ЕКОНОМІЧНОМУ:

БАКАЛАВР за напрямками:

- 6.030504 Економіка підприємства
- 6.030508 Фінанси і кредит
- 6.030507 Маркетинг
- 6.030601 Менеджмент

СПЕЦІАЛІСТ/МАГІСТР за спеціальностями:

- 7./8.050104 Фінанси
- 7./8.050108 Маркетинг
- 7./8.050107 Економіка підприємства
- 7.050105 Банківська справа
- 7.090201 Менеджмент організацій

ЮРИДИЧНОМУ:

- 6.030401 Право

СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ:

- 6.030101 Соціологія

- 7./8.060101 Правознавство

- 7./8.040202 Соціальна робота

- 7.040201 Соціологія

2. Продовження навчання для осіб, які навчалися чи закінчили училища, коледжі, технікуми, інститути, академії тощо здійснюється через денну та заочну форми навчання на всіх факультетах за зазначеними у п.1 спеціальностями.

3. Перепідготовка (друга вища освіта) здійснюється через денну, заочну та екстернатну форми навчання на факультетах: економічному та соціального управління.

4. Конкурсний відбір вступників на **I курс денної та заочної форми навчання** здійснюється приймальною комісією за сертифікатами Українського центру оцінювання якості освіти, отриманими вступниками у поточному році (4 бали і вище за 12-бальною шкалою оцінювання або 124 бали і вище за 100-бальною системою оцінювання) (за результатами вступних випробувань) з української мови та літератури (обов'язково) та одного з профільних (предметів) дисциплін (за вибором абітурієнта).

Абітурієнти, які бажають **продовжити** навчання або отримати **другу вищу освіту**, зараховуються до Академії **за результатами співбесіди з фахових дисциплін**, отримати освіту через **екстернатну форму навчання** – **за результатами співбесіди з профільних дисциплін**.

Термін прийому документів і вступних випробувань:

денна форма навчання:

прийм документів з **23 червня до 22 липня**;
конкурс сертифікатів (вступні випробування) з **23 липня**;
зарахування до **10 серпня**.

заочна та екстернатна форми навчання: прийом

документів **протягом року**;
конкурс сертифікатів (вступні випробування) – у **міру**
комплектації груп.

Абітурієнти подають такі документи:

- заява встановленого зразка;
- документ державного зразка про освіту (оригінал або копію, завірену у встановленому порядку);
- Сертифікати Українського центру оцінювання якості освіти;
  - медична довідка за формою 086-У (оригінал або копія).
- шість фотокарток 3 x 4;
- паспорт чи свідоцтво про народження, військовий квиток чи приписне свідоцтво та документи, що надають право на пільги, вступник подає особисто;
- два конверти з маркою.

Навчання в Академії платне, на умовах договору, оплата здійснюється за рахунок юридичних чи фізичних осіб.

Телефон приймальної комісії: (044) – 526–06–64

e-mail: info@socosvita.kiev.ua, http://www.socosvita.kiev.ua

ШАНОВНІ ВСТУПНИКИ!

Академія праці і соціальних відносин оголошує прийом до аспірантури з відривом та без відриву від виробництва зі спеціальностей:

- 08.00.04 – Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)
- 12.00.06 – Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право
- 22.00.04 – Спеціальні та галузеві соціології

До аспірантури на конкурсній основі приймаються особи, які мають диплом спеціаліста або магістра.

Термін навчання в аспірантурі з відривом та без відриву від виробництва – **3 роки**.

Телефон аспірантури: (044) 526–11–34.

Адреса Академії: 03680, м. Київ-187, МСП, Велика Окружна дорога, 3(Теремки-1).